վրէժխնդրութեամբ աւրինացն եւ յարդանաւք սրբոցն. զի զոտսւք
495 ճշմարիտ ծառայք Աստուծոյ բանիւք եւ արդեամբք. զի նոյնպէս
հաստուցմանց բարեաց ի բարերարէն Աստուծոյ ակն կալցուք եւ
ժառանգեսցուք զպարգեւս նորա զանվախճանս յաւիտեանս յաւի-
տենից. ամէն:

494 *օրինաց* BCDGI *յանարգանօք* D *սրբոցն* EH: — 496 *եւ հ.* CD *հաստուցումն* BE *հաստուցման* CDG *բարեացն* BCDEG *եւ չունին* BCDEG: — 497 *զանվախճան* AEGHI *զանվաղճանս* C:

ՎԵՐԶԱԲԱՆ. KL կ'աւարտին այսպէս. Խառակուսի փակագծի մէջ կ'առնեմ այն տեղիքները, զորոնք L չունի. պարզ փակագծով կու տամ այն յաւելուածները, որոնք կան Li մէջ եւ չունի *K*. Եւ եգեալ *միաբան* (L *միաբանութեամբ*) քահանայապետիկ եւ քահանայիկ եւ ամենայն հաստատակեաց զկարգս զայս եւ զկանոնս (եւ *մատուցեալ առաջի մեծամեծ իշխանացն եւ աւագ նախարարացն*). եւ ընթերցեալ առաջի (*ամենայնում*) [*ամենայն զօրացն եւ զօրագլխաց, եւ*] հաճէին հաստանութեամբ [*ամենայն աշխարհն Հայոց,*] ասելով *միաբան* զօրացն եւ զօրագլխաց (L *–ացն եւ*) իշխանացն [*եւ նախարարաց, ազատաց եւ չինականաց, թէ*] *Այո՛, այո՛,* կարգ (L կարգք) եւ օրէնն (L օրէնք) այդ կացցէ (L *–ցէն*) *ինչ որ վասն մեր օգտի* [*է եւ*] <*է*> փրկութիւն ոգւոց (*հոգւոց եւ մարմնոց*) մերոց, իշխանութիւն ևկեղեցւոյ Աստուծոյ եւ [*մեզ առաջնորդ եւ*] առիթ (*փրկութեան մերոյ*) ի կեանս[ն] յաւիտենից. [*ամէն*]:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՑ Ս. ՄԱՇՏՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աստուածաշունչի թարգմանութեան 15րորդ դարադարձին երբ կը գրէի Ս. Մաշտոցի եւ անոր Դպրոցի մասին, զբաղած էի Կորիւնով. այս պատճառով ալ երբ առաջարկութիւն ըրաւ ինձ Պր. Ա. Ալպոյաճեան, որ թարգմանեմ Կորիւնի Վարքն Մաշտոցի, սիրով յանձն առի (1942, Բէյրութ): Թարգմանութիւնն ի գլուխ հանեցի նոյն տարւոյն: Այս թարգմանութեան պիտի ընկերանար նաեւ Բնագիրը: Ուզեցի վերակազմել այդ Բնագիրը. երբ աւարտեցաւ աշխատանքս, նկատեցի որ չափազանց ծանրաբեռնուած է Բնագիրը ճշնաժամ սաբրուածքով. անոնք անհրաժեշտ էին սակայն արդարացնելու համար կատարած փոփոխութիւնները. իսկ Պր. Ալպոյաճեանի նպատակն էր տալ ժողովրդական հրատարակութիւն: Այս եւ այլ կէտերու մէջ չկրցանք գալ համաձայնութեան:

Տակաւին անմատչելի էր ինձ Մ. Աբեղեանի հրատարակութիւնը. կը պակսէին ինձ նաեւ կարգ մը աղբիւրներ եւ ուսումնասիրութիւններ, զորոնք կարելի չէր գտնել Բէյրութի շրջանակին մէջ: Ես չաճապարեցի հրատարակութեան տալ աշխատութիւնս: Վիճակս վերադառնալէ (1946) ետքը լծուած էի այլ աշխատանքներու: Մխիթարի 200ամեակը պատեհագոյն առիթը համարեցաք լոյս ընծայելու այս աշխատութիւնս, ուրիշ ժամանակի պահելով Թարգմանութեան հրատարակութիւնը:

Մեծ աշխատանք պահանջեց ինձմէ շատ ապճատուած Բնագրի վերակազմութիւնը, բաց ուրախ եմ, որ յաջողեցաւ ինձ հնարաւոր չափի մէջ վերընծայել ե. դարու Բնագիրը: Վիճելի ընթերցուածներ մնացին հոն անշուշտ, ինչպէս նաեւ երկբայելի սրբագրութիւններ: Յամենայն դէպս այս տեղ առաջին անգամ է որ փորձ կ'ըլլայ Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի եւ Համաոօտ Կորիւնի էով ինչպէս նաեւ այլ ձեռագիր հատակոտորներու մէջ պահուած կորիւնեան հատուածները նկատողութեան առնել Կորիւնի Բնագրի վերակազմութեան համար:

Ներածութեան մէջ խօսած եմ այն աղբիւրներու վրայ, որոնց հիման վրայ կատարած եմ վերակազմութիւնս. իսկ Բնագրի տակ գետեղած եմ ձեռագիրներու ընթերցուածներն եւ այլ նկատողութիւններս: Բնագրին վերջը տուած եմ լուսաբանութիւններ զանազան պատմական եւ բանասիրական հարցերու շուրջը:

Փափագս էր գետեղել Բնագրին կից այն հատուածները, զորոնք Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս փոխ առած են Կորիւնէն, ինչպէս նաեւ Համաոօտ Կորիւնի համապատասխան տեղիքները, դիւրութիւն ընծայելու համար բանասէրներու վերաբերելու իմ վերակազմած Բնագիրս: Տեղս չներեց սակայն այս ոչ շատ անհրաժեշտ յաւելուածովս աւելի ծանրաբեռնել հրատարակութիւնս:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

© National Library of Armenia

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Քրիստոսի Եաքը Ա—Դ դարերուն մաքի ահաւոր ծուլութիւն կը տեսնուի Հռոմէական Պետութեան մէջ, որ ոչ միայն գինուորական մարդին, այլ եւ միւս բոլոր մարդկերու վրայ կը տարածուի: Երեւան չեկաւ աչքառու նորութիւն ոչ գեղարուեստի, ոչ արուեստներու եւ ոչ պետական վարչութեան մէջ: Նաեւ զրականութիւնը կը դիմէ դէպի սին նմանողութիւն անցեալի ստեղծագործութեան, որ երթալով կը նուազի եւ կ'անչքանայ: Մարդ մը միայն բացառութիւն կը կազմէ, կրօնականը: Նոր–պղատոնական փիլիսոփայութիւնն եւ քրիստոնէական վարդապետութեան յօրինուածական բարգաւաճումը միակ ստեղծագործական վաստակներն են, որոնք կը պաշտպանեն դարաշրջանս բացարձակ ոչնչութեան մեղադրանքի առջեւ: Այս կէտի մէջ արդիւնաւոր եղան Կապադովկիա եւ Ասորիք»[1]:

Մինչ քաղաքակրթ պետութիւնները բարձր մշակոյթով՝ կը ծիւրէին, կը ծնդէին, բարբարոս ժողովուրդները աւար կ'ըլլային, Կովկասեան հիւսիսի բարբարոս ժողովուրդ մը, Թօխարոսած հեթանոսական հնութեան ժանդը նորափետուր կը զարդարուէր քրիստոնէական հանդերձանքով, մխաքն ու սիրտը, վարքն եւ բարքը կ'ազնուացնէր, կը նրբացնէր, ինքնուրոյն, սեպհական գրականութեամբ պճնուելու կը պատրաստուէր (218—408): Եւ այդ ժողովուրդէն զատ մը, Մաշտոց, դուրս կը կարկառի, բարձր հանճարով, հնարագէտ կորովութեամբ, եւ երկք ժողովուրդներու բարբարոս լեզուներուն համար այբուբեններ կը ստեղծէ, անոնց մղում կու տայ սեպհական գրականութիւն ծաղկեցնելու եւ զրագէտ ժողովուրդներու կաճառին մասնակցելու: Ան նոյն իսկ չորրորդ ժողովուրդ մը, Աղուաննները, կը հրաւիրէ դէպի բարիքին հաղորդ բաժանորդ ըլլալու: Այսպէս Ե. դարու սեմքին Հայերը, Վրացիք եւ Աղուաննները կը պայծառանան գրականութեամբ, բովանդակ հիւսիսը, ուր նաեւ քրիստոնէութիւնը Հայոց միջնորդութեամբ քարոզուած էր: Իսկ Ալանդոթական ժողովուրդը, որոնք գաղթականութեամբ հիւսիսէն՝ Արեւելեան Հռոմէական պետութեան մէջ հաստատուած էին, հելլէն քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ, եւ վաճառքի մէջ այդ ազդեցութեան կուլ երթալու, իր հզօր բազուկով դուրս կը կորզէ այդ հնոցէն, անոր լեզուին համար ալ նորատուր այբուբեան կը հնարէ եւ հնարաւորութիւն կու տայ գերմանական լեզուախումբի պատկանած բարբառի մը գրականութիւն զարգացնելու, որ թէպէտ կարճօրեայ կեանք ապրեցաւ, բայց պարծանքը հանդիսացաւ բազմաճիւղ գերմանական ցեղերու եւ առաջին սկզբնաւորութիւնը ապագային աշխարհակալ գերմանախօս գրականութեան:

Այդ մեծ Հանճարը նուիրեց իր այժմեայ տաւելապէս իր սեպհական ժողովուրդի մշակոյթի ծաղկումին, հայ գրականութեան բարգաւաճումին, հայ լեզուի գրական բարձրութեան ճախրումին: Ան հելլենական նուրբ ճաշակով հրահանգուած եւ մշակուած հանճարեղ թարգմանութիւնները, հոգեկան մատենագիրները իր աշխարհը կը փոխադրէ, անոնց հայ բեմին վրայ հայերէնս բարբառ ճարտարախօսել կու տայ, աւելի՛ վսեմ:

[1] Seeck, Untergang des Römischen Reiches.

Կոստանդիանոս Բ. կայսր 357ին Երք առաջին անգամ ըլլալով Հռոմ ոտք կոխեց եւ տեսաւ յաւերնական Քաղաքի հոյակերտ շինուածքներն ու անդրնները, հիացաւ զարմացաւ. իսկ ի տես Տրայանոսի յաղթական կամարին եւ այն անդրիին, որ կը ներկայացնէր Տրայանոս կայսրն ահելազօծ ձիու վրայ, սքանչացաւ եւ վաւերք յայտնեց նման մը ինքն ալ ունենալ: Պարսկական իշխան մը, որ կը գանուէր կայսեր չքախառմբին մէջ, գլուխը շարժելով դիտողութիւնս ըրաւ. Աչնպիսի ձի մը ունենալու համար հարկ համապատասխան ահաւոր մ'ալ ունենալ[2]: Այսինքն մշակոյթ: Եթէ կայսրը չունենայ համարձակութիւնը այդ ձին վերադրելու իր մայրաքաղաքը, բայց Մաշտոց ունեցաւ քաջութիւնը քրիստոնեայ յոյն եւ ասորի մեծ մաքերը ասպնջականել ամենայն չուքով հայ գրականութեան ճեմարանին մէջ: Ընդունակ էր հայ լեզուն ամենայն նրբութեամբ վերընծայելու անոնց խօսքերը, իսկ հայ ժողովուրդն ամենայն նրբութեամբ վերընծայելու անոնց խօսքերը, իսկ հայ ժողովուրդը լսելու եւ ըմբռնելու:

Ամենակարճ ժամանակի մէջ ստեղծեցին հայ թարգմանիչները հայ հոգին վրայ ճոխ Մատենադարան ամենազգի բովանդակութեամբ:

Այս հրաշքը գործեց Մաշտոց: Այն չեղաւ վազանցիկ երեւոյթ մը: Հայ գրականութիւնը ծաղկեցաւ 1500 տարիէ ի վեր, թէ եւ ոչ միշտ հաւասար բարձրութեան վրայ եւ համաչափ պաղարեւութեամբ:

Այսպէս չորս անգրագէտ, բարբարոս ժողովուրդներ երջանկացուց Մաշտոց եւ բարձրացուց զանոնք գրագէտ ժողովուրդներու կարգին, հասցուց գոնանք մատաղ անկախութեան, տէր գարձուց սեպհական մշակոյթի:

Այս հանճարով հնարագէտ, մտքով ստեղծագործ, վարքով սուրբ, արդիւնքներով լուսաւոր, գարերու հազուագիւտ ծնունդ, միջազգային ծաւալով մեծ Մարդու Վարքը գրած է Կորիւն, անոր աշակերտն եւ հիացողը:

1. «Կորիւն» անունը: Միակ գրութեամբ, Մաշտոցի Վարքով ծանօթ է մեզի Կորիւն: Այս Վարքը հասած է մեզի մէկ ձեռագրի մէջ միայն, այն է Երեւանի Մատենադարանի թ. 2639, գրուած 1672ին, որ խորագիր կը կրէ. «Յիշատակ սրբոյն Մեսրովպայ արարեալ Երանելոյն». առանց մատենագրին անունի: Այս ձեռագրէն արտագրուած օրինակներու մէջ (ինչպէս թ. 131, յամէ 1781) վերածուած է այս խորագիրը. «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Երանելոյն սրբոյ վարդապետին Մեսրոպայ... արարեալ ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին...» (տես Կորիւն, Ա. 1 ծան.): Առանց տարակուսի նորագոյն ձեռքէ յերեւցուած: Աւելի հնագոյն ծագումէ է վարքիս համառօտ Մատենադարանի թ. 178 ձեռագրութիւնը, պահուած Պարիսի Ազգային Մատենադարանի թ. 178 ձեռագրին մէջ, իբր ԺԲ. դարէ, ուր կ'ըսուի. «Ի յիշատակի պատմութեան վարուց Երանելոյ սուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտ(ի) Կորեան»: Թէեւ նաեւ հոս «Մեսրովբայ» ընթերցուածը սակաւ ինչ կասկած կը զարթուցանէ խորագրիս հարազատութեան մասին, բայց չունինք պատճառ երկրորդական ենթադրելու Կորիւն, սեռ. «Կորեան» անունն եւ «զոր ասացեալ (կարգա՛ «արարեալ») է նորին աշակերտ» անունն իր համեմատականը «եզնիկ» անուան մէջ. իրրեւ յատուկ անուն հոս միայն գործածուած: Թէ վարքին հեղինակը Կորիւն է, կը վկայեն նախնիք:

[2] Ammianus Marcellinus, XVI, 10, 15.

© National Library of Armenia

ա. Նախնեաց վկայութիւն: Կեղծ-Ղազար Փարպեցի (իբր 700ին) խօսելով Մաշտոցի մասին կը գրէ. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք զիտել հաւաստեաւ՝ ի Պատմութենէ զրոց առն ցանկալի Կորեաց աշակերտի նորին երանելւոյն Մաշտոցի կարդացեալ տեղեկացի զվարս կենաց նորա եւ զվիւս (տպ. զիւր) հայերէն նշանագրացն, թէ ե՞րբ կամ ո՞ւր եւ կամ յո՞յր ուրուք ձեռն[ն] գտանէ (իմացիր՝ գտաւ)՝ թարգմանրին Հայոց Վռամշապհոյ ջերմեռանդն ինդրելով. զոր կարզեաց գրելով ճշմարտապէս յառաջագրեալ այրն հոզեւոր Կորիւն. ուստի եւ մեր բաղում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեաւ» (էջ 13): Նոյն հեղինակը յիշելով Ս. Սահակի մահուան պարագաները դարձեալ կ'անդրադառնայ. «Որ եւ զօր ծննդեան Սրբոյն ի սադպ գիտողաց եւ ի Պատմութենէ երանելւոյ առն Կորեան հաւաստեաւ (տպ. հաստատեալ) գիտացաք լինել նոյն օր եւ ծննդեան Սրբոյն ի նմին ամսեան» (էջ 37): Մ. Խորենացի եւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի Թէպէտ կ'օգտուին Կորիւնէն, բայց չեն յիշեր իրենց աղբիւրը յանուանէ:

Թոմմաս Արծրունի իր տեղեկութիւնները Ս. Սահակի եւ Մաշտոցի մասին քաղած է Վարքէն. իր աղբիւրը ցոյց կու տայ. «զոր եւ երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի եւ աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ, յիւրում ստուգաբանեալ Պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ[3]»: Այսպէս նաեւ Ստ. Ասողնիկ, պատմելով գրի դիւրը՝ «Որպէս պատմեն Կորիւն եւ Ղազար[4]»: Նոյն դարուն Անանիա Սանահնեցի իր «Սուրբ Աստուածի» Մեկնութեան մէջ ունի ակնարկութիւնս. «Զգործս չարութեան (Նեստորականաց) ուսցիս ի Պատմութենէն Կորեան, աշակերտին Մաշտոցի, ի սպառուածին[5]», որով կ'ակնարկէ Կորիւն, ԺԶ. 3 հատուածը:

Կիրակոս Գանձակեցի, որ «Պատմութիւնն առն սքանչելի Կորեան» գաղած է պատմագրաց ցանկին մէջ Սերիոսէն եաքը (էջ 3), այլուր կը գրէ. «Եւ Կորիւն (չարագրեաց) զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ եւ այլ ժամանակաց» (էջ 17): Կիրակոս ժամանակը չէտ Սերիոսի ցոյց կու տայ, Կիրակոս հեռեւած կ'երեւայ Երեւանի Մատենադարանի Թ. 2639 ձեռագրի գաղափար օրինակին, ուր Կորիւնի Պատմութիւնը Սերիոսի Պատմութեան կը յաջորդէ: Մխիթար Այրիվանեցի «Կորիւնը» յիշած է իր Ցանկին մէջ Ղազարէն եաքը եւ Խորովէն յառաջ[6]: Աւելի ուշ ժամանակէ է «Պատմիչք Հայոց» գրուածքը, ուր Կորիւնի մասին ըսուած է. «Կորիւն թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ հայրապետին[7]»: Յիշեմ ի վերջոյ Ղազար Ջահկեցւոյ տողերս. «Կորիւն արի եւ զարմանալի, էր եւ սա յաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպայ: Աբար զՊատմութիւն ժամանակաց. եւ զլիակատար Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ[8]»: Հոս «զՊատմութիւն ժամանակաց» փոխառութիւն է Կիրակոսէն: ԱՂ Ճառընտիրներու խորագրին մէջ կ'ըսուի. «...զոր արարեալ է Կորիւնայ սրբոյ», ուր անշուշտ Կորեաց ուղղական ձեւն համարուած՝ սեռականի վերածուած է Կորեանց:

---

[3] Թոմմաս Արծրունի, Պատմութիւն, Պետերբուրգ 1887, էջ 76:
[4] Ստեփանոս Ասողնիկ, Տիեզերական Պատմութիւն, Մոսկուա 1885 էջ 74:
[5] Հայսմաւուրք, Ա. 49:
[6] Մխիթար Այրիվանեցի, Ժամանակագրութիւն, Պետերբուրգ 1867, էջ 37:
[7] Հ. Դ. Գալէմքեարեան, Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Վիեննա 1893, էջ 206:
[8] Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս 1735, էջ 624:

Այս վկայութիւնները (Ը—ԺԸ) դարերէ մխիթարեան կը հաստատեն թէ Մաշտոցի Վարքին հեղինակն է Կորիւն: Այս տուեալներու հիման վրայ կրնանք վերակազմել նաեւ Վարքին խորագիրը. «Պատմութիւն վարուց եւ կենաց սոյն երանելւոյ Մաշտոց վարդապետի, զոր արարեալ է նորին աշակերտի Կորեան»:

բ. Կորիւնի վկայութիւնը: Վարքին մէջ հեղինակը իր անունը յիշատակած է անգամ մը միայն, հետեւեալ դէպքին. «Դէպ լինէր եղբարց ոմանց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որոց առաջնոյն Ղեւոնդիոս անուն էր եւ երկրորդին Կորիւն. եւ մատուցեալք յարէին յեղինէն իրրեւ առ ընտանեղոյն անդաստիկ ի Կոստանդնուպոլսական քաղաքին» (ԺԶ. 4): Ղեւոնդ եւ Կորիւն ուղարկուած էին Ս. Սահակէն տանելու համար Հայոց պատասխանը Կ. Պոլսոյ Պրոկղ պատրիարքին, 436ին: Այն տեղ էր եղեռնի: Կորիւնի այս տեղիքը Մովսէս Խորենացի (Գ. 60) այլայլած է հետեւեալ ձեւով. Յովսէփ եւ եղեռնիկ եղեսիայէն կ'անցնին Կ. Պոլիս. «Եւ ընդ նոսա նախանձեալ. Յովսէփ եւ եղեռնիկ եղեսիայէն կ'անցնին Կ. Պոլիս. «Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ եւ Կորիւն կարզային՝ յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ի Բիւզանդիոն... որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացւոց[9]»: Վարդան պատմիչ երկիցս խօսք ըրած է այս առաքելութեան մասին. «Սահակ... առաքէ յաղգս՝ բերել յամենայն ազգաց զարուեստս մատենից, զՅովսէփ... զեղնիկ, զԿորիւն» (էջ 51). եւ զարձեալ. «Զայսու ժամանակօք դարձան ի թարգմանութենէ Ղեւոնդ, Կորիւն եւ Արձան, որ դիպեցան ի ժողովն Եփեսոսի, զոր արար Թէոդոս... եւ բերին անաթ կանոնս գլուխս վեց» (էջ 53): Վարդան հոս Մ. Խորենացւոյ ապրեցութեան տակ է:

գ. Արտաքին վկայութիւն: Կորիւնի վերոյիշեալ տեղիքը «եւ երկրորդին՝ Կորիւն» ՀՀ ձեռագիրներէն ունին «Կորմինոս», մխանելը սրբագրած են «Կորիւնոս», այսինքն «եւ Կորիւնոս», որ չի պատշաճիր տեղւոյն: Կրնայինք կարդալ «Կորիւնոս», յատնական ձեւով, ինչպէս «Ղեւոնդ» անունը տուած է երկու անգամ «Ղեւոնդիոս»: Արտաքիններէն Ինոմիկենտիոս Մարմնիացի եւ Լիբերատոս, որոնք խօսած են յիշեալ պատգամաւորներու մասին, անուանած են գանոնք հայցական հոլովով Leontium եւ Abellium. վերջին անունս Լիբերատոսի Համառօտագրին մէջ ունի նաեւ Abelium եւ Aberium ընթերցուածները[10]: Եթէ հոս Leontium նոյն է հայ. Ղեւոնդիոսի հետ, հարկ է Abellium, Abelium, Aberium ընթերցուածներն ալ ազատագուած ձեւերն համարիլ նախնական Կορեսնեօն, Կορեսնոն հայցական ձեւերու, այն է «Կորիւնոս»: Հ. Մ. Ջամչեան[11] իմացած է «Աբրահամ»: Յամենայն դէպս ուղիղ չի կրնար նկատուիլ «Կորիւնոս» ընթերցուածը, զոր նախորդ Հրատարակիչները առած են բնագրի մէջ. եթէ «Կորիւնոս» ընթերցուածը պահել պէտք ըլլար, հարկ էր նախադասութիւնս ուղղել «եւ երկրորդն եւս, որ Կորիւնոս կոչիմ»: Այսպէս թէպէտ չէ ուզած հեղինակը ղրալ տալ, թէ Ղեւոնդին ընկերացողն ինքն է, բայց կայ պարագայ մը, որ ի նպաստ անոր խնարհ անձին կը վկայէ: Կորիւն ամէն անգամ, որ կը յիշէ Մաշտոցի աշակերտներէն մին կամ միւսը, սովոր է

---

[9] Մաքսիմիանոս պատրիարք, 25 հոկտ. 431—12 ապր. 434:
[10] Ed. Schwarz, Konzilstudien, Straßburg 1914, S. 39.
[11] Պատմութիւն Հայոց, Ա., Վենետիկ 1784, էջ 530:

© National Library of Armenia

առընթեր նշանակելու անոր կամ ծննդավայրն եւ կամ անձին նկարագրականը. այսպէս երբ առաջին անգամ խօսք ըրած է Ղեւոնդի մասին, չեչուած է թէ էր ան «այր հաւատարիմ եւ ճշմարտապաշտ» (ԺԴ. 1). իսկ հոս, ուր առաջին անգամ կը յիշուի Կորիւն, անոր ոչ հայրենիքն մատնանշուած է եւ ոչ ալ նկարագրականը, այլ անուանուած լոկ «Կորիւնոս», որպէս աննշանակ անձնաւորութիւն[12]:

Յեցած այս տուեալներու վրայ կ'ընդունինք, թէ Կորիւն է Մաշտոցի աշակերտն եւ անոր կենսագիրը: Նկատենք այժմ իր անձն ի մերձուստ:

2. Կենսագրական գծեր: Ղ. փարպեցի իր Պատմութեան մէջ յատուկ բերած է ի լսելոյ պատմուածք մը Ղեւոնդ երէցի մասին, ուր կայ ակնարկութիւն նաեւ Կորիւնի նկատմամբ. Մաշտոց եւ իր աշակերտները օր մը — «յաւաջագոյն ժամանակի» ի մխասին կը գտնուին. Ղեւոնդ ընկղմանած մէկ կողմ մը կը քնանայ. «Այրն Աստուծոյ Մաշտոց՝ վարդապետն նորին (Ղեւոնդի) հանդերձ եւ այլ աշակերտօք իւրովք, երանելեաւն Կորիւնամբ եւ Արձանաւ, տեսանէին արթնութեամբ ճառագայթեալ շուրջ զնովաւ (զՂեւոնդեաւ) լոյս սաստիկ. որք անդէն եւ անդ ծանեան երանելի արքն սուրբ Հոգւով զվախճան սրբոյն, թէ նահատակութեամբ կատարի» (էջ 70): Ո՞ւր եւ ե՞րբ պատահած է դէպքս, չգիտենք: Բայց կարող ենք հաստատել ասիկ, թէ Կորիւն աշակերտած է Մաշտոցի ունենալով իրեն հասակակից եւ աշակերտակից զՂեւոնդ եւ զԱրձան:

Կորիւն ինքնին կը խոստովանի, թէ Մաշտոցի աշակերտած է. երբ Յովսէփ տեղապահ կը յանձնարարէ իրեն գրել Մաշտոցի Վարքը, կը հասնի իրեն նաեւ «այլոց եւս քաջալերութիւն՝ աշակերտակցաց մերոյ վարդապետութեանն — ուստի եւ իմ մանաւանդ աշակերտութեան վիճակ առեալ, թէպէտ եւ էի կրտսերագոյն» (Ա. 1): Եւ դրեցի, կ'ըսէ, այս Վարքը «ոչ եթէ ի հին համբաւուց ինչ տեղեկացեալ... այլ որոյ մեզէն իսկ ականատեսք եղեալ կերպարանացն եւ առընթերակացք հոգեւորական գործոցն եւ լսողք չնորհապատում վարդապետութեանն եւ նորին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն» (Ի. 2): Այստեղ Կորիւն կ'արտայայտուի յոգնակի դէմքով. խօսքը իր անձին մասին է. եւ ականատես, առընթերակաց, լսող եւ արբանեակ բառերը կը թելադրեն նկատել դինքը երկար տեւողութեամբ Վարդապետին հետեւած ըլլալ իրրեւ փոքրաւոր, իրրեւ սիրելի աշակերտ. ուստի ամէնէն աւելի ծանօթ մը Վարդապետին գործունէութեան եւ «հոգեւորական գործոց»:

Հաւանօրէն այն «մանկաւարժն» թուին մէջ էր Կորիւն, զորոնք հետն առաւ Մաշտոց եւ գնտեղեց Ամիդ եւ Եգեսիա յունարէն եւ ասորերէն սորվելու (407/8): Իրր այսպիսի ըլլալու էր ան մօտաւորապէս գոնէ 12 տարեկան մը. ուստի ծնունդ մը 395 տարւոյ: Կարելի է ենթադրել, թէ Կորիւն Մաշտոցի հետ էր, երբ ան իրր 415ին չրջեցաւ Դողթն, Սիւնիք, Աղուանք եւ Վրաստան. գարձեալ Հռոմէական Հայաստան, Կ. Պոլիս եւ այլն: 435/36ին ուղարկուեցաւ Կորիւն Ղեւոնդի հետ Կ. Պոլիս, իրրեւ թղթատար առ Պրոկղ Հայրապետ. նա այժմ իրր 40 տարեկան էր: «Որք մատուցեալք յարէին յեղնիկն իրրեւ առ

[12] Այս թղթատարութեան չուրջը տես Ակինեան, Ս. Մաշտոց, Վիեննա 1949, էջ 64—68: P. A. Vardanian, Ein Briefwechsel zwischen Proklos und Sahak: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1913, S. 417.

ընտանեգոյն աննզակից»: Նաեւ հոս արտայայտուած է պատմագիրը երրորդ դէմքով: Գեղեցիկ ներկայացուցած է իր հանդիպումը եղնիկին, զոր կ'անուանէ «ընտանեգոյն աննզակից», ոչ միայն իրրեւ մէկ վարդապետի (երէց) բերելով իրենց հետ աշակերտակից, այլ թերեւս եւ հայրենակից: Անոնք վերադարձի ի միասին Աստուածաշունչի յոյն թարգմանութեան «հաստատուն օրինակ» մը, այլ եւ եղնիկի թարգմանութիւններն Ս. Հարց գործերու եւ «Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնքները: Այն մանր եւ զգայուն նկարագրութենէն, զոր հաղորդած է Կորիւն Մաշտոցի վերջին ժամերու մասին, կարելի է հետեւցնել, թէ ան գտնուած է մահամերձ վարդապետի անարքին քով:

Մաշտոց վախճանեցաւ 440, փետրուար 17ին եւ թաղուեցաւ Օշական: Երեք ամիս (այլ ձեռ. տարի) ետքը վահան Ամատունեաց տէրն եւ Հայոց հարապետը չկնաց խորան մը նոյն տանի մատուռին մէջ եւ փոխադրեց հոն ի հանդիստ Ս. վարդապետի նշխարները:

Որովհետեւ Մաշտոց վախճանեցաւ փետրուար 17ին եւ մատուռի շինութիւնը ի գլուխ ելած է երեք ամսէն, նշխարաց փոխադրութիւնը տեղի ունեցած ըլլալու է նոյն տարւոյն յունիս ամսին: Բայց Հայաստանեայց եկեղեցին Ս. Մաշտոցի տօնը կը տօնը յՕշական յետ Պենտակոստէից Դ. շաբաթուան հինգշաբթի: Այս օրը կ'իյնայ զատկական տօնի չարժման համաձայն ընդ մէջ 11 յունիս—14 յուլիս օրերու: Այս հաշուով 440ին կը պատահէր 27 յունիսին, ուստի ճշդիւ չորս ամիս եւ 12 օր եղած: Եթէ միջին թիւն առնենք յունիս 20 կը տանանք չորս ամիս լրիւ. այս պարագային պիտի ուզէի ձեռագրին գ (երեք) կարդալ դ (չորս) եւ հաշուել Մեհեկանի 13—13 Մարգաց (18 յունիս 440. Գչ.): Տօնացոյցի կարգադրութիւնը ուշ ժամանակ մը կ'ենթադրէ. իսկ ժողովուրդը որ կը հետեւէր հին աւանդութեան մը, չարունակած է իր ուխտադնացութիւնը որոշ օր մը, նոյն Մարգաց ամսոյն, որ կը զուգադիպէր յունիսին: 1927 յունիսին մասնակցեցայ եւ ես նոյն ուխտադնացութեան, եւ մատուռի երախտագէտ զգածուններս, սիրոյ եւ յարգանքի խզձերս Մեծ Սուրբին եւ հայ գպրութեան հիմնադրին նշխարներուն, որոնք կը պահուէին հոն յարկեղս սրբոց: Ե ձեռագրին ընթերցուածը «յետ ամաց երից» կը թուի ինձ սխալագրութիւն:

Կորիւն գիտէ թէ ժողովուրդը սովոր է ի Տարօն Ս. Սահակի գերեզմանի վրայ «ամէ ամէ ժողովով զումարելովք ի նմին (նաւասարդ) ամսեան (Լ.), զնորին գօր յիշատակի տօնախմբել» (ԺԹ. 2). Սահակ վախճանած էր 439 սեպտ. 7ին: Այս «ամէ ամէ» տօնութիւնը կրնար գործածել հոս Կորիւն, նկատի առնելով 439—442 տարիները. հարկ չկայ աւելի երկարադոյն տարիներ հնթադրել նման սովորութիւն մը յիշելու համար:

Նոյն 440 տարւոյն պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Յովսէփի «գլխաւոր եւեղապահ» եւ Յովհաննու Տիզրոն երթալն եւ զանազան տանջանաց հնթարկուիլը: Կը յիշէ Կորիւն նաեւ Յովհաննու Տիզրոն երթալն եւ զանազան տանջանաց հնթարկուիլը: Յովհաննու Տիզրոն երթալն անչուշտ պաշտօնական հանդամանքով էր. պաշտօնն ունէր դանուցանելու Յազկերտ Բ.ի Ս. Սահակի եւ Ս. Մաշտոցի վախճանին եւ կաթողիկոսական աթոռի վրայ Յովսէփի ընտրութիւնը, միաժամանակ խնդրելու թագաւորին հաւանութիւնը անոր ի կեսարիա երթալու ձեռնադրութեան համար: Այս միջոցին Պարսկաստանի քրիստոնէից կաթողիկոսը խզած էր իր յարաբերութիւնները Անտիոքի մետրապոլիտութեան հետ եւ ինքզինքը անկախ մետրապոլիտ եւ կաթողիկոս հռչակած: Ինչպէս Մետրապոլ-

Հանդ. Ամս. 1949. թ. 4—12:

© National Library of Armenia

տին, նոյնպէս Բարձրադոյն Դրան հաճելի էր, որ Հայոց եկեղեցին ալ ենթարկուէր Տիգրոնի կաթողիկոսի իրաւասութեան եւ անկէ առնէր Յովսէփ իր ձեռնադրութիւնը: Յովհան, ինչպէս կը սպասուէր, տեղի չտուաւ այս առաջարկութեանն եւ ենթարկուեցաւ չարչարանքներու: Ի վերջոյ վերադարձաւ խոստովանողական անուամբ «ի վերակացութիւն», բայց Յովսէփ չկրցաւ ընդունիլ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Այս մէջադէպը, որ պատահած ըլլալու է 440—441 տարւոյն յիշատակած է Կորիւն յաւելուածաբար իր Պատմութեան վերջը, անուշադրութեամբ:

Այստեղ կը կորնչինէնք Կորիւնի հետքը: Ան չի յիշուիր 444ի Շահապիվանի եւ 450ի Արտաշատի ժողովին մէջ եւ ոչ ալ 450—460 տարիներու քաղաքական անցքերու ընթացքին: Մեզի անծանօթ կը մնայ Կորիւնի մահուան տարին:

3· Կորիւն Վրա՞ց եպիսկոպոս: Ձեռագրին տեղիքս, թէ Մաշտոց Վրաց գիր տալով եւ դպրոցներ բանալով, գրագէտներ ծաղկեցուց, «յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ· որոց առաջինն Սահակ անուն... եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի» (ԺԹ· 3), Հ· Մ· Ջամչեան[13] մեկնած է· «Սոյն այս երանելիս Կորիւն ձեռնադրեցաւ ի սրբոյն Սահակայ յեպիսկոպոսութիւն միոյ կողման Վրաց աշխարհին ի վերայ Հայոց եղելոց անդ· ըստ որում յիշատակէ եւ ինքն»: Կարծիքս մէկ անգամ տեղ գտնելէ ետքը Հայոց Պատմութեան մէջ, իր ընթացքը առած է ազգային եւ օտար գրականութեան մէջ, կը յիշեմ· Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Ա· (1837), Նախադուռն, էջ 14· «կարգեալ եպիսկոպոս ի սահմանակցութեան Վրաց եւ Աղուանից»· Զարբհանալեան[14], «Սահակ հայրապետ զկորիւն Վրաց եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ անշուշտ այն պաշտամանն մէջ իւր կեանքը կնքեց»· Սարգիսեան[15], «Իրօք Հայոց աւանդութիւն է, թէ Կորիւն կարգեալ էր եպիսկոպոս Վրաց, յետ Սամուէլի» (?)· Գ· Տէր Մկրտչեան[16], «Մենք պիտենք, որ Կորիւն Վրաց կամ Վրահայոց եպիսկոպոս էր· իսկ իմ կարծիքով նաեւ՝ թերեւս վրացի կամ գոնէ վրահայ... յամենայն դէպս դժուար է ուրիշ տեղակ հասկնալ Կորիւնի իւր մասին ասածը»: Ալիշան[17], «Այս խօսքէն հետեւցնեն ոմանք, թէ ազգաւ այլ վրացի էր Կորիւն· այլ հաւանօրէն վրահայ կրնայ ըսուիլ, ազգաւ հայ, այլ բնիկ այն գաւառներուն, որ երբեմն Վրաց իշխանութեան ներքեւ էին, եւ երկիրն Վրաց դաշտ կ'ըսուէր»: Այսպէս նաեւ Հ· Յ· Թորոսեան[18], Ֆնտպլեան[19], Ա· Ս· Սարուխան[20]: Վերջին երկուքը կը չարունակեն պնդել նոյն կարծիքի վրայ, թէեւ ծանօթ են Նորայր Բիւզանդացի[21] եղած, որ անդրադարձած, թէ հոս Կորիւնի բնագրին մէջ ապաւադում մը կայ· «Հատուածդ

[13] *Պատմութիւն Հայոց, Ա·, էջ 537:*

[14] *Հ· Գ· Զարբհանալեան, Պատմութիւն հայկ· հին դպրութեան, Վենետիկ 1897, էջ 310:*

[15] *Հ· Բ· Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս եւ իր բազմազարեան գազանիքը, էջ 111:*

[16] *Գ· Տէր-Մկրտչեան, Ագաթանգեղոսի ազբիւրներից, Արարատ 1896, էջ 430:*

[17] *Հ· Ղ· Ալիշան, Հայապատում, Ա·, 48:*

[18] *Հ· Յ· Թորոսեան, Բազմավէպ 1897, էջ 32—34:*

[19] *Ֆնտպլեան, Կորիւն, էջ ԺԸ—ԻԲ եւ Լ Դ:*

[20] *Ա· Սարուխան, Վրաստան եւ Հայերը, Վիեննա 1939, էջ 233—245: Համմ. նաեւ* S. Weber, Koriun, S. 187.

[21] *Կորիւն վարդապետ, էջ 385—386:*

խանգարեալ է առանց իրիք երկրպագութեան, եւ թուի ուղղելի· Յորոց եւ գտան արժանիք եւանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի· որոց առաջինն Սահակ անուն» եւ այլն[22]:

Հարկ չկար սուր աչք ունենալ, տեսնելու համար, թէ բնագիրը հոս աղաւաղուած է: Իսկ Նորայրի անդրադարձութիւնը պէտք էր բռնել կոյր աչքերն ալ: Կորիւն կը պատմէ հոս, թէ Մաշտոց Վրացիներուն այբուբեն տուաւ· բացաւ դպրոցներ, հաւաքեց աշակերտներ, գրագէտ երաւ զանոնք· այս վրացի աշակերտներէն ոմանք այն առաքելոց գործակցեցան, որ ապա նոյն իսկ եպիսկոպոսութեան հասան, գոր օրինակ Սահակ: Եւ որովհետեւ Սահակ Յունաստան, Տաճիրքի իշխանական քաղաքին եպիսկոպոս կարգուեցաւ, մուէզ Յունաստան, թէ վրացախօս եւ թէ հայախօս բնակչութիւն կար, ուստի կրնանք ենթադրել, թէ այդ դպրոցներու մէջ թէ վրացերէն եւ թէ հայերէն լեզուն կ'ուսուցուէր, գոնէ այն գաւառներուն մէջ, ուր խառն կ'ապրէին երկու ժողովուրդներն ալ: Կորիւն իրրեւ առընթերակաց, իրրեւ արբանեակ անչուշտ Մաշտոցի կցորդներու մէջ էր, ականատես այն բոլոր անցքերուն, որոնք տեղի ունեցան Վրաստան:

4· Ե՞րբ գրեց Կորիւն Մաշտոցի վարքը:

Այս հարցով առաջին անգամ զբաղեցաւ Հ· Յ· Գաթըրճեան[23] եւ յանգելէ այն եզրակացութեան թէ «այս գրութեան ժամանակը տուելիս 445—450ի մէջ կ'իյնայ»: Հ· Յ· Թորոսեան ի սկզբան մէկ էր գետնելու ժամանակը 447—449 տարիներու մէջ, բայց ապա հակեցաւ 442—445 տարիներու[24]: Նորայր Բիւզանդացի[25] կը համարի «իբր յամի 443—444: Ա· Ֆնտպլեան[26] կը տառնի «446—447ին յառաջ» «443—445»[27] տարիներուն մէջ: Մ· Աբեղեան «դա յօրինուած է, կ'ըսէ 443—451 թուականներուն մէջ[28]». իսկ այլուր[29] կը գրէր· «եթէ Կորիւնն առաջ էլ սկսած լինէր իր «գրութեանս յօրինման ժամանակը պէտք է 445—451 տարիները դնել»: Ա· Մ· Գարագաշեան[31], «Կորիւն գրած է իր Պատմութիւնն գոնի պատերազմին Վարդանանց, զի գիտէ քահանայից հալածումն ի Տիգրան եւ զմահ Վահանայ Ամատունւոյ» կամ «Կորիւն, որ գրեց իր մատենին երէկ ոչ յետոյ, դէթ ոչ բազում ամօք յառաջ քան զպատերազմն Վարդանանց[32]: Ն· Ադոնց[33] կը դրէ· «Որովհետեւ Կորիւնը չի յիշեում ե· դարի չարժուձիներին, հաւանական է, որ մեռած է մինչեւ Արտաշատի ժողովը, Յունիսի ԻԲ· տարին (439—450): Սորանից հետեւում է, որ Մաշտոցի կեանքը գրած պիտի լինի 440—450 տառնամեակի ընթացքում: Սակայն չի կարելի անուշադիր թողնել,

[22] *Սրբագրութեան այլ փորձեր տես առաջ Յանօթութիւն, Թ· 55:*

[23] *Հանդ· Ամս· 1887, էջ 10:*

[24] *Բազմավէպ 1897, էջ 465 եւ 1931, էջ 465:*

[25] *Կորիւն վարդապետ, էջ 7:*

[26] *Ֆնտպլեան, Կորիւն, էջ Լ.:*

[27] *Անդ, էջ Լ.:*

[28] *Հայոց հին դրականութեան Պատմութիւն, Ա·, Երեւան 1944, էջ 150:*

[29] *Աբեղեան, Կորիւն, էջ 8:*

[30] *Հայկական աշխատութիւններ, էջ 80:*

[31] *Պատմութիւն Հայոց, Դ·, էջ 26:*

[32] *Անդ, էջ 67:*

[33] *Մաշտոց եւ նրա աշակերտները, էջ 51—56:*

© National Library of Armenia

որ Կորիւն Սիւնեաց Վասակ իշխանին դովելով, մեծարում է նրան այնպիսի մակդիրով, որ կասկածանքի դուռ է բաց անում...: Պէտք չէ՞ ենթադրել, որ Կորիւն համախոհ է եղել վտառաբատ մարզպանին եւ նրա կուսակցութեան եւ ուստի անհաղորդ է մնացել չարժման...: Կորիւն դիտէ Վահան Ամատունուն հազարապետի պաշտօնում, դիտէ եւ նրա մահը...: Ո՞վ է այս Յովհանը... ով որ լինի... նրա դարձը չի կարելի յառաջ դնել քան Աբրահամի եւ նախարարների արձակումը Պերոզի ե. տարին, այս ինքն 462 թ., կան նշաններ ուրեմն, որ Կորիւնը թեւակոխել է ե. դարի երկրորդ կէսը»: Ազոնց նոյն իսկ ե. դարու երրորդ քառորդի վէճերուն մէջամուխ կ'ընծայեցնէ Կորիւնը: Անսանձ ձիարշաւ:

Այս բազմազան կարծիքներու պատճառ նկատելու է Կորիւնի՝ աղաւաղուած բնագիրը: Քար դպրակզութեան եղած են մանաւանդ երկու տեղիք. «յետ ամաց երից անցելոց յաջողեցաւ Վահանայ Ամատունւոյ քրիստոսասէր փութով խորան սքանչելի կանգնել տաչածոյ վիմօք». եւ «իսկ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր» (ԺԲ. 7 եւ 9): Այս տեղիքները վերակազմուած Բնագրիս մէջ են՝ «յետ ամսոց երից» համաձայն H ձեռագրին. եւ «իսկ բարեացապարտն Վռամշապուհ յանկարծահաս կենացս ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր» համաձայն HAU ձեռագրաց (տես Ծան. 89):

Գրութեան տարին ստուգելու համար կը համարիմ թէ կրնան կարող է ծառայել Նախակարգ Բանն, ուր կը խոստովանի Կորիւն, թէ երբ կը խորհէի ինքնաբերաբար գրել Մաշտոցի Վարքը, ահա հասաւ ինձ Յովսէփի հրամանը «փութանակի եւ առանց յապաղելոյ» մատնանշելով նոյնը: Ե՞րբ ունեցաւ Կորիւն այդ խորհուրդն եւ երբ հասաւ իրեն Յովսէփ տեղապահին հրամանը: Անշուշտ Վարդապետին մահէն (440, փետր. 17) եւ սուգի օրերէն ետքը. մանաւանդ երբ որոշուեցաւ Վահան Ամատունւոյ կողմէ չինել «խորան տաչածոյ վիմօք»: Հրամանն էր՝ փութանակի եւ անյապաղ: Ինչու այս ամապարանքը: Վասն դի որոշուած էր խորանի պատրաստութենէ ետքը հոն փոխադրել Սուրբին նշխարները աչքարհաժողով հանդէսով. եւ մտադրութիւն կար կարդալ այս հանդէսին Մեծ Վարդապետին Վարքը: Վահան «քրիստոսասէր փութով» եռեւռ էր խորանին կազմութեան: Ոչ ևկեղեցի եւ ոչ ալ Մատուռ պիտի չինուէր, այլ պարզապէս խորան, որուն համար հարկ չկար երեք տարիներու աշխատանք, ինչպէս կ'ենթադրէ B ձեռագիրը, այլ բաւական էր երեք ամիսը, ինչպէս ունի H: Ուստի նշխարաց փոխադրութիւնը այդ խորանին տակ պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Յունիս ամսին, այսինքն «յետ ամսոց երից անցելոց» (Մարտ—Մայիս): Ա՛յս ամսոյն ալ նշանակուեցաւ անշուշտ կատարել սուրբին յիշատակը տարիէ տարի: Արդեամբք ալ չպրունակուած է յիշատակի տօնն մինչեւ այսօր նոյն Օշական աւանի մէջ, ինչպէս տեսանք վերագոյն: Կորիւն կարդաց Մաշտոցի Վարքը նշխարաց փոխադրութեան հանդէսին 440 յունիսին: Անշուշտ ան աշխատեցաւ ապա զայն յղկելու, պակասները լրացնելու եւ այլն:

Կորիւն ԺԲ. 8 յիշելով Յովսէփի ընտրութիւնն իբրեւ գլխաւոր ժողովոյն եւ Յովհաննու իբրեւ վերակացու, կը գրէ թէ վերջինս «յետ վախճանի Սրբոյն (Մաշտոցի)» պէսպէս փորձութեանց եւ կապանաւոր վշտաց ենթարկուած է ի Տիգրան եւ խոստովանողական անուամբ վերապարձած է Հայաստան: Ժամանակը չեշտուած է. 440 փետր. 17էն ետքը. բայց չէ մատնանշուած ո՛րչափ ետքը: Ինչպէս ենթադրեցինք վերագոյն, Յովհան ուղարկուած է Տիգրան ծանուցանելու Յովսէփի ընտրութիւնը: Պէտք էր Յովսէփի ընտրութեան համար թագաւորին հաւանութիւնը, որպէս զի ձեռնադրուի եպիսկոպոսապետ: Յազկերտ թէպէտ ճանչցաւ ընտրութիւնը, բայց չտուաւ իր հաւանութիւնը ձեռնադրութեան համար: Բարձրագոյն դրան փափագն էր, որ Հայաստան ենթարկուի Տիգրոնի կաթողիկոսի իրաւասութեան տակ. զոր, բնականաբար պիտի մերժէր Յովհան: Այս պատճառաւ անչուշտ ենթարկուեցաւ ան փորձանքի Տիգրոնի մէջ եւ ձուխեանց եւ վշտաց: Յովսէփ մինչեւ իր նահատակութիւնը (454) տնաց երկու կաթողիկոս: Յովհանի երկն եւ վերապարձը պէտք է դնենք 440 մարտ—441 մարտ տարուան:

Այն տեղիքը (ԺԸ. 2), ուր կ'ըսուի, թէ Սահակի յիշատակն ի Տարօն «ամի ամի ժողովրդեամբ գոհարելովք... տօնախմբեն» նաւասարդ 30ին, կը պահանջէ գոնէ 2—3 տարի ժամանակ, ուստի 439 անպատ.—անպատ. 442:

Վահան Ամատունի ներկայ էր Մաշտոցի յուղարկաւորութեան. ի պէտ նուագական կողմանէ իբրեւ հազարապետ: Նա հազարապետութեան մէջ էր դեռ 444ին, ինչպէս կ'իմանանք Շահապիվանի ժողովի կանոնաց Նախաբանէն, երբ Հայոց մարզպան էր Վասակ: Այս պաշտօնը առած էր իրմէ Վասակ ընդմէջ 445—450 տարիներու: Իսկ Վասակ Հայոց մարզպանութեան կոչուած պէտք է ըլլայ 442/3 տարուան. յամենայն դէպս նա 440 փետրուար 17ին Նոր քաղաք չէր գտնուեր. այլազգ պիտի սպասէր, որ ան, Վասակ, որ բրեկամացած էր Մաշտոցի հետ իրեւ Մարզպան Վրաց, յուղարկաւորութեան անձամբ մասնակցէր «ի պինուորական կողմանէ»:

Այս ներքին ապացոյցները կը վկայեն, որ Կորիւն գրած է Մաշտոցի Վարքը 440, մարտ—մայիս ամիսներուն, քարմ տպաւորութեան տակ. զոյն յղկած եւ մշակած ձեւի մէջ լոյս ընծայած է 441 տարուան:

5. Մաշտոցի Վարքը: Մեծ Վարդապետին մահը կ'երեւայ թէ մեծապէս ազդած է Կորիւնի, անոր աչակերտի վրայ: Անոր սիրտը, անոր միտքը դեռ Վարդապետին հետ է. անոր յուշերով կ'ապրի: Կ'արթննայ իր մէջ զաղափարը Վարդապետին Վարքը գրելու. «Մինչդեռ, կ'ըսէ, անդէն ի խորհրդոյն) մտացս վան յուշ արկանելոյ (զանցս անցս կենաց եւ գործոց գերանելոյ նոցի մտացս վան յուշ արկանելոյ (զանցս անցս կենաց եւ գործոց գերանել- ւոյն) մտախորհ կայի», այս ինքն ծրագիր կը կազմէր, յուշերը կը դասաւորէր, Բարձրագոյն կողմէ, Յովսէփ կաթողիկոսական տեղապահէն «եկեալ հասանէր առ իս հրաման... ընդ նմին պլոց եւս քաջալերութիւն, աչակերտակցաց մերոյ վարդապետութեանն» «փութանակի եւ առանց յապաղելոյ մատնանշել» Մաշտոցի կեանքի եւ գործունէութեան պատմութիւնը: Թէպէտ այս աշխատանքը իր կարողութենէն վեր կը գտնէ Կորիւն, բայց կը ձեռնարկէ նաեւել «գհամատարած ուիւք վարդապետական ծովուս», այս ինքն իր Մեծ Վարդապետին երկայնակեաց կեանքի արգասաւիր գործունէութիւնը գրով ծաղկեցնել:

Իր նպատակը չէ սակայն Մաշտոցի կեանքի լիակատար պատմութիւնը գրի առնել, ժամանակակից քաղաքական եւ եկեղեցական պարագաներու նկարագրութեամբ, այլ վեր հանել հակիրճ տողերով, թէ «երբ եւ յորում ժամանակի մատակարարեցաւ աստուածապարգեւ» գիրը, եւ այն «որպիսի՞ արամբ նախ մատակարարեցաւ աստուածեղէն չնորհ երեւեցաւ», ապա պատկերացնել այնպիսի նորոգաստուր աստուածեղէն չնորհ երեւեցաւ», ապա պատկերացնել

© National Library of Armenia

անոր «լուսաւոր վարդապետութիւնը», որով կ'ըմբռնայ Մաշտոցի ուսուցչական եւ գրական գործունէութիւնն, ի վերջոյ ներկայացնել Վարդապետին «հրեշտակակրօն վարուցն առաքինութիւն», այս ինքն անոր ներքին օրինակելի կեանքը (Ա. 1): Հնարաւոր չէր, կ'ըսէ, Վարդապետին հարուստ վաստակները ամբողջ կեանքի մանրակրկիտ պատմութիւնը ընծայել, այս պատճառաւ «զյաճախագոյնն թողեալ եւ ի նշանաւոր դրուագսն քաղելով զհամառօտս կարգեցաք», կարեւորագոյնները մանաւանդ նկատի առնելով Աւետարանագրին օրինակին (Յովհ. ԻԱ. 25). «զանցեալ զբազմախուռն արգասեաց Սրբոյս առ ի մանրակրկիտ առնելոյ» (Ի. 2):

Վարքս գրուած է Սահակի, յատկապէս Մաշտոցի սրբակեաց կեանքն եւ անոնց ազգօգուտ գործերը ծանօթացնելու ապագայ սերունդին, «յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց եւ որոց նոքօք աշակերտելոցն իցեն յապագայ ազգաց» (Ի. 2): Իր աչքի առաջ ունի Սուրբ մը, ասատուածառուչը անձ մը, որուն Վարքը գրելու համար նոյն իսկ խղճահարութիւն ունեցած է, թէ նրեա՞լ է մահկանացուի մը նման ձեռնարկութիւն: Այս զգածումով մերձեցած է գործի, եւ զգուշացած է չօշափել որ եւ է հարց կամ դէպք, որ աշխարհական կեանցալի, քաղաքական եւ քաղաքային կեանքի կը հայի: Ան խուսափած է նոյն իսկ եկեղեցական պատմութեան, դաւանաբանական վէճերու մասին խօսելու, որոնք երկրէն ներս եւ դուրս մաքիր զրաղցուցած են: Իր ուշադրութիւնն կենդրոնացած է այն կէտերու վրայ մխայն, որոնք Մաշտոցի լուսաւորութեան գործին, գրական չարժումին, առաքելական գործունէութեան եւ ներքին կեանքին կը հային. ուստի համաձայն ծրագրին, զոր գծած էր նախարանին մէջ, որուն եւ ճշդիւ հետեւած է:

Կորիւն իր այս համեստ ծրագրին մէջ որչափ ալ եղած է համառօտախօս, բայց տուած է շատ բան. ինչ որ գիտենք 387—441 տարիներէն, կը պարտինք իրեն: Ան կը ներկայացնէ մեզի դէպքերը գործող դէմքերով, դրծուած տեղերով, թէպէտ ոչ միշտ ժամանակագրական ցուցմունքներով: Գրած է իրրեւ ականատես եւ ականջալուր, ճշգրիտ եւ յստակ: «Ոչ եթէ ի հին համբաւոյ ինչ տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք, կը գրէ, այլ որոց մեզին իսկ ականատեսք եղեալ կերպարանացն եւ առընթերակացք հոգեւորական գործոցն եւ լսողք չնորհապատում վարդապետութեանն եւ նոցին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն: Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանիցն... կարգեցաք»: Եւ վստահելի է իր արժանահաւատութիւնը: Անիրաւեցան իրեն հանդէպ մեր բանասէրներէն անոնք, որոնք կասկածելի համարեցան իր արդարախօսութիւնը: Եթէ ինչ ինչ տեղիքներ իր գրուածքին առիթ ընծայեցին այս թերահաւատութեան, պատճառը պէտք է փնտռել ոչ Հեղինակին, այլ անոր գրուածքին անհաւատարիմ օրինակողներու քով:

6. Բովանդակութիւն: Ընդարձակ Նախարան մը կը կանխէ Վարքը: Հեղինակը կը յայտնէ հոս նախ, թէ մինչ ինքը կ'որոճէր իր սրտի մէջ գրել Վարքս եւ ցոյց տալ եկող սերունդին, թէ որմէ՛, ե՛րբ եւ ի՛նչպէս գտնուեցաւ հայերէն այբուբենը, հասաւ իրեն Յովսէփ կաթողիկոսական տեղապահին հրամանը, փութանակի եւ առանց յապաղութեան գրել Մաշտոցի Վարքը: Զուգերով դիմագրել Բարձր Հրամանին՝ ձեռք կը զարնէ աշխատանքին: Բայց խղճահարութեամբ հարց կը ծագի իր առջեւ. կարելի՞ է ի Տէր հանգուցեալ

սրբակեաց անձնաւորութիւններու կենսագրութիւնը գրել: Լուծելու համար այս աստուածարանական խնդիրը կը հանդիսագրէ իր հմտութիւնը աստուածդէդէն Գրոց եւ իր ճարտարախօսութիւնը. կ'ապացուցնէ թէ կարելի է: Այս Ա. 2—10 հատուածները կրնանք իրրեւ ինքնակաց ճառ նկատել, գրուած հոմտրական արուեստով եւ ծաղկազարդ ոճով: Ա. 11էն կը զգացուի, թէ այս մասը Վարքին գրութենէն եռքը կցած է աչխատութեամբ:

Մաշտոց, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, որդին էր Վարդանի: Հրահանգուած հելլենական կրթութեամբ կը մտնէ պետական ծառայութեան մէջ Առաւան, Հայաստանի պարսիկ հազարապետի օրով: 392/3 տարւոյն կը հրաժարի պետական պաշտօնէն, կը մկրտուի եւ կը նուիրուի եկեղեցական կոչումի: Կ'ապրի խստամբեր կեանք: (Ս. Սահակ կը ձեռնադրէ զինքը քորեպիսկոպոս = վարդապետ): Հաւաքած իր շուրջ հոգելից գործակիցներ կը մեկնի անոնց հետ Գողթն գաւառ առաքելական քարոզութեան համար (404°): Իր քարոզչական ասպարէզի վրայ կը զգայ դժուարութիւնները անգրագէտ ժողովուրդին քրիստոնէական վարդապետութիւնը մատչելի ընելու: Կը յղանայ գրագիտութեան ստեղծելու:

Կը վերադառնայ Նոր քաղաք (Վաղարշապատ) խորհրդակցելու այս մասին Սահակ եպիսկոպոսապետի հետ. խնդիրը կը հանուի նաեւ Վռամշապուհ թագաւորի առջեւ: Թագաւորը խօսք կ'ընէ հայերէն այբուբենի մը մասին, որ կը դառնայ Դանիէլ սարկի եպիսկոպոսի քով: Նշանագիրները կը բերուին: Բայց փորձը ցոյց կու տայ, թէ ասոնք անբնդունակ են հայերէն հնչիւններու ճշդիւ արտայայտելու: Կը յանձնարարուի Մաշտոցի Միջագետք երթալ եւ խորհրդակցելով լսատուններու հետ յարմար այբուբեն մը կազմել, որով թարգմանելու Սողոմոնի գրքերը յանձնարէն բնագրէ հայերէնի: Մաշտոց կը վերադառնայ Հայաստան (407/8): Ռահ (երասխ) գետի ափին կը հիմնարկէ Վաղարշապատ թագաւոր եւ Սահակ կաթողիկոս: Այս տեղ մատուռին գինքը Վռամշապուհ թագաւոր եւ Սահակ կաթողիկոս: Այս տեղ Կորիւն համեմատութեան կը գնէ Մաշտոցի մուտքը Նոր քաղաք Մովսէսի տաճառանեայ պատուիրաններու տախտակներով Սինա լեռնէն իջնալու հետ, աքանչելի պատկերով:

Թագաւորի հրամանով դպրոցներ կը բացուին, պատանիներ կը հաւաքուին եւ Մաշտոց անձամբ գրագիտութիւն կ'աւանդէ անոնց երկու տարի (408/9—410/11): Ինքն եւ իր գործակիցները կը թարգմանեն Հին եւ Նոր Կտակարանները: Կորիւն խանդավառ տողերով կը նկարագրէ այս տեղ այն ոգեւորութիւնը, զոր առիթած էր գրական չարժումը:

Մաշտոց խորհրդակցութեամբ Սահակի հետ կ'որոշէ որ Միջագետքի գրական չարժումին դեկավար ըլլայ Սահակ, իսկ ինքը տարածէ գրականութիւնը Գողթն, Սիւնիք, Աղուանից աշխարհն եւ Վրաստան (410—415°): Ամէն տեղ կը գտնէ խանդավառ ընդունելութիւն: Աղուանից թագաւորն Արսվաղէն եւ եպիսկոպոսն երեմիա յանձն կ'առնուն հայկական գրականութիւնը, վասն զի

© National Library of Armenia

հայրենախօս էին այս կողմերու քրիստոնեայ ժողովուրդները: Անկէ Գարդմանքի վրայէն կ'անցնի ի կողմանս Վրաց: Հոս (Գուգարք—Տփղիս) կը հանդիպի Վասակ Սիւնեաց, որ Վրաց մարզպան կարգուած էր, եւ կը դանէ անկէ սիրալիր ալակցութիւն: Այստեղ կը յօրինէ նաեւ վրացերէն լեզուի համար այբուբեն մը եւ կը մեկնի բարբարոս Վրաստան (այն է Քարթլի Մծխեթայ մայրաքաղաքով). որուն թագաւորն էր Բակուր (դաստիարակուած Հելլէն դպրութեամբ) եւ եպիսկոպոսն Մովսէս. երկուքն ալ յանձն կ'առնեն ներկայացուած այբուբենը, կը բանան դպրոցներ, կը ժողվեն պատանիներ եւ կը յանձնեն անոնց վերատեսչութիւնը Մաշտոցին, որ առած իրեն իրրեւ թարգման հայերէնագէտն եւ վրացագէտն Ջաղայ, կը թարգմանէ Աստուածաշունչն վրացերէնի եւ կ'առաջնորդէ հրահանգելու աշակերտութիւնը վրացերէն գրագիտութեան մէջ:

Մաշտոց կը վերադառնայ Նոր քաղաք (415°): Պէտք էր առաքելութիւն մ'ալ դէպի Հռոմէական Հայաստան, մասչելի ընելու համար հայ նոր դրականութիւնը նաեւ «Կէս ազգին Հայոց» (415/16): Անառարիոս սարսափելա սիրով կ'ընդունի դինքը իր աշակերտներու հետ. բայց կարեւոր էր այդ առաքելութեան համար կայսեր հաւանութիւնը: Թէոդոս Բ. Փոքր (408—450) տակաւին կը գտնուէր իր քրոջ Պուլքերիայի խնամակալութեան տակ: Հրաման կը հասնի, որ Մաշտոց անձամբ դնէ խնդիրքը կայսեր առջեւ: Մաշտոց պատուով կը հիւրասիրուի թէ արքունիքէն եւ թէ եկեղեցիէն. Ատտիկոս էր մայրաքաղաքին եպիսկոպոսը (404—425): Կը շնորհուի իրեն արքունիքէն ամէն ազատութիւն իր առաքելական գործունէութեան համար: Արքունի ծախքով կը բացուին դպրոցներ եւ կը հաւաքուին պատանիներ: Մաշտոց կը գտնէ նաեւ Բորբորիտ ազանդաւորները: Այս ժամանակ կ'այցելէ իրեն Բենիամին անուն ազուան (ազան–գոթ) երէց մը (Հաւանօրէն Կ. Պոլիս) եւ կը խնդրէ իր բարբարոս լեզուին համար այբուբեն. Մաշտոց կը քննէ լեզուն եւ կը յարմարցնէ (յոյն այբուբենի հիման վրայ) պատշաճաւոր նշանագիրներ: Վերջացնելով իր առաքելութիւնը, կը յանձնէ այն կողման դպրոցական գործերը իր աշակերտներէն Դանանի եւ ինքը կը վերադառնայ Նոր քաղաք (420°):

Կ'այցելէ միւսանգամ Վրաստան, ուր այժմ Արչիլ կը թագաւորէր, եւ կը վերադառնայ Տաչիրքի վրայէն Հայաստան (421°):

Այժմ Սահակ եւ Մաշտոց կը նուիրուին հայ գրականութիւնը առաւել մշակելու: Յովսէփ եւ Եզնիկ կ'ուղարկուին Եդեսիա ասորական գրականութեան կարեւոր գործերը թարգմանելու (426°). անկէ կ'անցնին Կ. Պոլիս, յունական Հայրերու գործերը հայացնելու (431): (Այս միջոցին կը գումարուի Եփեսոսի ժողովը. վէճերը կը չարունակուին ժողովէն վերջն ալ: Թէպէտ Հայաստան չմասնակցեցաւ այս վէճերուն, բայց համբաւ տարածուած էր, թէ Նեստորականները թափանցած են նաեւ հոն: Ակակ Մելիտինէի, Ռարուլա Եդեսիայի եւ Պրոկղ Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոսները գրեցին Հայոց զգուշացուցիչ թուղթեր:) Հայոց պատասխանը Պրոկղ եպիսկոպոսին տարին Ղեւոնդ եւ Կորիւն: Անոնք յարեցան կայսերական մայրաքաղաքին մէջ եզնիկ Կողբացւոյ եւ վերադարձան ի միասին բերելով իրենց հետ յունարէն Աստուածաչունչի ընտիր օրինակ մը եւ այլ թարգմանութիւններ (436): Մաշտոց զբաղած էր ինքնուրոյն հեղինակութիւններով, կը գրէր «ճառս յաճախագոյնս»: Սահակ քաջուեցաւ այժմ Բագրեւանդի Բլուր գիւղը եւ եզնիկի հետ

կը պարապէր Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը նոր բերուած հատուածն Օրինակին համեմատութեամբ սրբագրել:

Կորիւն հոս ընդհանուր չափարկ մը կը նետէ Մաշտոցի հասարակական գործունէութեան եւ ներքին կեանքի մասին: Իր եւս ունէր Մաշտոց ժիր գործունէութեան 40 տարիներ: Թէ Սահակ եւ թէ Մաշտոց կը գտնուէին բարձր տարիքի մէջ: Անոնք ինչպէս պտղաբեր ծառեր արդիւնաբերած էին լուսաւոր եւ հասուն պտուղներ:

Սահակ վախճանեցաւ 7 սեպտ. 439: Անոր մահը մեծապէս ազդեց Մաշտոցի վրայ: Ան թէպէտ յառաջ տարաւ վարչական գործերը ամենայն կորովութեամբ, բայց չդիմացաւ անոր նուրբ սիրտը աւելի քան 6 ամիս. 440, փետրուար 17ին կնքեց նաեւ Մեծ վարդապետը իր մահկանացուն: Կորիւն իրրեւ ականատես մանր նկարագրած է իր վարդապետին վերջին ժամերն եւ յուղարկաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ Նշխարաց փոխադրութեան հանդէսը մանրամասնութեամբ: Մաշտոց հազիւ 3 ամիս յետոյ:

Կ'ատարէ իր պատմութիւնը յիշելով Յովսէփի ընտրութիւնն իրրեւ «ղլխաւոր ժողովոյն» եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու, եւ Յովհանի իրրեւ «վերակացու»: Կը յիշէ վերջնոյս կրած փոքր–ոխութիւնները ի Տիգրան եւ ողջմիտ վերադարձը (440/41). հուսկ յետոյ կարեւոր համարած է նուիրել քանի մը տող ալ վոամշապուհի յիշատակին, որ Սահակի եւ Մաշտոցի հետ ունեցած էր իր վաստակը հայ գրականութեան սկզբնաւորութեան համար:

Վերջին խօսքը կը դիտէ վստահացնել ընթերցողները իր ճշմարտախօսութեան վրայ, միաժամանակ արդարացնել իր համառօտախօսութիւնը: Կը յայտնէ ժամանակագրական պատկեր մը, ուր կը նշանակէ Մաշտոցի կեանքի կարեւոր հանգրուաններու ժամանակը Սասանեան թագաւորներու գահակալութեան տարիներով:

6. Նկարագիրը: Մաշտոցի մահէն ետքը, երբ փափագ յայտնուեցաւ աշակերտաց ժողովի մէջ, որ անմահացուի վարդապետին յիշատակը գրաւոր յիշատակարանով, ամէնուն ուշադրութիւնն ուղղուեցաւ Կորիւնի, իրրեւ միակի, որ ատակ էր այդ գործի. եւ Յովսէփ գլխաւորն ժողովին պաշտօնապէս յանձնարարեց Կորիւնի մատենագրել երանելւոյն վարքը: Ինչո՞ւ Կորիւն նկատի առնուեցաւ եւ ոչ ուրիշ մը երէց կամ կրօնաւոր աշակերտներէն, գ. օր. Եզնիկ կամ Ղեւոնդ: Անշուշտ կը փայլէր անոր վրայ առաւելութիւն մը, որ կը պակսէր թերեւս ուրիշներուն: Կորիւն եղած էր Հանգուցեալին ոչ պարզապէս աշակերտ, այլ եւ ականատես անոր կերպարանքին, առընթերակայ անոր հոգեւոր գործերուն, լսող անոր շնորհապատում վարդապետութեան եւ անբաժին արբանեակը. ան վայելած էր վարդապետին սէրը, արժանացած անոր վստահութեան. ուստի ամէնէն աւելի ծանօթ անոր Վարքի եւ ներքին կեանքի ծալքերուն: Ան ուղարկուած էր կարեւոր պաշտօնով Կ. Պոլիս, առանց տարակուսի եղած էր նաեւ Վարդապետին ուղեկից այլեւայլ առիթներու մէջ, ուստի փորձ եւ վարժ արտաքին կենցաղավարութեան: Կ'երեւայ թէ ան գնահատած էր նաեւ իր աշակերտակիցներէն իր ծաղկալից ոճին եւ ճարտասանական կարողութեան համար: Միւս կողմէ իրրեւ առընթերակայ Վարդապետին հոգեւորական գործերու, եղած է հաղորդ եւ մասնակից անոր խիստ կրթութիւններու, եւ ծաղկած առաքինի, հոգելից եւ հոգեկիր: Կորիւն համաւարիմ գտնուած էր իր վարդապետին մինչեւ անոր կեանքի վերջին չունչը, ինչպէս կարելի է հետեւցնել այն մանր նկարագրութենէն անոր վերջին ժա-

© National Library of Armenia

մերու եւ յուզարկաւորութեան: Սիրողին սիրտը իր սիրելւոյն հետ է անոր մեկնելէն վերջն ալ: Իր Վարդապետէն ղրկուած կ'ապրէր ան անոր յուշերով. ինքնաբերաբար կ'որոճէր ղրկել անոր կենսագրութիւնը, իրեն հասած հրամանէն յառաջ:

Այս յարուսմը իր Վարդապետին ամէն քայլափոխին կը ցցուի մեր առջեւ այս Վարքին մէջ. որ ղրուած է անչափ ոգեւորութեամբ, հետեւմունքով եւ բարեպաշտութեամբ:

Վարքս մատենագրուած է իրրեւ Ներսոպեան, համեստ ծրագրով, իրրեւ յիշեցուցիչ Մարդու մը մեծութեան, սրբութեան եւ անձնանուիրութեան, եւ ոչ իրրեւ ժամանակակից Պատմութիւն: Մեծ կոխ արժած է իրեն գէպքերով հարուստ, արգասիքներով ճոխ կեանքի բազմախուռն պատահարներու եւ ոտնձգագործութիւններու մէջ կարեւորապէսներն կարեւորներէ զանազանել, եւ «ի յաճախագունից գհամառօտսն» ընծայեցնել: Եւ ան առաւ, ինչ խոստացած էր տալ: Իր արժանահաւատութիւնն եւ առարկայականութիւնը վեր է ամէն զուարճութենէ: Չենք կրնար մեղադրել գինքը, թէ զործած է գիտակցօրէն որ եւ է դայթուժ հակառակ ճշմարտութեան. եւ իրաւամբ չեշտած է իր գործին վերջը, թէ չէ եղած սուտապատում: Ան գրի առած է ինչ տեսած եւ լսած է:

Կորիւն նախ հոգեւոր է եւ ապա պատմիչ. բայց պատմութիւնը չէ զոհած իր հոգեւորութեան: Կը սիրէ վկայութիւններ Ս. Գրքէն. զայս իր պիտանականութեան նշանակ կը համարի. իր գպրոցին առաջին եւ վերջին դասագիրքն եղած էր Աստուածաչունչը, զոր նաեւ այնուհետեւ չէ հանած իր ձեռքէն: Կարդացած է նաեւ Ս. Հարց գործերը, որոնք հայերէն թարգմանութեամբ մատչելի եղած են իրեն. բայց ամէնէն աւելի սիրած է իր Վարդապետին հիւլենական «յաճախագոյն Ճառերը», Եւթագի Յառաջաբաններն եւ Մակարայեցոց Գրքերը, որոնց հոգեւորական ոճը սիրելի եղած են իր սրտին: Հիւլենակը հետեւած կ'երեւայ հելլենական կրթութենէն. հելլենական ապրելակերպը զգալի է կարգ մը գարձուածքներու եւ պարբերութենէ մէջ: Որովհետեւ կոչուած էր իր գիրքը Մաշտոցի յիշատակին հրապարակաւ կարդացուելու, պէտք էր բնականաբար հնարքներու դիմել իր ունկնդիրները սթափեցնելու, անոնց ուշադրութիւնը կաշկանդելու: Ան կը սիրէ բարդ բառեր, բառերու կուտակում, յանդուգն, այլաշրջիկ, այլասացիկ դարձուածքներ եւ առացուածքներ, անոնք նպատակ ունին գեղեցիկը, նախադասութիւններու ներդաշնակութիւնը:

Միշտ նկատի առնելու է, թէ ինքը կ'արուեստախօսէ եւ ոչ թէ կը պատմագրէ, ճշգրիտ գաւառու համար իր ոճը:

Ան ունի ամբակուռ թեւերով բարձրասլաց ճախրանք. ոսպառազինուած է նորաձոյլ հարստարուռն բառերով, կը հիւսէ հաստահեղոյս պարբերութիւններ, կը հանէ պատկերներ ուժեղ գոյներով, բայց միշտ համապատասխան Բարձրութեան իր Հերոսին, հանոյ անոր ախորժանաց, ձուլուած անոր արուեստանոցի մէջ: Իր նկարագրականով արուեստական է անշուշտ այս ոճը, անսովորական գրականութեան մէջ, բայց անոր մէն մի մասունք ծաղկաքաղ հանուած են գրական լեզուէն, հիւսուած գրական ճաշակով, եւ ամբողջութեան մէջ ինքնատիպ, վսեմ եւ վայելչական: Գիտը, որ կը հոսէ հարթավայրէն խաղաղ եւ հեզասահ, երբ գառիվայր, գարահոս ընթացք կ'առնէ, արագավազ, փրփրադէզ, ամպկայզ, ահեղազոչ կը թաւալի: Նոյնպէս լե-

զուն ճարտարախօս հռետորական արուեստաւորի բերնէն եւ գրչէն: Կորիւն, այս «երանելի», «հոգեւոր», «ցանկալի», «սուրբ». եւ «սքանչելի» մատենագրին, ինչպէս յորջորջած են զինքը մեր նախնիք, ունեցած է իր մէջ կրակը, զիրը, հրաւառելու ու հրդեհելու, երբ իրրեւ հռետոր բեմ կը բարձրանար եւ կամ դրաւոր կ'արտայայտուէր: Իր այս խառնուածքին մէջ կը զգանք յաղթական ոյժը իր ոգւոյն: Ան հայկարանութիւնը ուսած էր Մաշտոցի գպրոցին մէջ, հայ նոր գրականութեան ռահվիրաներու չրջանակին մէջ, անոնց արատպրած մատենագրութեան ընթերցումով, եւ հանգիստացաւ իր ընկերակիցներու մէջ առաջին մատենագիրը, որ հեղինակեց ինքնուրոյն գործ, իր Մեծ Ուսուցչին Վարուց Պատմութիւնը, հայ նոր Գրականութեան անդրանիկ պատուղը:

Թէ որքան հաճելի երեւցած է իր ոճը մերձ ժամանակակիցներու իսկ, կը տեսնենք Ագաթանգեղոսի խմբագրի քով, որ անթիւ բառական քազուածքներով գրուածքէս ուզած է բազմապոյն վեհարպարդուել: Ը. դարու սկիզբը Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան Ա. Դրուագի խմբագիրը կը հաւատայ, թէ «բուռն անգամ կարդացած է» «առն ցանկալի Կորեան Պատմութիւնս» (էջ 13): Յաջորդ դարերուն նաեւ ճառընտիրներու մէջ հիւրընկալուեցաւ գրուածքս, սակաւ համառօտութեամբ:

7. Նկատմամբ լեզուի պէսպէս եղած է հայ բանասէրներու պատասխանը: Ն. Ղէրի հեղինակները (Նախագուռն, 14ա) կը գրեն. «Ոճն է բուռն եւ հարպատ հայկարանութիւն, ուրեք պարզ, եւ ուրեք վսեմ. այլ համառօտախօսութիւնն բերէ զմթութիւն. որ եւ առաւել անհմուտս գրչաց էր ընծայելի, եթէ չէր եւ Փարպեցւոյն վկայեալ, թէ կրկին եւ կրկին ընթերցմամբ լինի իմանալ[34]»: Ա. Մ. Գարագաշեան[35] կը գրէ. «Զարմանալի է տեսանել... (ինչպէս Ոսկեբերանի եւ Բարսղի գործերու մէջ, նոյնպէս) եւ ի գործս Կորեանն զանձրոյթ ի լսողն»: Հ. Յ. Գաթըրճեան[36], նկատի առնելով Կորիւնն կից Ապաթանգեղոսի եւ փաւստոսի կը բնորոշէ անոր ոճը. «իրրեւ դիւանական լեզու կամ արքունական բարձրագոչ հրամանաց բարբառս հնչեցուցանէ»:

Նորայր Բիւզանդացի[37] կ'արտայայտուի. «Ճոռոմ, պերճ, վսեմ. աւանդի Կորեան հայերէնն ի Մաշտոցի կենսագրութեան: Ի՛նչ յորդութիւն քաջահնչիւն բառերու. որպիսի՛ ճախրարակեալ պարբերութիւնք (période). ո՛րքան զարդք. ո՛րչափ ձեւք եւ պէսպիսութիւնք՝ որպէս թէ ոյզրկ ոտանաւոր կը հանդչի յաւարտ մէն մի նախադասութեան՝ որպէս թէ ոյզրկ ոտանաւոր մի կարդայիր. միանգամայն իր պաճուճարան առատութեան հետ՝ ինչպէս լաւ գիտէ զերբայներով հատու եւ սեղմ զարձուած տալ իր զաղափարագ արատայայտութեան, եւ ո՛րչափ մեծ արուեստիւ կը զուգէ մատենագրական բարձր լեզուին յատուկ ձեւոց եւ չարուածոց՝ ընտանեկան խօսից ձեւեր եւ չարուածներ»: «Զարդագիր են եզնիկ եւ Կորիւն. եզնիկ չ'ախորժիր սեթեւեթալ տուժելով դյատակութիւն. մինչդեռ Կորեան զարդերն կ'ազօտացնեն յատեւ համառօտութեամբ:

---

[34] Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան Ա. դրուագի հեղինակը կը գրէ, թէ Մաշտոցի Վարքը «մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւատացաւ» (էջ 13). այսինքն՝ զոր մենք կարդացած ենք չատ անգամ, եւ իրմէ, Կորիւնէն են մեր հաղորդած տեղեկութիւնները. ինչպէս իմացանք վերագոյն:

[35] Նկարագիր Ոսմանց, Վիեննա 1845, էջ 29:

[36] Բաղուածոյք ի թարգմանութենէ նախնեաց, Վիեննա 1849, էջ է:

[37] Նորայր, Կորիւն, էջ 10—13:

© National Library of Armenia

ճախ զմխոս բանին: Առաջինն՝ ի սկզբանէ ցկատարած իւր գրութեան՝ կը նմանի հեզասահ վտակի, որոյ ականակիտ ջրերուն միջէն պայծառապէս կը տեսնենք զյատակն. իսկ երկրորդն՝ շատ անգամ կարծես ուղիս մի է որ կը հոսի ծածկեալ ծալիկներով, եւ այս պատճառաւ աչք մեր չկարեն թափանցիկ լինել ընդ խորութիւնն: Առ եղնկայ միշտ կանոնաւոր է քերականութիւնն... աներեսյն ինչ վճիտ է իբրեւ զվանակն (cristal)...: Իսկ առ Կորեան չեն պակսիր ասացուածք որ չըլլան կամ անկանոն կամ տարտամ (vague), բացատրութիւնք եւ բարդութիւնք, զորս անհնար է նոյն իսկ աշխարհարար հայերէնի դարձնել, թող թէ օտար լեզուի»: «Նկատմամբ մթութեանն՝ որով առաւել կամ նուազ պատեալ է Վարքն Մաշտոցի յայլեւայլ տեղիս, կարելի է, որ յանցանքն գլխաւորապէս ազէտ ընդօրինակողաց ըլլայ, որք անկարող հասանելոյ ի բարձրութիւն մատենագրին՝ խանգարած են բազում հատուածս»: «Իաղճալի էր նաեւ որ ասացուածոց պէսպիսութեան միտ դնող մատենագիր մի՝ որպիսի է Կորիւն, խորչէր ի միակերպութենէ կամ ի նոյնաձայնութենէ»: «Զիարդ եւ իցէ, հանդերձ իւր քանի մի խծծելի մասամբք, Վարքն Մաշտոցի է եւ պիտի ըլլայ միշտ երկրորդ հոյակապ յիշատակարան ինքնագիր մատենագրութեանց մեր Ոսկեդարուն, առաջնութեան պարծանքն ունելով Ճառից ընդդէմ Աղանդոց: Փոքրիկ է եղնկայ մատենին, եւ Կորեանն՝ փոքրագոյն, այլ երկոքին եւս բարձր նշանակութիւն ունին Հինգերորդ դարու դասական գրականութեան համար (406—462)»:

Ն. Ադոնց[38] կը գրէ. «Ցայտնի է, որ Կորիւնի լեզուն եւս եզակի է իր յատկութիւններով անդրանիկ մատենագիրներէ չարքին: Արհեստական եւ չինծու ոճ է, ճապաղ եւ ծանր, որպէս ճոնչոդ սայլ եւ չունի միւս ժամանակակիցների ոճի ճեմական թեթեւ եւ սահուն նազանքը»:

Մանուկ Աբեղեանի[39] համաձայն Կորիւնի ոճը «միակերպ չէ. մերթ կարճ եւ հակիրճ է, մերթ երկարաբան ու խրթին: Նա յօրինում է շատ ճոռոմ պատկերաւորութեամբ, աւելորդ զարդերով ու պաճուճանքներով խճողած, ինչպէս ինքն ասում է «ծաղկեցրած»: Նրա գրածը յաճախ մութն է նաեւ անկանոն լեզուի կամ բարդ պարբերութիւնների պատճառով: Երբեմն պակասում են անհրաժեշտ բառեր, կամ շատ կան ամբողջ նախադասութիւնների փոխարինող իւրայատուկ նորահնար բարդ բառեր, այլ եւ բառերի կիրառութիւն ոչ մեզ ծանօթ սովորական նշանակութեամբ: Վրան աւելացրէք եւ բնագրի մասամբ աղճատուած լինելը, եւ պարզ կը լինի, թէ ինչո՛ւ այդ փոքրիկ գիրքը շատերի համար դժուարհասկանալի է եղել»:

8. Ազդեցութիւն: Կորիւն Մաշտոցի այն աշակերտներէն էր, որոնք մանուկ հասակին մտան անոր Դպրոցը եւ ուսան հայ դպրութիւնը: Անոնց դասագիրքերն եղան Աստուածաշունչն եւ անոր Մեկնութիւնները. իսկ բնմբռնացութեան արուեստի համար առաջնորդ ծառայեցին ճառական գրութիւնները, որոնք թարգմանուած էին ասորերէնէ եւ յունարէնէ: Կը վկայէ Ղ. Փարպեցի, թէ «Մեր երանելի Վարդապետքն զամենայն գկատակարանս ևկեղեցւոյ երիցս եւ չորիցս ուսուցեալ մեզ ի սկզբանէ մինչեւ ի կատարած դրոցն՝ համարս պահանջէին ի մէնջ գնոյնս եւ իրրեւ գԴաւթի Սաղմոս(ս)ն պաշտել մեզ հարկաւորէին» (էջ 201): Ուստի առաջին հերթին Ս. Դրոց ազդեցութեան

[38] Հանդ. Ամս. 1927, էջ 400:

[39] Մ. Աբեղեան, Հայոց հին գրակ. պատմութիւն, Ա., էջ 156—157:

ենթարկուած էր Կորիւն, ինչպէս ցոյց կու տան այն բազմաթիւ կոչմունք եւ այլ ակնարկութիւնք այդ Գրքէն եւ այդ Գրքին: Կ'ունկնդրէր Կորիւն Մաշտոցի դասախօսութիւններուն, կը կարդար միաժամանակ իր Վարդապետին «Ճառք ճախագոյն ճառերը», զորոնք հեղինակած էր ան: Մաշտոց, ինչպէս իր ճառերէն կը տեսնենք, մեծ վարպետ էր բարդ բառեր կերտելու, մասամբ նմանութեամբ յոյնին եւ մասամբ հայ լեզուի ընդունակութեան չնորհիւ: Այդ բարդ բառերէն մեծ թիւ մը կը գտնենք Կորիւնի գրչին տակ: Ան նմանողեղած է նաեւ իր Ուսուցչին ոճին: Եւ գարմանալի չէ այս ազդեցութիւնը իր վրայ, եթէ նկատի առնենք, որ ան երկար ժամանակ «լսող եղած է անոր չնորհապատում վարդապետութեան»: Այն պարագան, որ Կորիւն նոյն իսկ տեղիք մը նմանողութեան առած է ելթաղէն (Ա. 1), կը յորդորէ զմեզ հասատելու, թէ ունեցած է իր մէջ ձգտում մեծ վարպետներու ոճին նմանող ըլլալու:

9. Երկբայական գրութիւններ:

ա. Պատմութիւն ժամանակաց: Կիրակոս Գանձակեցի գրեց, կ'ըսէ, Կորիւն «զՊատմութիւն Ս. Մեսրոպայ եւ այլ ժամանակաց» (էջ 17): Ասկէ հանեցաւ ուսած կը գրէ Ղազար Ջահկեցի[40]. «Արար զՊատմութիւնս ժամանակաց եւ զիլխակատար Պատմութիւն սրբոյն Մեսրովբայ»: Կ'երեւայ թէ ասոնց կը հետեւի Մարտէն Զրպէտ, երբ կ'ըսէ թէ Կորիւն գրած է իր ժամանակին թէ քաղաքական եւ թէ կրօնական իրաց վրայ[41]»: Իսկ Սէն-Մարտէն[42] կը հաւատայ, թէ Կորիւն գրած է Պատմութիւն մը հրամանաւ Վամշապուհ Թագաւորի:

Հ. Մ. Զամչեան (Ա. 537) գիտէ թէ «Սա (Կորիւն) բաց ի բազում գրուածոց եւ թարգմանութեանց արար եւ զՊատմութիւն Ս. Մեսրոպայ»:

Գալուստ Տէր Մկրտչեան[43], որ համոզուած է թէ Ագաթանգեղոս նոյն է Կորիւնի հետ, կը համարի թէ «ամենայն հաւանականութեամբ Կորիւնինն են ոչ միայն Մաշտոցի (եւ Ս. Պարթեւի) Վարքը, Հայոց դարձի Պատմութիւնը (=Ագաթ.), այլ եւ վրաց դարձի Պատմութիւնը»:

Այս տեղիքները ձրի վարկածներ են:

Կորիւն իրրեւ թարգմանիչ կը յիշուի միայն Օրհնութիւնարար Յուսաիկին մէջ[44], որուն հնութիւնն եւ հարազատութիւնը չատ կասկածելի է. «Զպաշխարողն արդիւել եւ զարձեալ ի Մեծ Հինգշաբթին արձակել՝ Սուրբ Կիւրեղ արար ի գուռն Ս. Սիոնի ի իւր (այլ ձե. է) ամի հայրապետութեան իւրոյ, յաւուրն յորում ընծայեցուցանէր զեղովմպեցիան առ Աստուած: Եւ Արզեւան (այլ ձե. Արշեւան, Ըզձակ, Օձեւան) եւ Կորիւն թարգմանիչք բերին ի Հայս»:

10. Կասկածներ Կորիւնի բնագրին ամբողջութեան շուրջը: «Զեմք կրնար ըսել, կը գրէ Հ. Ղ. Ալիշան[45], թէ մեր ունեցած եւ հրատարակած օրինակաց չափ եւ համամատն էր իր սկզբնագիրը: Ինչպէս երկարին հետ համառօտն այլ

[40] Դրախտ ցանկալի, էջ 624:

[41] Շմմտ. Հայապատում, Ա., 49:

[42] Շմմտ. անդ:

[43] Արարատ 1896, էջ 430: Շմմտ. Զամչեան, Ա., 769. Նորայր, Կորիւն, էջ 7:

[44] Հայապատում, Բ., էջ 420: Շմմտ. Զամչեան, Ա., 769. Նորայր, Կորիւն, էջ 7:

[45] Հայապատում, Ա., 48:

© National Library of Armenia

կայ, երկարէն այլ երկարագոյն եղած թուի սկզբնագիրն. գոնէ անտարակոյս է այդ մեզի ծանօթէն գաս՝ իր ուրիշ պատմական գրուածք արտագրելն»:

Ենթադրութիւնքը, զոր կ'ընէ հոս Ալիշան նկատմամբ «երկարագոյն» Բնագրի մը, նոյնպէս «ուրիշ պատմական գրուածքի» մը «անտարակոյս» գոյութեան մասին, կը թուի ինձ թէ չունին հաստատուն հիմ: Հնագոյն աղբիւրները թոյլ չեն տար այսպիսի ենթադրութիւններու: Սեւերեանոս Ռուչքայի մէջբերումները որ եւ է կապ չունին ո՛չ Կորիւնի եւ ոչ ալ առհասարակ ե. գարու մատենագրութեան հետ: Նոյն հեղինակին անմատչելի մնացած են թէ՛ Կորիւն եւ թէ՛ Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս: Կիրակոս Գանձակեցւոյ ակնարկած «Վիճակաւոր Պատմութիւնն Ս. Մեսրովբայ» Կորիւնի մեզի ծանօթ գործն է առանց տարակուսի, զոր նաեւ Պատմութիւնն Ս. Սահակայ (Սոփերք Բ. 37) «կատարեալ Պատմութիւն» կ'անուանէ:

Բոլորովին տարօրինակ է Ն. Ադոնցի տեսութիւնը[46]. ան կը զանազանէ սկզբնագիր եւ խմբագրուած բնագիր. առաջինը գրուած է «պարզ եւ անպաճոյճ ոճով». երկրորդը ե. գարու կէսէն յետոյ մէկ երկրորդ ձեռք «վեր է ածել աւելի բարձր ոճի, ինչ ինչ յաւելուածներով եւ յապաւումներով»: Բայց «արծարծածս մտքերը, կ'աւելցնէ քննադատը, տակաւին թէական կառուցուածքներ են որոշ դիտողութեանց հիման վրայ, որոշ դժուարութիւններ հարթելու համար: Դրական վճիռներ չեն»: Իր այս տեսութիւն աւելի զարգացուցած է Ադոնց[47]. կը յաջողի տատուգել նոյն իսկ խմբագրին ժամանակը 460—468:

Կը բաւէր գոյն ըմբռնողութիւն գաղափարական հայերէնի յատկանշական նկարագրին, գաղափար համար իր մտքի քառարշաւ ընթացքը: Կորիւնի երկասիրութեան մէջ մէկ լեզու, մէկ ոճ կ'իշխէ, ըստ ամենայնի այն վայելուչ հայերէնը, որ յատուկ է ե. գարու առաջին կէսի մատենագրութեան:

11. Կորիւն եւ Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս: Արդէն վաղուց նկատուած էին այն նմանահնչիւն տեղիքները, որոնք կային Կորիւնի, Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի մէջ: Լուծման կը կարօտէր միայն խնդիրը, թէ ո՞վ որմէ կախում ունի: Հ. Մ. Ջամչեան (Ա. 669) գաղափար է ի նպաստ Ագաթանգեղոսի. «Կորիւն... առնու անտի (յԱգաթանգեղեայ) հաստուածս ինչ բանից ի բազում տեղիս ըստ չարադրութեանն. եւ յարմարեցուցեալ իւրում պատմութեան՝ դնէ զայնս ի վարս սրբոյն Մեսրոպայ՝ վասն նմանութեան ինչ գործոց՝ որք եղեն յայնմ ժամանակի...: Չէ մարթ կարծել, թէ այս բանք մուծեալ իցեն յայլոց ի գիրս Կորեանն՝ առեալ յԱգաթանգեղոսէ, եւ կամ ի գիրս Ագաթանգեղոսի՝ առեալ ի Կորեանէն... որով եւ անտարակոյս հաստատի, թէ Կորիւն ընթերցեալ էր զգիրս Ագաթանգեղոսի, եւ հաւանեալ էր ընդ այն իբր ընդ հաւաստապատում գրութիւն...: Եւ մարթ իսկ է ասել, թէ սա ինքն Կորիւն իցէ թարգմանեալ զգիրս Ագաթանգեղոսի ի հայէ ի յոյն, եւ կամ ի յունէ ի հայ» (համմ. նաեւ էջ 12): Այս տեսութեան կը յարի Սոմալեան[48], երբ կը գրէ ի մասին Կորիւնի. «L'autore segue le pedate de' migliori storici nazionali che lo precedettero, non solo nelle circontanze de' fatti che narra,

[46] Հանդ. Ամս. 1927, էջ 400—402. Համմ. ատ այս Ֆնագլեանի նկատողութիւնները, անդ, էջ 527—541:

[47] Հանդ. Ամս. 1928, էջ 88—94:

[48] Somal, Quadro della storia letteraria di Aemenia, Venezzia 1829, p. 23

ma eziandio nello stile, di modo che viene meritamente annoverato tra gli scrittori classici nazionali.» Կ'ակնարկուին անշուշտ Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս: Զայնակից է անոնց ՆՀԲ (Նախադուռն, էջ 14). «Յորհրդով ինն պատուաւոր է կորեանն այլ եւ այլ հատուածս յԱգաթանգեղոսէ եւ ի Բուզանդայ՝ առ ի նմանեցուցանել զսուրբն Մեսրոպ ընդ սրբոյն Գրիգորի եւ ընդ սրբոյն Յակովբոյ Մծբնացւոյ»: Նոյն միտքը սակաւ մը զարգացած ձեւի մէջ կը կրկնուի (անդ, էջ 10), երբ կը խօսուի Փաւստոսի մասին. «Բարգմանութիւնն է քաջ հայկարան... եւ ըստ իմում բանի՝ երկասիրութիւն Կորեանն. որ եւ գհատուածս Բուզանդայ ի կիր արկանէ՝ յարմարելով ի վարս սրբոյն Մեսրոպայ» եւ այլն: Այս տեսութեան մէտ է եւ Հ. Յ. Գաթրճեան[49], այնու որ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը կը համարի «որպէս հաւանութեան թուի՝ Կորիւն (յամի երրեւ 445)»:

Թէ Ագաթանգեղոսի եւ թէ փաւստոսի հանդէպ նախապաշարուած էին տակաւին մտքերը. անոնք թարգմանութիւններ կը համարուէին, հնութեամբ կանխագոյն քան Կորիւն. այս պատճառաւ ալ չէին կընար ուրիշ կերպ լուծել առեղծուածը: Գերմանացի բանասէրն Ա. Գուտշմիդ[50] կանխեց նախ Ագաթանգեղոսը քննութեան բովէ անցնել եւ ապա այս առեղծուածի լուծման մերձենալ. ան չկրցաւ հաստատելու, թէ Ագաթանգեղոսն է, որ կը բանաքաղէ Կորիւնէն: Եզրակացութիւնս ընդունեցաւ Պ. Ֆեստէր[51]. բայց նկատմամբ փաւստոսի յայտարարեց թէ Կորիւնն է բանաքաղը: Հ. Բ. Սարգիսեան[52], երբ ձեռնարկեց մանր քննութեամբ մերձենալ հարցիս, զգաց ինքզինքը անելի մէջ, որովհետեւ չուզեց ձայնակից ըլլալ Գուտշմիդի քննութեանց ի մասին Ագաթանգեղոսի: Առեղծուածին լուսաւոր լուծումը տուաւ Հ. Յ. Տաշեան[53]. «Կորեան եւ Ագաթանգեղեայ մէջ շատ կաորներ կան իրարու բառ առ բառ համապատասխանող: Այս կէսեն ի վարուց ծանօթ էր. եւ առհասարակ Կորիւն կը համարուէր բանաքաղը: Առաջին անգամ Գուտշմիդ յայտնեց հակառակ կարծիքը: Սակայն խնդրով զբաղեցաւ մօտերս նաեւ Հ. Ֆ. Սարգիսեան, որ ճանչնալով հանդերձ գերմանացի պիտանականին կարծեաց հետեւականութիւնն՝ երրորդ եւ մէջին ճամբայ մուզեց բռնել, բայց արդեամբք հնոց ծանօթ կարծեաց պաշտպան հանդիսացաւ: Ըստ իս առանց երկբայութեան է թէ Կորիւն չէ բանաքաղն, այլ Ագաթանգեղոսի վերջին խմբագիրը, ուստի եւ Ագաթանգեղոս այս կերպարանաց մէջ Կորիւնէն նոքը մատենագրուած է»: Այս տեսութեան կը հետեւի նաեւ Ֆնագլեան[54]:

Գալուստ Տէր-Մկրտչեան[55] քայլ մը յառաջ առաւ. «Կորիւնի բոլոր բառերն եւ ասացուածները գրուած են Ագաթանգեղոսի մէջ ծայրէ ծայր — ամենայն հաւանականութեամբ նոյն ինքն Կորիւնն է Ագաթանգեղոս անուան տակ ծածկուողը»: «Կորիւն եւ Ագաթանգեղոս իմ կարծիքով մի եւ նոյն անձնաւո-

[49] Տիեզերական Պատմութիւն, Ա., Վիեննա 1849, էջ 94:

[50] A. von Gutschmid Agathangelos, S. 24—31.

[51] Ֆեստէր, Հայկական աշխատասիրութիւններ, էջ 81—82:

[52] Բազմավէպ 1889, էջ 193—199, 225—232. Ագաթանգեղոս եւ իր բարդ. գաղանիքը, էջ 107—119:

[53] Ագաթանգեղոս առ Գէորգ, էջ 72—79:

[54] Կորիւն, էջ թ—ժգ:

[55] Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից, Արարատ 1896, էջ 428—429:

© National Library of Armenia

բութիւնն են... ես էլ համաձայն եմ այն արդէն ծանօթ վարկածին, որ Ագաթանգեղոսի մէջ պատահող հատուածները, քերականական զարմուհիները, բառերն ու ոճերը, որ նոյն եւ նման են Մաշթոցի Վարքագրութեան լեզուին, ոչ թէ փոխառութիւններ են օտար գրողից, այլ մի եւ նոյն հեղինակի գրչի արտադրութիւններ են»:

Այս կարծեաց դէմ արտայայտուեցաւ Ստ. Մալխասեան[56]. «կարծում ենք աւելի հաւանական է, թէ Կորիւն էլ եղած լինի Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից»:

Ն. Ադոնց[57] կը միտի հին տեսութեան, Կորիւնը բանաքաղ ճանչնալու. «Հարկադրուած ենք ընդունելու որ (Կորիւնի) վերջաբանը պատկանում է Ագաթանգեղին եւ յարմարեցրած յետոյ կամ միաժամանակ Մաշթոցի կեանքին: Պէտք է խոստովանել, որ չատերը այն հատուածներից, որ անցած են համաբուժ Կորիւնից Ագաթանգեղոսի, Դարձ փրկութեան մասը, աւելի իր տեղն են Ագաթանգեղոսի մօտ, քան Կորիւնի: Ամէն պարագային երկու երկերը, եթէ անգամ ելած են մի եւ նոյն գրչից, տակաւին կնճռոտ են իրենց փոխադարձ յարաբերութեան մէջ: Վաղաժամ է պնդել Մաշթոցի Վարքի առաջնութեան վերայ ամէն կէտերում»:

Լրացնելու համար այս հարցին չուրջը կատարուած պէսպէս փորձերու շարքը, յառաջ կը բերեմ նաեւ յաջորդս, որ իմ սեորագրութիւնս կը կրէ[58].

«Ընդարձակ եւ մանր հատուածները, որոնք նոյնութեամբ կը տեսնուին Կորիւնի, Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի մէջ, ինձ կը թուի թէ մի եւ նոյն հեղինակի, յանուանէ Կորիւնի գրչէն են. որ մի եւ նոյն ժամանակ ձեռքի տակ ունենալով երեք գրութիւններու նոր խմբագրութիւն մը, զետեղած է զանոնք հաւասարապէս միոյն եւ միւսին մէջ, իրրեւ պատրաստի մտքեր, վերջին խմբագրութեան ժամանակ որոշելու անոնց իսկական տեղը: Անշուշտ երեք գրութիւններու հեղինակներու ալ — եթէ ենթադրենք վայրկեան մը տարբեր անձեր — չէր պակսեր ոչ բառապաշար եւ ոչ ալ միտք, կարօտելու համար ուրիշի մրգաստանի պտուղներուն: Եւ սակայն եթէ թոյլ տուած են իրենց բառական փոխառութիւններ, կար հոն մեզի անծանօթ խորհուրդ: Կան հատուածներ, որոնք Մաշտոցի Վարքին մէջ եկամուտ կ'երեւան, եւ կան ուրիշներ, որոնք անկէ փոխառնուած կը թուին: Աւելի լայն տեղւոյ կը պատշաճի այս խնդրոյս լուծումը» (Հանդ. Ամս. 1932, 229—230): Աւելի ուղիղ դատեց Մ. Աբեղեան[59], որ հետեւելով Տաշեանի կարծիքին կը գրէ. «Այժմ հաւասար է, որ օգտուողը Կորիւնը չէ, այլ Ագաթանգեղոսի խմբագրողը: Կորիւնի գրուածքին այդպիսի հատուածներն իրենց բնական տեղումն են, խմբագրից կապակցութեամբ, իսկական պատմութեանը յարմար, մինչդեռ Ագաթանգեղոսի մէջ գրանք գրուած են յաճախ անյարմար տեղերում եւ ընդհանրապէս անկապ են յաջորդ ու նախորդ մասերի նկատմամբ եւ հակասող ուրիշ տեղ ասածներին: Բացի այդ՝ Կորիւնի եւ Ագաթանգեղոսի գրութեան ոճերը հիմնովին տարբեր են: Եթէ կան էլ սակաւաթիւ նոյն բառերի

[56] Մշակ 1897, թ. 21:
[57] Հանդ. Ամս. 1928, էջ 88—90:
[58] Անդ, 1932, էջ 229—230:
[59] Հայոց հին գրակ. պատմութիւն, Ա., 59:

կիրառութիւն, կամ երկու–երեք նոյն բառերի կապակցութիւններ, գրանք մեծ մասամբ ընդհանուր տեղեր են, առաւելապէս կրօնական լեզուի մէջ, կամ թէ բառնաքաղը Կորիւնից առած հատուածների հետ՝ սակաւաթիւ այդպիսի բառերից եւ արտայայտութեան ձեւերից էլ օգտուել է Ագաթանգեղոսի մէջ»:

12. Նորայր Բիւզանդացւոյ տեսակէտը. Կորիւն թարգմանիչ Մակաբայեցւոց գրոց, Եւթդալի Մատենագրութեան, Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի: Նորայր կը գրէ. «Կու գամ հոչակել զԿորիւն թարգմանիչ Ագաթանգղի, Բիւզանդայ, եւս եւ Մակարայեցւոց, Հանդերձ Եւթդալու»: «Իմ ցուցմունք կը յառաջագային ի Համեմատական ուսումնասիրութենէ բնագրաց, զուգակշռութով գՎարս Մաշտոցի ընդ Կորիւնի թարգմանութիւնդ»: Յիշեալ «Կորիւնեան թարգմանութիւնքն միաձոյլ զանգլալք՝ կը տարբերին ի հայկաբանութենէ ա՛յլ առաջին աշակերտաց». անոնք «ձեռն ի ձեռն կ'երթան կը խառնուին ի Վարս Մաշտոցի իրրեւ հարազատ եղբարք ի դիրկս միոյ եւ նորին հօր»: «Կորիւն չիարկը բանաքաղել յԱգաթանգեղէ եւ ի Բիւզանդայ, քանզի չատ հաւանական է որ երկու պատմագիրքդ թարգմանելք են յետ յօրինման կենսագրութեանն Մաշտոցի»: «Հնգեակ մատենագրութեանցդ աղերսն այնպիսի է որ մեք հարկաւորեալ եմք նկատել զայնոսիկ անրաժան յիրերաց, իրր միոյ անձին սեպհականութիւնս» (էջ է—ժթ եւ էջ 14): Ամբողջ 36—380 էջերը նուիրուած են այս հինգ գրութիւններու աղերսն իրարու հետ ապացուցանելու եւ անոնց յարաբերութիւնը միւս գործոց մատենագրութեան հետ քննելու:

Իր ընդարձակ աշխատութեան մէջ խուսափած է նկատի առնելու այն բառ առ բառ նոյն հատուածները, որոնք կը գտնուին մէկ կողմէ Կորիւնի եւ միւս կողմէ Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի քով: Նկատել նկատած է զանոնք, բայց չէ հետաքրքրուած թէ անոնք ի՞նչպէս դասուածքին առած են հոն: Եւ եթէ Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս են փոխ առնողները Կորիւնէն, ինչպէս անհերքելի է, չէի՞ն կրնար անոնք եւ այլ տեղեր ներթարկուած ըլլալ Կորիւնի ազդեցութեան:

Կ'ենթադրէ Նորայր, թէ Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս թարգմանուած են Կորիւնէն, անոր Մաշտոցի Վարքը գրելէ ետքը. բայց չի տար ապացոյցներ առ այդ:

Նորայր Ագաթանգեղոսն ամբողջութեամբ թարգմանութիւն կը համարի Կորիւնէն: Բայց չէ քննած թէ մէ՞կ ձեռքէ են անոր այլ եւ այլ մասերը.

ա. Պատմական մասը.
բ. Դրիգորի խոստովանութիւնը.
գ. Հոխիսիմանց վկայաբանութիւնը.
դ. Վարդապետութիւնն Գրիգորի.
ե. Տեսիլն Գրիգորի. ի վերջոյ
զ. Յաւելուածները:

Զուն՞ պատմութեան խմբագիրը «Ագաթանգեղոս» (492ին) իր յաւելուածները Բ.—Ե. գրուածքներու մէջ. չուն՞ իր կարգին Յաւելուածները իր ծոցը հատուածներ Գրիգորի վարդապետութենէն:

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

© National Library of Armenia

Նոյնպէս Փաւստոսի Պատմութիւնը ծայրէ ի ծայր մէ՞կ թարգմանչի գործ է, թէ գործած են հոն այլ եւ այլ ղրիչներ, դասական եւ ոչ դասական չրջաններէ:

Այս հարցերը պէտք է յարուցանէր նա ինքը, որ կ'ուսումնասիրէր ե· դարու դասական չրջանի ղրական լեզուն, եւ նախ լուծէր զանոնք:

Նորայր կ'ենթադրէ թէ Մաշտոցի «կրսերագոյն» աշակերտը աւելի հայկաբան էր, ինքնուրոյն լեզուի տէր, քան Մաշտոց, Սահակ եւ այլ թարգմանիչները: Հայ ղրականութեան հիմնադիրն եւ հայ լեզուի առաջին վարպետն էր Մաշտոց եւ ունէր իրեն օգնականներ երիցագոյն աշակերտները, Սահակի հետ: Անոնք հայացուցին Աստուածաշունչը եւ այլ բազմաթիւ հայրաքիտական գործեր, որոնց ընթերցմամբ ուսան եւ զարդացան հայ լեզուի մէջ կրսեր եւ կրսերագոյն աշակերտք:

Ամրագրութեան ենթարկուած է նաեւ Փաւստոսի Պատմութիւնը 492էն ոչ շատ վերջը, ուստի այս ալ իր նախկին ձեւի մէջ չի կրնար թարգմանութիւն նկատուիլ: Ամրագիրը ծանօթ է Մաշտոցի Ցաճախագոյն Ճառընտրէն (=Վարդապետութիւն Գրիգորի), հետեւաբար ան ալ կը դասուի լեզուական տեսակէտէ անոր ազդեցութեան տակ: Բայց Կորիւն կարող էր կարդացած ըլլալ Փաւստոսի յոյն սկզբնագրին հայերէն թարգմանութիւնը 440էն յառաջ եւ իր կարգին գտնուած անոր ազդեցութեան տակ, առանց անպատճառ այդ թարգմանութեան թարգմանիչէն ըլլալու:

Կը մնան Մակարայեցւոց Ա.—Գ· գրքերու թարգմանութիւնն եւ Եւթագլի Մատենագրութիւնը: Նկատմամբ Մակարայեցւոց գրքերու կը գրէ Հ· Ս· Կոգեան[60], թէ գասնք «Կորեան թարգմանութիւն չենք համարիր, վասն զի Նորայրեան չորս կէտերը՝ գրական աշխատութեան մը հեղինակը որոշելու առթիւն իրականացած չենք գտներ Մակարայեցւոց մէջ: Կորեան յաճախ գործածած բառերը չեն տեսնուիր մեր գրքին մէջ յաճախ, այլ այն ցանցառութեամբ որով նաեւ միւս դասերու մէջ կը պատահին»: Բառեր, որոնք այս գրքերու եւ Կորիւնի մէջ կը տեսնուին, ուշադիր կ'ընէ Կոգեան, թէ առնուազն մաս մը Մակարայեցւոց գրքին մէջ բառ առ բառ թարգմանութիւն է յոյն բնագրին, ուստի անոնք ինքնայատուկ ասութիւններ չեն կրնար նկատուիլ Կորիւնի (էջ 20—21), բայց կարող են անկէ ընթերցմամբ իւրացուած ըլլալ:

Նոյն հերքակացութեան կ'առաջնորդուին զմեզ նաեւ այն բառերն եւ ասութիւնները, որոնք երեւան կու գան Կորիւնի եւ Եւթագլի քով: Վերջինս թարգմանութիւն է նոյնպէս յոյն բնագրէ· բառերն եւ ասութիւնները կազմուած են հոն յաճախ յունարէն բառերու եւ բարդութիւններու հայացումով (տես Վարդանեանի հրատարակութեան ծանօթութիւնները)[61]: Թէ Կորիւն, երբ կը գրէր Մաշտոցի Վարքը, Եւթագն աչքի առաջ ունեցած է, կը տեսնուի բացայայտ Ա· 1, Ի· եւ ԻԱ· գլուխներու մէջ (տե՛ս եւ Նորայր, էջ 171—173):

Նորայրի համեմատութիւնները կը նպատակն մեզի հաստատելու, թէ Կորիւն իրրեւ կրսերագոյն աշակերտ եւ ընթերցասէր նման մեզուի ընթացած է նոր հայ ղրականութեան ծագկալից դաշտը, հաւաքած է անկէ հիւթ, ղեկիկ բառեր եւ ասութիւններ, իւրացուցած է զանոնք եւ արտայայտուած է

[60] Մակարայեցւոց Բ· գրքին հայ· թարգմանութիւնը, էջ 15—24:

[61] Մատենագրութիւնք Եւթագի, հրա· Հ· Ա· Վարդանեան, Վիեննա 1930:

անոնցմով: Իրեն նմանութեան օրինակ առած է յատկապէս իր Վարդապետութեան ոճը, զոր ուսած է անոր դասախօսութիւններու ժամանակ եւ անոր ձեռագրին մէջ, որ նախ 611 համարը կրած է Գէորգեան Ցուցակի մէջ եւ ապա 2463: Մեծութիւնն է 19×25 հ· գրուած բոլորգիր, էջերց ութական 1672, ի Բաղէշ, Ամիրտոլու վանքին մէջ, Պօղոս Գաւրցի եւ Գրիգոր երէց գրիչներէն հրամանով վարպետ վ· Բաղիշեցւոյ[62]: Ձեռագիրս կը բովանդակէ 1· Ագաթանգեղոս, 2· Թուղթ Դաշանց, 3· վարք Ս· Ներսիսի Պարթեւի, 4· Մ· Խորենացի, 5· Եղիշէ, 6· Ղ· փարպեցի, Պատմութիւն եւ Թուղթ, 7· Սերիոս (անխորագիր): Գրիգոր գրիչ Ղ· փարպեցւոյ Թղթին վերջը գետեղած է Ցիշատակարանս· «Գիրքս հին էր եւ աւրինակ: Ցունան վարդապետն կարդացեալ էր զաւրինակն եւ նորոգեալ եւ զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ՝ ոչ էր գտեալ, եւ ես ոչ կարացի գտանել: Աղաչեմ զամենեսեան, եթէ գտցի գիրս այս ուրեք, գրեսջիք զպակասուածն թղթոյս եւ գիք ի մայ: Նախ զսկիզբն գրոցս եւ ապա յերից տեղիս թուղթ մի անկեալ կայ»:

Ցունան վարդապետի Ցիշատակարանը չէ արտագրուած Գրիգոր գրչէն, չէ ալ ըսուած թէ ինչ գրութիւններէ կը բաղկանար այդ ձեռագիրը· կարո՞ղ հոն Ղազարի կից Սերիոս եւ Կորիւն: Այս գաղափար–օրինակը, ինչպէս կ'երեւայ 1590ին ի Մեծոփ գտնուած է Սիմէոն Վ· Ապարանեցւոյ ձեռքը, որ Սերիոսի գործը, անանուն ձեռագրին մէջ, համարած է Ղազարի Պատմութեան մաս եւ այսպէս ոտանաւորի վերածած է երկու աշխատութիւնները իր Վիպասանութեան մէջ: Սիմէոն ալ որ եւ է ակնարկութիւն չէ ըրած, թէ այդ ձեռագրին մէջ գոյութիւն ունէ՞ր Կորիւնի գործը: Եթէ ուղիղ է մեր ենթադրութիւնը, թէ Սիմէոն ի Մեծոփ ունեցած է «հին օրինակը» իր տրամադրութեան տակ, պիտի հետեւցնենք, թէ նա ինքը բերած է ձեռագիրը Բաղէշ, ուսուի 1590էն առաջ: Թէ ի՞նչ եղաւ այդ ձեռագրին բախտը 1672էն առաջ, չգիտենք: Դառնալով Ղ· փարպեցւոյ եւ Սերիոսի (ինչպէս նաեւ Կորիւնի) բնագիրներու արտագրութենէն, գաղափար–օրինակը «հին», տեղ տեղ անընթեռնլի

[62] Ագաթան 1891, էջ 147—155· 1901, էջ 542—549: Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն, Տփղիս 1904, էջ ե—ձ: Ագաթանգեղոս, Տփղիս 1909, էջ ժդ (յիշատակարանը՝ էջ 372):

© National Library of Armenia

եւ միջինմեսրոպեան երկաթագրով գրուած ըլլալու էր, այս պատճառով ալ գրիչը չէ յաջողած շատ տեղեր ճշդրիտ կարդալ բառեր եւ անուններ. իր այժէն վեր եղած է նաեւ թղթերու եռեւառաջութիւններու անդրադառնալ կամ թղթէ թուղթ անցնելու ժամանակ կապակցութիւններու ուշադիր ըլլալ: Ձեռագիրը կամ փոքրագիր եւ կամ մեծ երկաթագիր եղած ըլլալու է, իւրաքանչիւր թուղթ այժմեան ութածալ տպագրութեան իրր 11/12 տող բովանդակող:

Թ. 2639 ձեռագրին ընթերցուածները ծանօթ են ինձ Մ. Աբեղեանի հրատարակութենէն: Նոյն ձեռագրին հիման վրայ բնագիր մը կազմած էր նաեւ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, զոր չէր կրցած սակայն տպագրութեամբ լոյս հանել = B:

2. Էջմիածնի Թ. 1891 (Կար. 1646, նախկին 1688), գրուած 1774ին Էջմիածին, բովանդակութեամբ Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութիւն եւ Թուղթ եւ Կորիւն (թղ. 168ա—183բ) [63]: = C:

3. Գէորգ դպրի օրինակութիւնը, Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն եւ Թուղթ, Կորիւն, գրուած 1781ին Էջմիածին, Թ. 1891 ձեռագրէն: Այս տեղ Կորիւնի վերջը կար յիշատակարանս. «Գրեցաւ մատեանս վարդապետին Կորիւնի ի ՌՄԼ (1781) թուականին Հայոց, ընդ յարկաւ սքանչելի չինուածոյ լուսաձեւեալ առուրբ կաթուղիկէին, ի Վաղարշապատ քաղաքի. զբչութեամբ Գէորգայ ուրուսն անարժանի, բնիկ տեղեաւ Կոստանդնուպոլսեցւոյ [64]»: Ակէ արտագրուած են էջմ. 131, Վէնետիկի Ա. եւ Բ. օրինակները 1784ին: Թէ ո՞ւր կը գտնուի Գէորգ դպրի այս օրինակը այժմ, ծանօթ չէ:

4. Էջմիածնի Թ. 131, էջ 59—94, գրուած 1781ին Էջմիածին Համբարձում դպրէ, Գէորգ դպրի օրինակէն: = D:

5. Վէնետիկի Թ. 297 (նախկին 129), թղ. 6ա—19բ եւ թղ. 21ա—157ա Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութիւն եւ Թուղթ. գրուած Գէորգ դպրի 1781ին գրած օրինակէն ի Վէնետիկ, Ս. Ղազար 1784ին [65]: Այս է Ա. օրինակը, որուն համեմատ եղած է 1833ի տպագրութիւնը: = L:

6. Էջմիածնի Թ. 2682, թղ. 12ա, գրուած 1823ին Գէորգ դպրի օրինակէն:

7. Էջմիածին Թ. 3143, էջ 13. գրուած 1828ին Յովսէփ Բժշկեանէ: = E:

8. Վէնետիկ, Թ. 1088, Բ. օրինակ. «զոր ի հնագոյն ձեռագրէ միոջէ օրինակեց Տէրացու Գէորգ եւ առաքից ի Վանա [66]: Կը բովանդակէ Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութիւնն եւ Կորիւն: = M:

9—11. Վէնետիկ. «Այժմ բացի վերոյիշեալ երկու նօտրագիրներէն՝ կան նաեւ երեք ուրիշ օրինակներ եւս, որք գրեթէ համաձայն են 1833ի հրատարակութեան [67]:

---

[63] Ղ. Փարպեցի, էջ 2 եւ էջ 1, ծան.:

[64] Բազմավէպ 1905, էջ 54, ծան. 2:

[65] Հ. Բ. Սարգիսեան, Ցուցակ, Բ., էջ 1081—1082:

[66] Հ. Բ. Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս, էջ 109:

[67] Բազմավէպ 1905, էջ 54: Համմա. անդ 1897, էջ 113, ծան. 2, ուր կը գրէ Հ. Ց. Թոռոսեան, թէ Վէնետիկի ձեռագիրներու մէջ կայ նաեւ «երրորդ օրինակ մի, զոր գաղափարեր է՝ դպուչեաւք բազդատութեամբ՝ մեր հին վարդապետներէն մին, յամին 1827. Պետրոս Մարիեան սարկաւագի նօտրագիր օրինակին վրայէն. որու բուն հին գրչագիրն կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին մէջ կը պահուի: Երրորդ տպագրութեան (իմացիր 1894ի) յաւելուած ծանօթութիւններէն ոմանք՝ այս երրորդ օրինակին մէջ գտնուած տարբերութիւնք են»:

12. Պարիսի Bibliothèque Nationale, N. a. lat. 2083 (Suppl. arm. 85) [68] պահած է Կորիւնի լատիներէն թարգմանութիւն մը Ոսկան վարդապետի ձեռքով. Vita Mesropa ex Armenico in latinum translata a Domino Uskan Vartabied archiepiscopo Armeno. Vita beati Magistri Mesrop qui primus caracteras Armeniacae invenit, co(m)posite a discipuloillius nomine Coriun. Ձեռագիրը 37 × 25 հմ. մեծութեամբ 12 թուղթ է, գրուած չղագիր: Ոսկան վարդապետ վախճանած է 1674ին: Դժուար է ըսել թէ ե՞նչ ձեռագիրի վրայէն կատարած է իր թարգմանութիւնը: Կ'արժէ ի մերձոստ ուսումնասիրել:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱՄՓԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կորիւն գրեց Մաշտոցի վարքը ծանօթացնելու համար եկող սերունդներու այբուբենի գիւտի, վարդապետին վաստակներու եւ գրական շարժումի պատմութիւնը, միանգամայն ներկայացնելով անոր անձն ու ներքին ապրումները: Իր Մատեանը հրապարակ ելաւ իբրեւ ինքնուրոյն գրական գործ եւ յարգուեցաւ գրասէրներէ եւ պատմագիրներէ: Այնուհետեւ անկէ մասեր կը կարգուէին նաեւ հաւատացեալներուն Սուրբին յիշատակի օրը: Կը համարիմ թէ Ը. դարուն, երբ ձեռնարկուեցաւ կազմել ճաշընթերցներ, Տօնամակներ, Կորիւնի Մատեանը ամրողջութեամբ ներս առնուեցաւ: Բայց Ժ.—ԺԱ. դարուն ան իր ամրողջութեան մէջ պժուարալուր երեւցաւ է. կարեւոր տեղեակութիւններու համառօտեալ, ոչ միայն Նախարանը, այլ եւ Մաշտոցի ուղեւորութիւններու մասին մանրամասն տեղեկագրութիւնները: Ասկէ ծագած են մեզի ծանօթ համառօտ Կորիւնները:

Ասանք թերեւս պատճառ եղան, որ Կորիւնի Մատեանը հրապարակէն կամաց կամաց մերժուի, նոր սերունդին անհետաքրքրական ըլլայ: Բարեխառնարար այս համառօտութիւնները, որոնք պէտքէս եղանակներով կատարուած են, հոգ տարած են բնագիրին ըստ հնարաւորութեան խնայել: Այս հանգամանքը նպաստամատոյց կ'ըլլայ մեզի այլ համառօտ օրինակները իրենց Կորիւնի համառօտուած բնագիրները նկատելու, եւ հոն պահուած անաղարտ հատակոտորները չհաշտարծելու բնագրի վերակազմութեան համար:

13. Պարիսի Ազգային Մատենադարանի հայերէն ձեռագիրներու թ. 178, թղ. 467ա, ԺԲ./ԺԴ. դարէն [69]: Ունի «ի յիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ առուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր առաջեալ է նորին աշակերտ(ի) Կորեան»: Հրատարակութիւնք տես վերը: = H:

14. Էջմիածնի Թ. 3787, թղ. 103ա, ճառընտիր ԺԴ./ԺԵ. դարէ [70]: = I:

---

[68] F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque Nationale. Paris 1908, p. 182 կը յիշէ ձեռագիրը, բայց իր ցուցակին մէջ չէ տուած անոր նկարագրութիւնը: Աչքի առաջ ունիմ ձեռագիրը ցուցակ մը:

[69] Անդ, էջ 98—99, ուր նշանակուած է. fol. 367 v°. «Mort de saint Sahak le Grand.» Թուականը: Աչքի առաջ ունիմ ձեռագիրը ցուցակ մը: ԺԴ. դարէ. գրչէն է Վարդան Լօռեցի.

[70] Էջմիածնի Թ. 3787 ճառընտիրը կը համարուի ԺԴ. դարէ. գրչէն է Վարդան Լօռեցի. սա թղ. 372 կը հաղորդէ, թէ գրչութեան ժամանակ հոն (Մանահէ՞ն, Հայրա՞տ) հանգիպած է «տէր Աւտ գրիչ». սա հաւանօրէն նոյն է համանուն գրչին հետ, որ 1337ին գրած եւ նկարած թղ. 98 Աւետարանը: Իսկ երեւանի Պետ. Թանգարանի Թ. 98 Աւետարանին գրիչները են 1332ին Վարդան եւ Միքիթարեկ «ի Քարս Խաղաղաց ի բանակատս Լոբի»: Կարելի է ասկէ հետեւցնել, թէ ճառընտիրը գրուած ըլլալու է 1330—1340 տարիներու մէջ մերձաւորապէս:

© National Library of Armenia

15. Էջմիածին, Թ. 3797 (Գէորգ. Ցուց. 672), Ճառընտիր, գրուած Նաթեր գրչէ Ժդ. դարուն[71]: = J:

Այս երկու ձեռագիրներու ընթերցուածները առած եմ Մ. Աբեղեանի հրատարակութենէն:

16. Անկիւրիոյ Մաղաքիայ պահպանականները, մասեր Ճառընտրի, գրոնք հրատարակեց Բարգէն եպ. Կիւլէսէրեան[72]: Այս հատակոտորներէն Ա. 1ա—1բ (էջ 657—611) քաղուած մըն է Մ. Խորենացւոյ Գ. 47, 52 եւ 54 գլուխներէն, տեղ տեղ բառ առ բառ, տեղիս տեղիս քաղուածարար: Իսկ Բ. 1ա—1բ (էջ 661—664) է քաղուածք Կորիւնէն, այն է Մաշտոցի մահուան եւ յուղարկաւորութեան մասերէն, ընտիր ընթերցուածներով: = K:

ՀԱՏԱԿՈՏՈՐՆԵՐ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԵՒ ՓԱՒՍՏՈՍԻ ԴՈՂ

17. Ագաթանգեղոսի Պատմական Բաժնին վերջին մասը ըստ մեծ մասին Կորիւնէ հանուած բառական քաղուածքներէ կը բաղկանայ. կան հատուածներ նաեւ Ճառաջարանին մէջ: Բարերախտութիւն պէտք է նկատել այս քաղուածքները, որոնք կը նպաստեն մեզի Բնագրի վերակազմութեան: = A:

18. Կան, թէեւ սակաւաթիւ, քաղուածքներ Կորիւնէն նաեւ Փաւստոսի մէջ. ուշագրաւ են յատկապէս երկու հատակոտորներ: = F:

Ասոնք ունին այն առաւելութիւնն, որ իրենց քաղուածքները առած են Բնագրէ մը, որ հազիւ 50 տարւով հեռու է Սկզբնագրէն:

Եղան ոմանք, որ Չամառօտ Կորիւնը (Պարիսի Թ. 178) հռչակեցին «նախընտրելի» ընդարձակէն (Լմին)[73], «ընտրելագոյն ընթերցուածովք» (Զարբհանելեան)[74], «ոճը սեղմ, աւելի ազգու, կոկ եւ հասկնալի» (Սարգիսեան[75], «ընտիր եւ հարազատագոյն օրինակ մի» (Ճառաջարան 1894ի հրատարակութեան): Նորայր[76] պատասխանեց. «Ճշմարտութիւնն այս է, որ Սուտ-Կորիւնն է անոճ անհամ գրուածք, ուր չեն պակսիր խառնաշփոթ եւ անիմանալի պարբերութիւնք, ուր յոռետգէտ ընթերցուածք կ'առաւելուն քան զընտրելագոյնս. Թող գլայանի կամակորութիւնս բանից» (էջ 398): «Պատնուրդ է բանից Կորեան, Մ. Խորենացւոյ եւ անանուն կարկատողի ի ԺԱ. կամ ՅԺ. դարու» (էջ 397)[77]:

---

[71] Էջմիածնի Թ. 3797 (Գէորգեան Ցուցակ Թ. 672) ձեռագրի համար կը գրէ Մ. Աբեղեան, թէ «ունի ԺԴ գարի գրչութեան նշաններ» (Կորիւն, էջ 21): Ձեռագրիս մասին խօսուած է Արարատ 1896, էջ 511 եւ Ագաթանգեղոս, էջ ԽԷ, նշանակելով «անթուական», «տեղն անյայտ», բայց գիտեն թէ գրիչն է Նաթեր: Բուսական էր հոչակաւոր գրչին անունը, աստուձու համար գրչութեան թէ տեղն եւ թէ ժամանակը: Նաթեր գրիչ գործած է 1339—1362 տարիներուն ի Սուրբ Գրիմէ. վախճանած է 1362ին ոչ չատ վերջը: Ան յիշած է ձեռագրիս մէջ (թղ. 52բ) Սարգիս քահանայի որդիքը գՀամազասպն եւ զԲրիգորն զիմոխեցեալն յատեցաց մատաղ սիօք ի տարաժամ մահուանէ»: Այս դէպքը պատահած է 1347ին, ինչպէս կը յիշատակէ ինքն Նաթեր Գիտական Թանգարանի Թ. 107 Աւետարանին մէջ գրուած նոյն տարւոյն Սուրբ Գրիմէ մէջ: Ուստի Ճառընտիր-Տօնականս գրուած է հաւանօրէն 1347էն ոչ չատ վերջը, նոյն Սուրբ Գրիմէ քաղաքի մէջ:

[72] Հանդ. Ամս. 1914, էջ 656—666:

[73] V. Langlois, Collection des historiens..., II. Introduction, p. 4.

[74] Զարբհանելեան, Պատմ. հայկ. հին դպրութեան, էջ 314:

[75] Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս, 109:

[76] Նորայր, Կորիւն, էջ 397—401:

[77] Չմմմ. նաեւ Հ. Յ. Թորոսեան, Բազմավէպ 1897, էջ 303—310:

ՏՊԱԳԻՐՔ

1. Կորիւն վարդապետի, Մամբրէի վերծանողի եւ Դաւթի Անյաղթի մատենադրութիւնք. Վենետիկ 1833, էջ 1—29: = O:

2. Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Ս. Մեսրովպայ: Զմիւռնիա 1847°, էջք 53: Արտատպութիւն մըն է 1833ի հրատարակութեան:

3. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Ս. Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ Թարգմանչի: Վենետիկ 1894, էջ 48 (Կորիւնի բնագրին տակ գրուած է Չամառօտ Կորիւնը): = P:

4. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց... (Համեմատ Գ. տպագրութեան). Թիֆլիս 1913, էջք 72 (էջ 44—66 Չամառօտ Կորիւն). [Ղուկասեան Մատենադարան, ՅԳ]:

5. Կորիւն, Վարք Մաշտոցի. ուղղել եւ լուսաբանել է Գառնիկ Նաղարեան: Երեւան 1930, մեծ 8°, էջք Ի + 101 (արտատպուած «Սիոն»էն 1927, էջ 146—150 եւն): = R:

6. Կորիւն, Վարք Մաշտոցի. բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցուածներով, թարգմանութեամբ, առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով, է ձեռն Պրոֆ. Դր. Մ. Աբեղեանի: Երեւան 1941, 8°, էջք 126: = S:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

7. Goriun's Lebensbeschreibung des hl. Mesrop. Aus dem armenischen Urtexte zum ersten Male übersetzt und aus armenischen Schriftstellern erläutert von Dr. B. Welte. Tübingen 1841, 4° 52 S. (Նախաբանը գրուա ձգուած է):

8. Koriun, Beschreibung des Lebens und Sterbens des hl. Lehrers Mesrop. Übersetzt und mit Einleitung versehen von Dr. Simon Weber: Ausgewählte Schriften der armenischen Kirchenväter. I. Band, Eznik, Koriun, Hatschachapatum. München 1927, S. 181—233 (Bibliothek der Kirchenväter).

9. Մ. Աբեղեանի աչխատարար թարգմանութիւնը տես վերը Թ. 6:

ՉԱՄԱՌՕՏ ԿՈՐԻՒՆԸ

10. Կորիւն վարդապետի Պատմութիւն սրբոյն Մեսրովբայ. Վենետիկ 1854, էջք 1—37: [Սոփերք Հայկականք, ԺԱ.]:

11—12. Չամառօտին Բ. եւ Գ. տպագրութիւնը տես վերը Թ. 3 եւ 4:

13. Չամառօտիս թարգմանութիւնը. Goriun, Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français par Jean-Raphael Emine: V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. II. Paris 1869, p. 1—16. Չմմմ. առ այս Նորայր, Կորիւն, էջ 397—401:

© National Library of Armenia

ԵՂԱՆԱԿԸ, ՈՐՈՒՆ ՀԵՏԵՒԵՑԱՆՔ

Կորիւնի Վարքն Մաշտոցի պահուած է մեզի էջմիածնի Թ. 2639 ձեռագրին մէջ, գրուած Գրիգոր զրչէն 1672ին, հին քայքայեալ օրինակէ մը, ի Բաղէշ: Թէ այդ գաղափար–օրինակը ի՞նչ վիճակի մէջ կը ներկայացնէր բնագիրը, չենք գիտեր: Բայց կրնանք ի յառաջագունէ ենթադրել, թէ 1230 տարի յառաջ հեղինակի գրչէն դուրս ելած սկզբնագիր մը, «հին օրինակէ» հասկացողութեամբ արտագրելու կարողութիւնը պիտի պակսէր Գրիգոր գրչի: Ինչպէս Ղ. Փարպեցւոյ եւ Սեբէոսի մէջ վկայող վրիպակ ընթերցումները առանց տարակուսի վերջին գրիչներու չալակին վրայ պիտի բարձցուին, նոյնպէս եւ առաւել չափով դասական հեղինակի մը, բարձր ոճով գրուած Մաշտոցի մէջ տեսնուած անհմաստ տեղիքները պիտի վերագրուին անոր օրինակողին: Զենք կրնար սակայն մեղադրել գինքը այս չարագործութեան համար. որովհետեւ անարդար պիտի ըլլար պահանջել իրմէ նման գրութեան մը ճշգրիտ իմացում եւ ապականած օրինակէ անվրէպ արտագրութիւն: Մենք պարտական ենք չնորհակալիք թէ Գրիգոր գրչի, որ իր օրինակութեամբ փրկած է կորուստէ թանկագին մարգարիտ մը, եւ թէ գրասէր Վարդան Բաղիշեցւոյ, որ նախահոգ եղած է օրինակել տալու այս կարեւոր գործը:

Այս մեկ ձեռագրէն ծագած են մինչ մեզի ծանօթ 11 ձեռագիրները, որոնք զուրկ են հնագիտական արժէքէ: Բոլոր տարբերակները, որոնք կ'ներեցնեն այս 11 ձեռագիրները եւ անոնց հիման վրայ լոյս տեսած տպագիրները, կա՛մ սխալագրութիւն են եւ կամ բանասիրական ուղղագրութիւններ, կարեւոր կամ անկարեւոր, ընդունելի կամ մերժելի: Այդ սրբագրութիւններու մեծագոյն մասը բանասէր Գէորգ դպրի գրչէն է:

Ցեղագային ուղղագրութեան փորձեր ըրին նաեւ ուրիշներ, կը յիշեմ Նորայր Բիւզանդացի, Հ. Յ. Թորոսեան, Հ. Գ. Նահապետեան, Հ. Ն. Ակինեան եւն: Ոչ ամէն փորձ հաճութիւն գտաւ բանասէրներէ. բայց գրիչ եղան անոնք լաւագոյն փորձերու: Ոսկի կանոնը, զոր Նորայր Բիւզանդացի տուաւ բանասէրներու այս եւ նման բնագրական սրբագրութեանց համար[78], կ'արժէ ամէնուն եւ ամէն ժամանակի համար.

«Նախնեաց ո՛ր եւ իցէ բնագիրը յարդարելու համար, բաց ի Ձեռագրաց համեմատութենէն, անհրաժեշտ կարեւոր է լաւին ուսումնասիրել զոյն՝ առ ի առէ կարդալով: Պէտք է մին գնել մատենագրին դարուն յորում կը գրէր, իւր գիտութեան աստիճանին, ընդհանրական զարգացածներուն, բառերու կազմութեանը, քերականութեանը. մին գնել այն բառերուն եւ ասացուածներուն՝ որ մերթ այս կերպ գրուած են, մերթ այն կերպ, եւ նորին իսկ մատենագրին օգնութեամբ՝ աստ սխալ գրուածը սրբագրել անդ ուղիղ գրուածով. մին գնել մատենագրին նաեւ ուրիշ գրուածոց եւ թարգմանութեանց՝ եթէ ունի, եւ իւր ժամանակակից ա՛յլ մատենագրութեանց՝ որ փոխադարձաբար կը լուսաւորեն կը պարզեն, կը հաստատեն կամ կ'ուղղեն մէկզմէկ, նոյնպէս եւ այն յետագայ մատենագրութեանց՝ յորս կը գտնուին փոխառութիւնք ի նոյն մատենագրէն: Սովին ոճով ուսումնասիրել եւ յարդարեալ բնագրի հրատարակութիւնն կը կոչուի Քննական Հրատարակութիւն»:

Կորիւնը վերակազմելու համար հարկ է աչքի առաջ ունենալ միայն B ձեռագիրը: Զայն ուղղելու համար պէտք է կենդրոնացնել աչքերը HIJK

[78] Ցուցարձան դրական ժողովածոյ, Վիեննա 1911, էջ 165:

ձեռագիրներու վրայ, որոնք ծագած են B ձեռագրին քոյր ձեռագիրներէ. անոնց ընթերցուածները թանկագին կարելի է նկատել, երբեմն նոյն իսկ Bէն աւելի յարգի: Ապա կու գան AF, որոնք թէպէտ հնութեամբ երիցագոյն են, բայց ոչ միշտ հարազատ աւանդուած ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս կը հաստատուի Aի ձեռագիրներու բազմազան խոտորումներէն. այս տեղ ընարութիւնը դասական մատենագրութեան ընտանի ճաշակին կը մնայ:

Կորիւն դասական մատենագիր է. կը պահանջուի իրմէ ուղղախօսութիւն: Եւ եթէ ուզէր իսկ հեռանալ այս օրէնքին դէմ, չափի պիտի հրաւիրէին գինքը նախ վերակացուն աշակերտութեան, եւ ապա երէց աշակերտները, յանուանէ Կորիւնի ուսումնակիցն եւ սննդակիցն Եզնիկ: Ուստի դասական հեղինակի պատուի դէմ պիտի մեղանչէինք, եթէ գինքը քերականական օրէնքներու խրամատով, անսանձ մատենագիր որակէինք, ու իր գրչին վերագրէինք կարգ մը անկանոնութիւններ, որոնց պատասխանատու միայն տպէտ օրինակողներն կրնան ըլլալ: Եւ օրքան այդպիսի օձտուներ մխանգամ արձանագարշ կը հանուին համեմատութեամբ ընտիր օրինակներու:

Մեր ակնարկութիւնը յատկապէս բանասէր Գ. Ֆինդիկեանի կը հայի, որ թէպէտ չերամեռանդ սիրով մերձեցած է Կորիւնի, ճշմարտասէր վուիպով ուսումնասիրած է Մաշտոցի վարքը, բայց որովհետեւ թերակատար եղած է իր համառութիւնը դասական լեզուի յատկարանութիւններու, մեծահոգի ներդամառութեամբ վերարերուած է գրչագրական վրիպակներու, անոնց ջատագով խլ կանգնած է: Այսպիսի դէպքերուն խոտորահանջութիւնը առաքինութիւն է բանասէրին:

Ուրիշ մը, Մ. Արեղեան բաւականացած է ձեռագրական բաղդատութեամբ, առանց ի խորհուրդ կոչելու Ագաթանգղոսը, փաւստոսն եւ Համաստոը, թող այլ հատակոտորներ: Նաեւ Արեղեան նկատի չէ առած թէ չատ աղաւաղուած դասական բնագիրը մ'ունի իր առջեւ:

Ուշի ուշով, մանրակրկիտ գննութեամբ քննութեան ենթարկելով բնագիրը նկատեցի, որ ան բազմապիսի փորձութիւններու ենթարկուած է յետոյ դարերու:

ա. Աղճատուած է լեզուն բազմախուռն վրիպակներով.
բ. դուրս ընկած են բառեր, նախադասութիւններ.
գ. յաւելուածներ կրած է.
դ. կատարուած են հատուածներու տեղափոխութիւններ, ըլլայ թղթերու հաւասարութեամբ, ըլլայ թղթերու հաւասարաչափութեամբ:

Բնագիրը վերակազմելու համար մեծապէս նպաստամատոյց եղան BHIJK ձեռագիրները, նոյնպէս AF: Անոնց հանդէպ CDELM ձեռագիրներու եւ OPRS տպագիրներու ընթերցուածները նկատի առի իբրեւ բանասիրական սրբագրութիւններ գէորգ դպրի եւ ուրիշներու: Այս կարգի սրբագրութիւններ են նաեւ Ն, Նհ եւ Ակ: Բանասիրական ուղղումներ պահանջած էր եւ պահանջեց աղաւաղուած բնագիրը ճշգրիտ իմացումի եւ պատշաճ յարգանքի համար: Անոնք վերջնական տուգումի կը կարօտին ընտրելագոյն ձեռագրի մը հիման վրայ: Սրբագրական զանազան փորձեր, որոնք առաջարկուած են ժամանակ ժամանակ, անհրաժեշտ չեմսոց յիշատակութեան. առրուածքի մէջ ներս առի այնպիսիները միայն, որոնք հատանական երեւցան ինձ: Մատնանիշ ընելու համար, թէ բնագրի մէջ առնուած նոր ընթերց-

© National Library of Armenia

ցուածներու համար ո՛ր ձեռագիրն, ո՛ր հատակոտորն եւ որո՛ւն սրբագրութիւնը հիմ ծառայած է, տարբերակներու բաժնին, տարուածքի մէջ նշանակած եմ A, B... նշանագիրներով տարբերակներու վերջը:

Անկումներ բառերու եւ նախադասութիւններու, զորոնք նկատած եմ եւ մասամբ լրացուցած, առած եմ ընդհանրապէս վաւագծի մէջ, ինչ ինչ մատնանշած եմ տարբերակներու բաժնին մէջ, ցոյց տալով թէ ինչ հիման վրայ ներս առնուած են բնագրին մէջ: Այս տեղ կը պատկանին նաեւ աղաւաղուած նախադասութիւններու վերակառուցումները, որոնց մասին առանձին խօսք եղած է Մանօթութիւններու մէջ:

Յաւելուածները, որոնք երկրորդ ձեռքի կը վերաբերին, առած եմ քառակուսի վաւագծի մէջ. բացատրութիւնը պիտի գտնեն ընթերցողները Մանօթութիւններու մէջ:

Աւելի ծանրակշիռ են եռեւառաջութիւնները, զորոնք նշմարած եմ: Այս մասին համառօտիւ խօսած եմ «Սուրբ Մաշտոց վարդապետ» աշխատութեանս մէջ (էջ 11—16): Կ'ուզեմ միւսանգամ անդրադառնալ անոնց, որովհետեւ կը պահանջէ տեղը:

ԵՏԵԻԱՌԱՋՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աչքի առաջ ունիմ Կորիւնի Գ. տպագրութիւնը (Վենետիկի հրատարակութեան Բ. տպ. 1894). կը նշանակեմ էջով եւ տողով.

1. Տպ. 12, տ. 16—13, տ. 6. «Որպէս նոյն իսկ Պաւղոս — եւ գկատարումն Տեառն տեսէք» պէտք է փոխադրել էջ 38, 11 ընդ մէջ «կանոն աշակերտելոցն դնել <> մանաւանդ յուշ առնելով...»: Այս հատուածը հոս դրուած էր Սկզբնագրին մէջ. Ագաթանգեղոսի խմբագիրը, որ նախորդ եւ հետեւորդ հատուածները փոխ առած էր Կորիւնէն, այս հատուածը գտնելով դրուած է Փաւստոսի մէջ, Դ. 4, ինչ ինչ փոփոխութեամբ, իսկ Կորիւնի մէջ տեղահան ընելով փոխադրած է էջ 12—13: Արդեամբք ալ անհամապատասխան է այն նախադրութեան, որովհետեւ հոն Կորիւնի խօսքը սրբոց գովութեան նուիրուած է, իսկ հոս բարի օրինակի վրայ կը խօսուի:

Հատուածս սկզբնական տեղը տեսած են Կոմիտաս Կաթողիկոս եւ Համազասպ խմբագիրը: Կոմիտաս իր Թղթին մէջ յատուկ բերած է, առանց պատրիարքը յիշելու, տեղիքս[79]. «Եւ հատարձակութիւն տայ, թէ Գնացէք մինչ զլոյսն ունիք, ի քարեաց գործոցն առաքինութիւնս անխափան. եւ թէ Յամենայն ժամ պարտ է ի բարիս նախանձաւոր լինել... Պաւղոսի, որոյ պարծանք խաչն եւ պատուհասն յերկինս <...Հայեցարուք ի գօրագլուխն հաւատոց> եւ <ի> կատարիչն Յիսուս: Եւ դարձեալ թէ Յիշեցէք զառաջնորդս ձեր, որք խօսեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ· հայեցեալ յելս գնացից նոցա, նմանողք եղերուք հաւատոցն նոցա». եւ դարձեալ թէ «Նախանձաւոր լերուք շնորհացն որ լաւն են»: Իսկ Համառօտն ունի «Քանզի սովոր իսկ են... քանզի Սկսաւ, ասէ, Յիսուս առնել ուսուցանել, եւ եթէ Հայեցարուք յառաջնորդն... զի ոչ վասն անձին Ամենատէրն... թեթեւացան արուեստից... Յիշեցէք... Հայեցեալք յելս...»: Հետեւելով այս կարգին վերակազմեցի Կորիւնի Ժէ. 5—8 հատուածները, ինչպէս կ'ենթադրէ նաեւ Փաւստոսի հատուածը, որ

[79] *Գիր հատաոյ, հրտ. Ճամչեանի, Վաղարշապատ 1894, էջ 301:*

կը սկսի եւ կ'աւարտի այսպէս. «Կամ որպէս նոյն իսկ Պաւղոս բարեաց գործոց նախանձաւոր լինել սակիկ ամենեցուն առնելովք — գկատարումն Տեառն տեսէք»: Փաւստոս իր յառաջբերութեան մէջ փոխած է Գործք Առ. Ա. 1· ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ Կորիւնի մէջ նախադրութիւնն էր Գործք Առ. Ա. 1· ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ Կորիւնի մէջ նախադրութիւնն էր. համեմատութիւնն է.

Կորիւն.	Փաւստոս.
Եւ մինդամայն, եթէ Զայս խորհեսցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ որ եւ ի Քրիստոս Յիսուս [փիլիպ. Բ. 5]: Հանդոյն ամէն եւ Ղուկաս յակիզբն Առաքելագործ Մատենին գնէ: Իսկ ցանկալի տեառնեղբայրն Յակոբոս...:	Եւ մինդամայն թէ Զայս խորհեսցի... ի Քրիստոս: չունի. Իսկ ցանկալի եղբայր Տեառն Յակոբոս...:

Կորիւնէն դուրս ինկած է «Սկսաւ Յիսուս...». իսկ Փաւստոսէն «Հանդոյն ամէն...»:

2. Տպ. 17, տ. 19—27 (Զ. 3 «ուրախ լինէին»էն եաքը) «Ապա առեալ — նովին նշանագրաւք տանէր». կը փոխադրեմ Թ. 2 (տպ. 21, տ. 22/23) իրրեւ հաւաքելու մասին խօսուած պէտք է ըլլալ:

3. Տպ. 21, տ. 23—22, տ. 2 (Զ. 1 «անցուցանէին» տողին իրրեւ շարունակութիւն) «Յայնժամ վաղվաղակի — զերծանել» կը փոխադրեմ Տպ. 31, տ. 17ի իրրեւ շարունակութիւն (ՃԱ. 4): Կը համարիմ թէ «ի թագաւորէն» խմանալու է. Աղուանից Արեվակէն թագաւորը: Վերագոյն յիշուած էր, թէ Մաշտոց երբ կը քարոզէր ի Գողթն, գեւերը (հեթանոսներ) փախստական «անկանէին ի կողմանս Մարաց» (տպ. 16 = Դ. 2), ուսոի հայկական սահմանքն էին:

© National Library of Armenia

է, ցոյց տալու համար թէ Մաշտոց գրի գիւտէն ետքը առաջին գործն ըրաւ այս «Մարաց կողմերը» լուսաւորել: Այս Մարերը հաւանօրէն Մ. Խորենացւոյ (Գ. 54) Գարդարացիներն են: Տես Ծան. 45:

4. Մաշտոցի ուղեգնացութիւնը Վաղարշապատ—Գողթն—Սիւնիք—Աղուանից աշխարհ—Բաղասական—(Մարաց կողմանք)—Գարդմանք—Գուգարք—Վրաստան—վերադարձ, դարձեալ Վաղարշապատ—Հռոմէական Հայաստան—վերադարձ. դարձեալ Վրաստան—Տայիրք—վերադարձ, չատ չփոթ ներկայացուած է Կորիւնի Բնագրին մէջ, կամ թղթերու եռեւտրաշրջութեան պատճառով եւ կամ մտանաւոր դիտումով: Մտադիր ընթերցողի համար դժուար պիտի չ'ըլլար վերականգնումի փորձը. դժբախտաբար չէ ունեցած Կորիւն այդ մտադիր ընթերցողը:

Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցած է Կորիւնի Բնագրին մէջ չատ կանուխ. յամենայն դէպս Մ. Խորենացի (իբր 850ին) այդպիսի խանգարուած ձեռագիր մը ունեցած է իր տրամադրութեան տակ: Երկու բնագիրներու համեմատական պատկերն է

Կորիւն (տպ. 24—32).

Գողթն—Սիւնիք (Վաղինակ, Վասակ)—Վրաստան—վերադարձ:

«Դարձեալ ելանէր չորցէր զտեղւօք կարգելովք... աշխարհին Հայոց»:

Հռոմէական Հայաստան (Բնիկքն երէց, գիւտ ազուաներէն այբուբենն)—վերադարձ:

Վաղարշապատ—Աղուանից աշխարհ—Բաղասական—Գարդմանք—Բ. այցելութիւն ի Վիրս (Արձիլ թագ.)—Տայիրք—վերադարձ:

Կը վերականգնեմ ուղեգիծը այսպէս.

Մաշտոց կ'անցնի Գողթն գաւառէն Սիւնեաց աշխարհը. երկրին իշխանատունուտէրն էր Վաղինակ, որ ամէն աջակցութիւն ցոյց կու տայ Վարդապետին, դպրոցներ կը բացուին. «ապա եւ զերկիրն Սիւնեաց դասուք վանականաց լնոյր» (տպ. 24, վերջին տող): Յաջորդ էջը կը սկսի. «Ձորում ժամանակի պարզևեալ յԱստուծոյ հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց քաջն Սիսականն Վասակ...» (տպ. 25, ա. 1—2): Կորիւն նախորդ տողերու մէջ որ եւ է ակնարկութիւն չէր ըրած Վաղինակի մահուան կամ իշխանական դահէն հրաժարած ըլլալու մասին: Պատմութեան կարգը խարխլած է հոս: Էջ 24, վերջին տողը «դասուք վանականաց լնոյր» իր շարունակութիւնը կը գտնէ Տպ. 30, ա. 15—32, ա. 5. «Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ — իսկ նորա անցեալ գիմեալ ի կողմանս Աղուանից»: Այս ինքն Մաշտոց հրաժեշտ առով Վաղինակ իշխանին՝ Սիւնիքէն կ'անցնի Աղուանից աշխարհը, անկէ ալ կը մտնէ Գարդմանքի վրայէն «անցանել յաշխարհն Վրաց» (էջ 31) ուսաի Տպ. 32, ա. 5 «Իսկ նորա անցեալ գիմեալ ի կողմանսն» պէտք է լրացնել՝ «Վրաց»:

Շարունակութիւնն է Տպ. 25, ա. 1—26, ա. 26. «Ձորում ժամանակի — նորոգել եւ հաստատել: Այս տեղ «ի կողմանս Վրաց» պէտք է իմանալ Գուգարաց աշխարհն եւ Տփղիսը: Պարսիկներէն Դ. դարու վերջերը հաստատած

Մ. Խորենացի (Գ. 54—60).

Վաղարշապատ—Վրաստան—Աղուանից աշխարհ (Արսլագէն թագ. Բնիկիմին. այրուբէնն Գարդարացւոց լեզուին. Վասակ Սիւնեաց) վերադարձ:

Հռոմէական Հայաստան:

Վաղարշապատ—Գողթն—Բաղասական—Գարդման—Վրաստան (Արձիլ թագ.)—վերադարձ:

էին այս կողմերը «Վրաց Մարզպանութիւն», որ կ'ընդգրկէր Խաղտեաց աշխարհէն մինչեւ Կասպից (Իբերաց=Վիրաց) պահակը երկարաձգուղ երկրաբաժինը. երբ կը հանէր Մաշտոց այս կողմերը, այս իշխանութեան (մարզպանութեան) դլուխ կարգուած էր Վասակ Սիւնի, ծանօթ «Վ. Վրաց մարզպան» անուանութեամբ: Նոյն Վասակ յետոյ մխայն «Հայոց մարզպան» անուանութեամբ: Մաշտոց դադար առաւ հոս, աշակերտելու Գուգարքի հայախօս ժողովուրդը: Այս միջոցին պատրաստեց վրացերէն այբուբենը: Աւարտելով իր վարդապետութիւնն այս կողմերը՝ ձեռնտուութեամբ Վասակի, անցաւ Մաշտոց բուն Վրաստան, ուր կը թաղաւորէր Բակուր: Ի գլուխ հանելով այս առաքելութիւնն ալ վերադարձաւ վարդապետը Հայաստան: Հոս յանձնուեցաւ իրեն ուղեւորիլ Հռոմէական Հայաստան: Տպ. 26, ա. 29—30, 15. «Եւ յորժամ այնպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր գսուրբ աւետարան Տեառն — «մխիթարէր վասն հոգեւոր անձուին սիրելոյ»: Շարունակութիւնն է 26, ա. 26:

Երբ դարձաւ անկէ վաղարշապատ, կարեւոր տեսաւ Մաշտոց միւսանգամ այցելել Վրաստան: Կորիւն կը գրէ. Տպ. 26, ա. 26—28. «Ապա դարձեալ ելանէր չորցէր զտեղւօք կարգելովք եւ զգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Վրաց (տպ. Հայոց) զարթուցանել, նորոգել, հաստատել», որ կը շարունակէ Տպ. 32, 5. «առ որով ժամանակաւ Արձիլ անուն թագաւորեալ Վրաց...»: Այս տեղ կ'աւարտի ուղեգնացութեան պատմութիւնը:

5. Տպ. 40, 16—41, 5 «Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւեցաւ — ծուխ ինչ սաստանայական յարիցկ», թէեւ երկրորդ ձեռքէ ներմուծում կ'երեւայ, բարեւք համարեցայ տեղափոխել Տպ. 33, ա. 7 (ԺԶ. 3) իբրեւ չարունակութիւն, ուր աւելի կը պատշաճի: Հաստատ ԺԱ. դարուն արդէն գոյութիւն ունէր Կորիւնի գրուածքին մէջ (տես Ծան. 76):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այս տեղ նկատի պիտի առնեմ այն գրութիւնները միայն, որոնք ուղղակի Կորիւնի եւ իր գրուածքին կը հպին: Ուստի կ'անտեսեմ այն բազմաթիւ գրութիւնները որոնք նուիրուած են Գրի գիւտին, Մաշտոց–Մեսրոպի վարքին, եւ առ հասարակ ե. դարու գրական չարժումին, զուրկ բանասիրական արժէքէ:

Կը դասաւորեմ այբուբենական կարով:

Մ. Ա բ ե ղ ե ա ն, Մեսրոպ Մաշտոց եւ հայ գրի ու գրականութեան սկիզբը: Սովետական Գրականութիւն. 1941 (Երեւան), թ. 1, էջ 47—51, թ. 2, էջ 41 51:

— — Պատմութիւն Հայոց հին Գրականութեան. Ա. գիրք. Երեւան 1944, էջ 149—157:

— — Տե՛ս վերը Կորիւնի հրատարակութեան Յառաջարանը:

Ն. Ա դ ո ն ց, Անծանօթ էջեր Մաշտոցի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների: Հանդ. Ամս. 39 (1925), 193—202, 321—328, 435—441, 531—539 (արտատպ. Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների. Վիեննա 1925, 8°, էջ 56):

— — Կորիւնի մասին (գ. Ֆնտղլեանի նկատողութիւնների առթիւ): Հանդ. Ամս. 41 (1927), 273—284, 395—405:

— — Դարձեալ Կորիւնի չարքը: Հանդ. Ամս. 42 (1928), 76—94:

© National Library of Armenia

Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Ա. մաս, Վենետիկ 1901, էջ 48—49:

Հ. Ն. Ակինեան, Ս. Մաշտոց վարդապետ. Կեանքն եւ գործունէութիւնը, հանդերձ կենսագրութեամբ Ս. Սահակայ. Վիեննա 1949, 8º, էջ 473 (նախ Հանդ. Ամս. 1935, էջ 449—563, 615—617. 1938, էջ 286—333. 1948, էջ 321—341, 449—508):

Ն. Ադբալեան, Կորիւն (դասախօսութիւն). Ազդարար 1942, թ. 21:

Հ. Ամատունի, Ս. Մեսրոպ եւ դիւթու դիւտի պատմութեան ազբիւրներն ու անոնց քննութիւնը. Պարիս 1907, էջ 4—18 (ի մասին Կորիւնի):

— — Հայոց գրերը. Վիեննա 1928, 8º, էջ 495:

Թ. Ալտալէհեան, Նորից՝ Կորիւնը Վրաստանի եպիսկոպոս չէ եղել. Հանդ. Ամս. 40 (1926), 387—390 (արտատպ. ի գիրս՝ Անյայտ ապանդաւորներ Հայոց մէջ. Վիեննա 1926, էջ 47—52):

O. Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur, V. Freiburg i. Br. 1932, S. 197—199.

Հ. Յ. Դաթեան, Հինգերորդ դարու չորս հայ պատմագրութեանց ժամանակները. Ա. Կորիւն, Հանդ. Ամս. 1 (1887), էջ 10:

Ա. Մ. Գարագաշեան, Իննական պատմութիւն Հայոց, Դ. Տփղիս 1895, էջ 22—47, 68, 155—156:

Գէորգ Մեսրոպ, Սուրբ Մեսրոպի կենսագիրը. Հայ Գրականութիւն 2 (1912/3), թ. 10—11, էջ 52—56. թ. 3 (1913). թ. 2, էջ 1—5:

Alfred von Gutschmid, Agathangelos: Zeitschrift für Deutsche Morgenländische Gesellschaft 31 (1877) 1—60 (= Kleine Schriften, III (1892 S. 339—420) ի մասին Կորիւնի յատկապէս էջ 24—31: Հայերէն թարգմ. Հ. Ն. Ջնոյեան, Ագաթանգեղոս. Բազմավէպ 1878, էջ 298—304. 1879, էջ 10—16, 97—101:

Հ. Գ. Զարբհանալեան, Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան. Վիեննա 1897, էջ 310—314:

Հ. Թ. Թոռնեան, Համընտիր ընթերցուածք ի մատենագրութեաց նախնեաց. Հատոր Բ., Վիեննա 1910, էջ 274—286 (Քաղուածք Կորիւնէն):

Հ. Յ. Թորոսեան, Համառօտ տեսութիւն Կորեան եւ իւր գրութեան վրայ. Բազմավէպ 1897, էջ 110—115, 303—310:

— — Կորեան յիշած «Բարիլաս» եպիսկոպոսը (Եդեսիոյ Բարիլաս կամ Բարուլաս հայրապետը: Բազմավէպ 1922, էջ 99—104:

— — Քանի մը խնդրական կէտեր Կորեան գրքին մէջ. Բազմավէպ 89 (1931), 465—473. 90 (1932), 5—11, 148—156, 255—264:

Կ. Թումանեան, Առաջին հայերէն ինքնագիր գիրքը. Կորիւն սքանչելի. Կոչնակ Հայաստանի 1932, թ. 27—28 (առիթ Գ. Ֆինդիկեանի հրատարակութեան):

Ծովականց, Կորիւն եւ Մակարայեցւոց հայ թարգմանիչը. Սիոն 9 (1935), 181—187:

Հրանդ Կիւրճեան, Մեսրոպ եւ Սահակ: Հայ նշանագիրներու պատմութիւն. Կորիւն, Ղ. Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի աշխարհաբար թարգմանուած եւ լուսաբանուած: Կ. Պոլիս 1913, էջք 44:

Հ. Ս. Կոգեան, Մակարայեցւոց Բ. գրքին հայերէն թարգմանութիւնը. քննական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա 1923, Կորիւնի մասին էջ 15—24:

J. Marquart, Über das armenische Alphabet in Verbindung mit der Biographie des hl. Maštʻoc. գերմաներէն եւ հայերէն լոյս տեսած Հանդ. Ամս. 1911—1912. արտատպուած գերմ. առանձին եւ հայերէն թարգմանութիւնն (Հ. Ս. Վարդանեանէ) առանձին Վիեննա 1913, 8, էջ 60:

Fr. Müller, Lazar Pharpetshi und Koriun: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 5 (1891) 36—38. Հայ. թարգմ. Հանդ. Ամս. 5 (1891), 178—179:

Հ. Գ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնք Կորեան Պատմութեան եւ Վարուց Ս. Մեսրոպայ, Բազմավէպ 65 (1907), 195—199. նոյնը արտատպ. ի դիրս Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց. Վենետիկ 1907, էջ 147—177:

Հմմտ. նաեւ Բազմավէպ 1924, էջ 230—232, 257—260. եւ Հորոյ ի թերթին Վերջին Լուր, թ. 3119 եւն:

Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետի հատուած սրբագրեալ. Բանասէր 1 (1887), 12—17:

— — Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք՝ Գիրք Մակաբայեցւոց, եւթագ Ագեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս եւ փ. Բիւզանդ. հանդերձ դիտողութեամբք, տեղեկութեամբք եւ լուսաբանութեամբք: Տփղիս 1900, 8º, էջք Իե + 520:

Ո. Մ. «Կայենական» եւ «Տէր». Սիոն 1932, էջ 314: Հմմտ. նաեւ Հ. Ամատեան, Աբարան 1913, էջ 209:

Հ. Բ. Սարգիսեան, Լուծմունք բանաքաղութեան Կորեան կամ Ագաթանգեղոսի, հանդերձ վաւերաթուեթեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մեսրոպայ. Բազմավէպ 1889, 193—199, 225—232:

— — Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմազարեան գաղանիքը. Վենետիկ 1890, էջ 107—119:

Հ. Յ. Տաշեան, Խնդիր բանաքաղութեան Ագաթանգեղայ եւ Կորեան. ի դիրս՝ Ագաթանգեղոս առ Գէորգիա առաքի եպիսկոպոսի. Վիեննա 1891, էջ 72—79 = Հանդ. Ամս. 4 (1890), 145—150:

Գաբրիել Տէր-Մկրտչեան, Հայ գրերի 1500ամեակի առթիւ. Ա. Բարսեղ 46 (1912), 499—514: Հմմտ. Հանդ. Ամս. 27 (1913), 191:

— — Ագաթանգեղոսի ազբիւրներից. էջմիածին, 1896, էջ 15—25:

— — Ուսումնասիրութիւններ Մաշտոց-Մեսրովբ անուան եւ Կորեան բնագրի եւ ժամանակի մասին. Հանդ. Ամս. 40 (1926), 268—275:

Գառնիկ Ֆինդիկեան, Նկատողութիւններ Մաշտոց-Մեսրովբ անուան Ագաթանգեղոսի մէջ կը գտնուի. Բազմավէպ 63 (1905), 550—552:

Հ. Կ. Տէր-Սահակեան, Կորեան հատակոտորիկ մը, որ միայն Ագաթանգեղոսի մէջ կը գտնուի. Բազմավէպ 65 (1907), 195—199. նոյնը արտատպ. Վարուց Ս. Մեսրոպայ, Բազմավէպ 1907, էջ 147—177:

— — Պատասխան Պրոֆ. Ադոնցին. անդ 41 (1927), 529—541:

— — Ուսումնասիրութիւններ Կորիւնի չուրջը. Անահիտ 1929, թ. 1, էջ 111—116. թ. 2, էջ 79—80. թ. 3, էջ 21—28:

— — Կորիւնի լեզուն. Կոչնակ Հայաստանի 1933, թ. 1—3:

Կորիւն, Վարք Մաշտոցի. Երուսաղէմ 1930 (առ'ս վերը). Յառաջաբան-Ներածութիւն, Ա—Ժ եւ Ծանօթութիւնս առիթով՝

Գրախօսականներ հրատարակութեանս առիթով՝

Ն. Վ. Պ. Սիոն 1930, էջ 397—398:

Հ. Ս. Երեմեան, Բազմավէպ 1930, էջ 218—223:

Ա. Զօպանեան, Անահիտ 1930, էջ 102—105:

Հ. Ն. Ակինեան, Հանդ. Ամս. 1932, էջ 227—233:

P. Vetter, Koriun Bischof in Georgien: ի գիրս՝ Nirschl, Patrologie und Patristik, Bd. III (Mainz 1883) 228—231 = Հայ. թարգմ. Կորիւն եպ. ի Վիրս. ի պիրս՝ Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Ֆէտաէրի. Վիեննա 1895, էջ 78—82: Առկէ՝ Յ. Յ. Ալան, Կորիւն եպ. ի Վիրս. Պատկեր 3 (1892), 197—201:

S. Weber, Ներածութիւն գերմ. թարգմանութեան Կորիւնի. տես վերը:

B. Welte, Goriun ի համայնագիտականին՝ Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, Բ. տպ., հատոր V, էջ 846—847:

© National Library of Armenia

ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆՔ

A Ազաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց. հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս 1909:

A,b,t, Աբ, A ձձ, ոմանք, այլք եւն կ'ակնարկեն այն ձեռագիրները, որոնք նկատի առնուած են Aի հրատարակութեան մէջ: A 50 եւն, ցոյց կու տան էջերը:

Ավ Վարդապետութիւն Գրիգորի առ Ազաթանգեղեայ:

B Էջմիածնի Թ. 2639 (յամէ 1672):

C „ Թ. 1891 (յամէ 1774):

D „ Թ. 131 (յամէ 1781):

E „ Թ. 3143 (յամէ 1828):

F Փաւստեայ Բիւզանդեայ Պատմութիւն Հայոց. հրտ. Ք. Պատկանեանի, Պետերբուրգ 1883:

I Էջմիածին, Թ. 3787 (ԺԴ. դարէ) ձառընտիր:

J Էջմիածին, Թ. 3797 (ԺԴ. դարէ) ձառընտիր:

K Մագաղաթեայ հատակոտորք. հրտ. Բարգէն եպ. Կիւլէսէրեան:

L Ա. Օրբնակ Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի:

M Բ. Օրբնակ Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի (յամէ 1784):

ՆՀ Հ. Գ. Նահապետեան, Ուղղագրութիւնք ազգային մատենագրաց. Վենետիկ 1907:

Ն Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք. Տփղիս 1900:

O Ա. տպագրութիւն Կորիւնի, Վենետիկ 1833:

P Բ. տպագրութիւն Կորիւնի, Վենետիկ 1894:

R Կորիւն,, Վարք Մաշտոցի. հրտ. Գ. Ֆինդիկեանի. Երուսաղէմ 1930:

S Կորիւն, հրտ. Արեզեանի. Երեւան 1940:

T Հ. Թ. Թոռնեան, Համբնտիր Ընթերցուածք, Բ.:

Զ Հ. Մ. Զամչեան, Պատմութիւն Հայոց. Ա.:

Մ Մովսէս Դասխուրանցի (Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ազուանից. Մոսկուա 1860:

փ Ղ. Փարպեցի. Տփղիս 1904:

Ակ Սրբազրութիւններ Հ. Ն. Ակինեանի (հմմտ. մասամբ Հանդ. Ամս. 1932, էջ 227—233. եւ Մ. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա 1949):

ՆՀԲ Նոր Բառգիրք Հայկազնեան լեզուի. Ա. եւ Բ. հատոր, Վենետիկ 1837:

( ) փակագծի մէջ առած ենք մեր յաւելուածները:

[ ] քառակուսի մէջ առնուած են եկամուտ բառերն ու հատուածները:

] կ'ընծայեն Բնագրի այն բառերը, որոնք այլ ընթերցուածներ ունին:

: : երկու վերջակէտերու մէջ առնուած համառօտագիրները ցոյց կու տան այն ձեռագիրը կամ տպագիր օրինակները եւ կամ հեղինակները, որոնց համաձայն վերականգնուած է Բնագիրը:

P տպագրութեան ընթերցուածները յառաջ բերուած են սարուածքին մէջ առանց Համառօտագրի:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՑ ԱՌՆ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅ ՄԱՇՏՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՁՈՐ ԱՐԱՐԵԱԼ Է ՆՈՐԻՆ ԸՇԱԿԵՐՏԻ

ԿՈՐԻՒՆ ԱՆՈՒՆ ԿՈՉԵՑԵԼՈՅ

Ա. ՆԱԽԱԿԱՐԳ ՐԱՆ

1. Զթուրգոմայ[1] ազգիս եւ զՀայաստան աշխարհիս զատուածապարգեւ ղերոյն — եթէ ե՞րբ եւ յորո՞ւմ ժամանակի մատակարարեցաւ եւ որպիսի՞ արամբ այնպիսի նորոգաւուր աստուածեղէն չնորհ երեւեցաւ — եւ զնորին լուսաւոր վարդապետութեանն եւ հրեշտակակրաւն վարուցն առաքինութեան գմասն ածի զյիշատակարանս առանձինն մատենանչեան ծաղկեցուցանել: Եւ մինչդեռ անդէն ի խորհրդանոցի մատուս վասն յուշ արկանելոյ

ԽՈՐԱԳԻՐ. B յիշատակ սրբոյ Մեսրոպայ արարեալ երանելւոյն. H ի յիշատակի պատմութեան վարուց երանելւոյ սուրբ վարդապետին Մեսրոպայ, զոր արարեալ է նորին աշակերտի Կորեան. Ij մեհենիկի ԺԳ. ի յիշատակի սրբոյն Մեսրովբայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա. CES պատմութիւն վարուց եւ մահուան առն երանելւոյ սրբոյն Մեսրոպայ (S Մաշթոցի) վարդապետի սրբոյ թարգմանչի ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին. D պ. վ. եւ մ. սրբոյ վ. Մ. եւ յաղագս գիւտոյ հայկական գրոցն. թեան. արարեալ ի կ. վ. յ. նորին. M պ. վ. եւ մ. երանելւոյ սրբոյ Մ. վ. մերոյ թարգմանչի, արարեալ ի կ. վ. յ. նորին. O պ. եւ մ. սրբոյ առն երանելւոյ Մեսրովպայ վ. մերոյ թարգմանչի արարեալ... նորին:

ԳԼԽԱԿՈՐԳՈՒԹԻՒՆՆ Ա—ԻԱ. եւ հատուածներու բաժանումը մեզմէ են:

1 զասքանագան: A 12: ազգին: AH:

1 Հայաստան աշխարհին AH:

3 H աստուածատուր. Ն. նորատուր. Նաեւ A 13 նորոգատուր:

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

4 չնորհս: ՆՀԲ:

4 վասն նորին. Նաեւ A 13:

4 վարդապետութեան: AE:

4 վարդապետութեամբ կրօնիցն: AH:

5 հրեշտակարար կրօնիցն: AH:

6 գմասս ածելով. C ի լուս. խորհէի: Ակ:

6 առանձին: A:

6 BCELOP մատենչեան MDS մատենչեան: Թերեւս մանրապատում նչան(ակ)աւք. հմմտ. Ավ. 133 «պատմել մի ըստ միոջէ մանրապատում նչանակօք. 232 «առեալ մանրապատում նչանակօք վասն... գալստեան իւրոյ՝ աշակերտացն ուսուցանել»: Հմմտ. Նաեւ Ավ. 363 «յառաքելանչեան յիերկրորդ մատենին», ապ է «առաքելագործ գիրք», որ է Գործք Առաքելոց: Կորիւն Ա. 2 կը կիրարկէ «մատենապատում»:

6 Հմմտ. Ավ 363 «Թուղթս Հովհաննու, առաքելաբաւս ծաղկեցուցեալ»:

7 ՆՀԲ անդրէն:

7 Հմմտ. Ավ 362 «զան... ի խորհրդանոց Հոգւոյն սրբոյ; Ն. 38—39: BDEL մատցն. CMS մատս: Ն. 38:

© National Library of Armenia

մխայնագործ հոգայի, եկեալ հատանէը առ իս Հրաման առն միոյ պատուականի Յովսէփ[2] անուն կոչեցելոյ, աշակերտի Առնն այնորիկ, եւ ընդ նմին այլոց եւս քաջալերութիւն՝ աշակերտակցաց մերոց վարդապետութեանն — ուստի եւ իմ մասնաւոր աշակերտութեան վիճակ առեալ, թէպէտ եւ էի կրսերագոյն եւ անդր զմեզ աւելի քան զկար մեր զբաւեալ անաչառ Հրամանին հասելոյ — փութանակի եւ առանց յապաղելոյ զառաջի եղեալն մատենագրել: Զոր եւ մեր համաբերն ազաչեալ ոգեխառնել ընդ մեզ ազաւթիւք՝ յանձնարարութեամբ աստուածեղէն չնորհացն, զի կամակարագոյնս եւ ուղղագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեւքն վարդապետական ծովուս:

2· Եւ արդ ասն առեալ նախ քննեացուք, եթէ իցէ[3] համաձակութիւն դրով նչանակել զվարս արանցն կատարելոց: Ո՛չ առ ի մէնջ արուեստախաւսեալ մերովք կարծեւք զքմազարդ բա-

[8] *մխայնագործ հոգացայ* B հոգացա CS *հոգայի*· թերեւս *մատխորհ կայի*:
[9] *չունին անուն*: Ն· 73—74:
[9] *առն*: Ակ:
[10] LO *քաջալերութիւն*: EM:
[10] *մերոյն վարդապետութեան*: Ակ:
[11] *աշակերտութեամբ*: CՆ 139:
[12] Համմտ· F Զ· 16 եւ Ոսկ· Պաւղ· Բ· 591· «*առեալ վիճակ բնակութեան ունէր զանապատն*»:
[13] *եւ առաւել քան զկար մեր*· ուղղեցի· համմտ· *Եւթագ* 163· «*զի անդր զմեզ հայրենի հրամանն աւելի քան զկար մեր զբաւեաց*»:
[14] D *առաջի*· համմտ· Ակ 3 «*զառաջի եղեալն զործէ*»: Ն· 41:
[15] *ազաչեալ* BC *ազաչեցեալ*:
[15] *երկխառնել*· B *զեկխառնել* C ուղղուած *զոգեխառնել*: Համմտ· Ա· *Եզր Դ*· 21· «*մխայեալ ոգեխառնի ընդ նմա*»· եւ «*Հոգեխառն*» Հանդ· Ամս· 1924, էջ 354—355 եւ Ն· 441:
[15] Համմտ· *Եւթագ* 193· «*ածեալ յաղերս զԱստուած վասն մեր, համարէն զամենայն մարզիկ… առնել ազաւթս անզազար վասն մեր*
[16] DEM *աստուածային*:
[17] B *զկամարագոյնն*· C ուղղած *զկարեւորագոյնս*:
[17] BE *զուղղագոյնս*:
[17] Համմտ· A 12· «*զի կամակարագոյնս նաւիցեմք զալիւք ժամանակագրական ծովուս*»:
[19] *Եւ արդ առեալ նախաբանեացուք*· ուղղեցի *…ասն առեալ նախ քննեացուք*· համմտ· *Եւթագ* 79· «*արդ ասն առեալ…*»: Դասականաց ֆով չէ կիրարկուած «*նախաբանել*»:
[20] BC *կատարելոցն*:
[20] *Նշիւ ոչ ինչ*:
[21] *արուեստախաւսեալ մերոյն կարծեօք վիճարանելով այլ…* բնագիրն աղաւաղուած է· կ'ուղեմ *մերովք կարծեւք…*: կը լրացնեմ *զքմազարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան զարժանն ընթանալ* նկատի առնելով A 10 «*ոչ… սուտ ինչ… վիպասանել եւ ոչ զքմազարդ բանից ինչ առասպելս աւելի քան զարժանն ընթանալ*», ուր կորիւնէ ֆաղուածք մը կը տեսնեմ: Համմտ· *Ալ* 364· «*Եւ արդ առեալ… եւ զրով հաստատեալ… ոչ օտարազոյնս ի մխմեանց արուեստախօսեալ, այլ… պատմել*»: Այլուր կը գրէ *Կորիւն*, Ի· 2· «*Ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի միոց բանից… կարգեցաք*»· Համմտ· Բ· Պետր· Ա· 16· «*Քանզի ոչ եթէ պաճուճեալ ինչ առասպելաց գետ երթեալ ցուցաք ձեզ…*»: «*վիճարանել*» անծանօթ է դասական հեղինակներու:

նից ինչ առասպելս՝ աւելի քան զարժանն ընթանալ, այլ յաւելոյ բարեացն ժառանգեալ: Քանզի բնականացն առելոյ զընդդիմակացն բարձրացուցանել: Քանզի Աստուծոյ բարեբարին այսպէս բարի խորհեալ զիւրոց սիրելեաց ոչ միայն ըստ առաքինութեան վարուց զչքնաղ եւ զբարձրագոյն հատուցումն բաւական համարեալ յանսպառ յաւիտեանն, այլ եւ առաչն իսկ կանխագոյն զանցաւոր ժամանակաւքս մատենագրութեամբ երկնարերձ պայծառացուցեալ զչոգեղինացն եւ զմարմնականացն, զի առ հասարակ վայելեցեն:

3· Եւ ի Մովսիսական Պատմութեան յայնի ի երանելեաց արանցն ազնուականութիւն, ճշմարտութեան հաւատոցն հաստատութիւն, աստուածամարթ, աստուածամարդ կենացն վայելչութիւն, աքանչելական կրաւնիցն պայծառութիւն: Զի ոմն ընդունելի պատարագաւ «արդար» կոչեցեալ: Եւ այլ ոմն հաճոյական արուեստիւ ի վերայ ամենակուլ մահուանն կենաւք երեւեալ: Եւ մեւս ոմն բովանդակ արդարութեամբ ի վերայ համատարած լեառնացելոյ աստուածապատիժ ծովուն հանդերձ ամենայն ընչականաւք առաւել ժամանակաւք նաւակաց պահեալ: Եւ մեւս ոմն յանկարծագիւտ հաւատովք արդարացեալ, աստուածամարթ, աստուածախաւս, զաչնաւոր կատարեալ եւ զաւետիս հանդերձեալ բարեաց ժառանգեալ: Բազմաւք եւ այլ նոյնպիսիք աս-

[22] BC *առելոյն*· *Նշիւ առելոյց*: Համմտ· *Ալ* 233 «*հանդերձ օրինակօքն առելովք*», 356 «*առեալ եւս օրինակս առելս*»:
[22] BC *քան վախ*· *քանզի*:
[22] *բարեխորհեալ*: Ն· 42:
[24] Համմտ· *Ալ* 371 «*վասն իւրոցն սիրելեաց զարքայութիւնն յաղթարէ*»: Ակ:
[26] *հատուցումն*: Ակ:
[26] *համարել*: Ակ:
[27] *զի անցաւոր* BC *զանցաւոր*:
[28] Համմտ· *Ալ* 371 «*հոգեկինացն եւ մարմնականացն*»: Ն· 42:
[29] *Զունին զի*: Ակ·
[30] *Թերեւս լաւագոյն պատմութիւնէ*:
[31] BC *հաստատութեան*:
[32] Համմտ· *Ալ* 131 «*արք արդարք… աստուածամարթ կենացն վայելչութեամբ մարդարէք անուանեցան*»:
[33] BC *զաքանչելական*:
[33] *կենացն ուղղեցի կրաւնիցն*:
[35] DEO *արուեստին*· PE *արուեստիւ*: Ակ: Համմտ· *Ալ* 154 *ենովքայ*· *Ալ* 238 «*մահ աչխարհակալ*»: Ն· 44:
[36] BC *մխայեալ*:
[37] *լեառնացելոյ*· BC *լեռնացելոյց*: Ակ:
[37] BC *զաստուածապատիժ*:
[37] Համմտ· Ծննդ· Զ· 9: *Ալ* 155 «*առնուլ զնոս ընտանեաւք հանդերձ եւ ամենայն չնչականաւքն ի տապանն*»:
[38] R *նաւակեաց*: Ն· 45:
[38] B *պահել*:
[38] *եւ մխայեալ*: Ակ:
[40] Համմտ· *Ոսկ· Մաթ*· 457· «*ընդայն զի՞ զարմանայցես, թէ եւ զմարդոքն առաքեալ կարիցէ կատարել*»:
[40] BC *աւետիս*:
[40] BC *զհանդերձեալոց* DE *հանդերձելոցն*:
[41] Համմտ· Ծննդ· *ԺԸ*· 1 եւ *չար*· *երբ*· Զ· 12 «*որ հաւատովքն եւ երբեմն զկամաւթեամբ ժառանգեցին զաւետիսն*»

© National Library of Armenia

առաջադրանաւթք զտեալք, որոց պղնուականութիւնք յամենայն
առատաձաչունչ գրոց պատմին:

4. Հանգոյն ասացելոցս երանելոյն Պաւղոսի առ Երբայեցիսն
45 կարգեալ զանուանս՝ զովք զնոցին ճշմարտութիւն հաւատոցն,
որով զվարձահատոյց մխիթարութիւնն ընկալան յամենապարգեւն
Աստուծոյ ըստ իւրաքանչիւր յառաջադիմութեանցն: Նաեւ զժան-
դագործին Բահարու զհիւրընկալութիւն լրտեսացն ի համար
ածէ: Իսկ իբրեւ հայեցեալ ի բազմախուռն գումարութիւն ար-
50 զարոցն՝ զսակաւուցն զանուանս յայտ առնէ եւ զայլովքն եւս
զանոց առնէ, անբաւական զժամանակն (համարեալ) առ ի կար-
գաւ պատմելոյ: Ի կիր արկանէ այնուհետեւ նշանակել մխի-
թարսն զփորձութիւնսն ի վերայ յարձակեալս եւ զնոցա զան-
ընդդիմակաց զնահատակութիւնսն, զորս եւ պատուականս քան
55 զաչխարհս առ վաճառ համարի:

5. Սոյն աւրինակ եւ ամենայն Գիրք հոգեպատումք նչա-
նեալ ունին զքաջութիւնս արանցն հզաւրաց. զոմանց ըստ աս-
տուածեղէն կրաւնից զբարեյաղթութիւնս եւ զոմանց ըստ աչ-

ախն»: Ակ. «որով գաւեախս հան-
դերձելոցն ընկալաւ 157. «երեւեալ Աստուած Աբրահամու եւ ուխտ եդեալ
խօսէր եւ վերանայր» 156, «գաչնաւոր եղեալ» 171:

41 E բարեաց:
42 BCL աստուածածանօթ: DE:
42 B յորոց:
42 պղնուականութիւնքն: Ակ:
43 պատմի: Ակ:
44 ասացելոյս: BCDE:
44 իմացիր ի թղթին իւրում որ առ Երբայեցիսն:
45 D զանուանքս:
45 D հաւատոցն ճշմարտութիւն:
46 մխիթարութիւն: Ակ:
46 յամենապարգեւէն BC յամենապարգեւէն A 128 եւ 380 ձեռագիրքն ոմանք յամենապարգեւն Աստուծոյ, այլք յամենապարգեւէն. իսկ Ավ 364 «ամենապարգեւ Հոգւոյն գօրութիւն»: Ակ:
47 R յառաջդիմութեանցն:
48 CDE ժանդագործին:
48 C Բահարու:
48/49 համեմատէ. ՆՀ 150 զրուա-

տէ. ունիցիմ ի համար բերել, ածել եւ արկանել (համմտ. Ն. 297): Ակ:
49 Համմտ. Ավ 347 «սփռեցան (չնորհք Հոգւոյն) ի վերայ բազմախուռն գումարութեան ժողովոյն»:
50 արդարեւ BS արդարոցն C արդարոց:
50 BC զայլօք:
51 Տեղս կը պահանջէ համարեալ:
52/53 կարգի: Ուղղեցի կարգաւ. թերեւս լաւագոյն կ'արգ ըստ կարգէ (նաեւ կարգի). համմտ. Ոսկ. Մատթ. 488 եւ 643: Համմտ. Երր. ԺԱ. 32. «Զի չէ բաւական ժամանակս պատմելոյ»:
53 BC զմխանգամայն:
53 զփորձութիւնս: Ակ:
53 նոցա: BS:
55 CS գաչխարհական վաճառս: Համմտ. Երր. ԺԱ. 37. «Զորս ոչ արժէ աչխարհս»:
55 BC համարին:
56 B նչանակեալ. B նչանեալ:
57 ամենայն զօրաց. ուղղեցի առանցն հզաւրաց:
58 զբարեյաղթութիւն: Ակ:

խարհակիր կարգաց՝ զմարտից եւ զպատերազմաց արութիւնն, 60
որպէս զՅերթայեան եւ զԱմափոնին եւ զԴաւթայն. եւ զոմանց
զբնական խմաստութիւն զովեալ՝ աստուածեղէն խմաստու-
թեամբն հանդերձ, որպէս զՅովսեփայն յեգիպտոս եւ զԴանիէլին
ի Բաբելոն. որք եւ հզաւր թագաւորաց խրատիչք էին եւ զաչ-
խարհակաց կենաց զհանդամանս ցուցանէին՝ հանդերձ ամենիշ- 65
խանին Աստուծոյ ծանաւթս առնելով: Զորոց եւ մարգարէին
իսկ զովեալ զիմաստութիւնն՝ ասէր ցոն այսպէս. «Մխիթ
խմաստնագո՞յն իցես քան զԴանիէլ. կամ խմաստո՞ւնք խրատեցին
զքեզ հանճարովիւ իւրեանց»: Եւ ոչ այսչափ միայն. այլ եւ հոգե-
կան ազգին հրեչտակութեան զովեալ զպերծն զարութիւնս. զԴա- 70
նիէլ «ցանկալի» քարոզեալ կոչէին եւ զաւրբ Տեառնամայրն ի
Գալիլեա «աւրհնեալ ի կանայս»:

6. Բայց զի՞նչ սպիցեմք զպղատկանացն զառ ի մխմանց պա-
տեալ զզովութեանցն. զորոց եւ Տէրն իսկ ամենայնի բերանալիր

59 B աչակերտակիր: OP աչխարհակիր. համմտ. Ավ 360 «ըստ աչխարհակիր կարգաց»: LMHSR Ն 52:
59 O պատերազմողաց: Ն 140:
59 R զարութիւնս:
60 B զերբոտայն C զվեպայեան սրբ. զերբոտայն OPRS Ներբոտայն: Նհ. 151: Համմտ. Երր. ԺԱ. 32. «Զի չէ ժամանակս պատմելոյ վասն Գեղէոնի, Բարակայ, Սամփսոնի, Յեփթայեայ, Դաւթի եւ այլոց մարգարէից»: Հաւանաբէն Սկզբնագրին մէջ կային նաեւ «զԳեղէոնին, զԲարակային...»:
61 զխմաստութիւն: B:
63 բարելոն. B բարելոն: Ակ:
63 BC որոց եւ LMOPRS յորոց եւ. ուղղեցի որք եւ:
63 թագաւորացն. D թագաւորութեանցն: Ակ:
63 C եղեն:
63 եւ չունին: Ակ:
64 զաչխարհակալ (CS զաչխարհականն) կենցաղոյս (B կենցաղս). համմտ. A 450 (Փաւստ. Դ. 3) «որ յաչխարհակաց կեանս էր» եւ Ավ 153 «յետ վարուց երկրակաց կենացս» եւ A 106 «զի վարուց երկրակաց կենացս եւ ինչ ոչ ցանկացայ»: Ակ:
64 զհանդամանս: BC հանդամանս: R: Համմտ. Եւթող 92. «Բազում իրաց զհանդամանս եցոյց». Ոսկ. Մատթ.

742. «Յետոյ աչակերտացն ցուցանէր զհանդամանս յերկարելոյն»:
64/65 ամենիշխանին: Ակ:
65 B առնելոյ:
66 O զխմաստութիւնսն:
67 խրատուք (խրատեցին) չունին:
B եւ եգեկիէլ:
68 հանճարով: R եւ եգեկ:
68 եգեկ. իբ. 3:
69 Համմտ. Ավ 241. «Զհոգեկան ազգին զամենայն մարդակերպ նմանութիւնս»:
69 հրեչտակութեամբ D յերչտակութեամբ: Ն. 52:
69 զարդոյն: Տն 52:
69 զաւրութիւնս որ. համմտ. ա. 57 «զքաջութիւնս արանցն հզաւրաց»: Ակ:
70 BC Դանիէլի:
70 քարոզելով: Ակ:
70 Համմտ. Դանիէլ ժ. 11:
70 տիրամայրն: BC:
71 գալիլեայ: Ակ:
71 Համմտ. Ղուկ. Ա. 28. «Ուրախ լեր, բնկերուդդ». իսկ Ղուկ. Ա. 42 եղիսաբէթ կը բարոզէ. «Օրհնեալ ես դու ի կանայս»:
72 զզուգանացն BS զզուգականացն:
72 B զաւրութեանց:
73 զզովութիւնս: Ակ:

© National Library of Armenia

զովէքը զաղնուականութիւնն, ոչ միայն զյանդիմանական զոր-
ծոցն, այլ եւ զծածուկ սրտիցն լուսաւորութիւնս առաջի հրեշ-
տակաց եւ մարդկան բերէր. որպէս զհիւրամեծարին Աբրահամու
հրեշտակաւքն հասելովք զծառայական հաւատարութիւնն յայտ
արարեալ՝ պատմէր նմա յետ աւուրացն ընկալելոց, թէ զի՛նչ
ի Սոդոմն էր գործելոց: Նայնպէս եւ զքաջի նահատակին Յորայ
յառաջ քան զպատերազմել՝ առաջի պատերազմականին յաւրի-
նէր զպովութիւնն ասելով. «Այր ճշմարիտ, արդար եւ աստուա-
ծապաշտ եւ որոշեալ յամենայն գործոց չարաց»: Իսկ զմեծին
Մովսէսի զառաւելադոյն զաստուածամուխ մերձաւորութիւն ամե-
նայն եկեղեցեաց զրով հնչեցուցեալ. զորոյ եւ զոգեպաութեան
զկայտառութիւնն յայտ արարեալ աստուածեղէն Աւրինացն. նաեւ
զայլազգւոյն զՑոթորի եւս զիւրատան չանցուցեալ անդիր: Եւ այն-
պէս միահամուռ ամենայն աստուածակրաւն արուեստականացն
բարեգործութիւնք վայելն յաստուածապիր Աւրինացն, զորոյ չէ
ոք բաւական յիշատակել զերանելի անուանցն գումարութիւն:

7. Եւ ոչ միայն զյառաջագունիցն, այլ եւ զկնի եկելոցն միա-
ծին Որդին Աստուծոյ, վերինչն ամենեցուն, ի լուսաբեր աւետա-
րանին իւրում ծագեցուցանէր զաղնուականութիւնս, մանաւանդ

74 զոչէր. E կոչէ: ՆՀԲ (ը. բ. Բե-
րանալիր). համմտ. Ն 231:
75 գործոյն: R:
75 լուսաւորութիւնն R զլուսաւո-
րութիւնն: MS: Համմտ. Փաւստ. Դ. 5
(թուի Ամ էն). «Որք այժմ ի ծածուկ
լուսաւորութենէն խորհրդովքն աե-
ւանեն (տպ. -էին) զնա ըստ նորա
կամացն. (որոց) ապա ի վախճանի
դէմ յանդիման երեւեսցի». Ն 140:
76 բերէ: Ակ:
76 B հիւրամեծարին E զհիւրամե-
ծարն:
77 Համմտ. Ամ 226. «հրեշտակօք
երեւեալ» եւ 260 «եկելովքն հրեշտա-
կօք»:
78 պատմելով: Ակ:
78 BC ընկալելոցն:
78 թէ չունին: Ակ:
79 BC գործելոցն:
79 Համմտ. Ծննդ. ԺԸ. 17—22:
79 B զքաջին:
81/81 յօրինէ: Ակ:
81 զգովութիւն: B:
82 Յոր. Բ. 3. «Այր ճշմարիտ, ա-
նարատ, աստուածապաշտ, մեկնեալ
յամենայն չարութենէ»:
82 մեծին: Ն 43:
83 Մովսէսի: Ակ:
84 Եկեղեցական: Համմտ. վարք, Ա.
9, տ. 128. «ամենայն եկեղեցեացն
հնչեցուցանէ զընտրելոցն զաղնուա-
կանութիւն»: Ակ:
84 B զոգեպաութենէ:
85 B զկայտառութիւն:
85 Համմտ. Ելք, Բ. 2:
86 B զյոթինի C զՑոթորայ:
86 եւս] B եւ:
86 E անցուցեալ:
86 Համմտ. Ելք, ԺԸ. 19—23:
88 M վայլին:
89 անուանց: Ակ:
90 եւ չունի R:
90 եկելոցն. համմտ. Ամ 206. «Եւ
զկնի եկեալն յառաջագունացն ծանօթ
լինի». ասդ 425. «կնկի իւրեանց եկե-
լոցն»: Ակ:
91 զմիածնի որդւոյն աստուծոյ
փրկչին: Ն 53—54:

երանութեամբ իսկ պսակէր: Ոչ միայն զսեպհականացն՝ զերկո-
տասանիցն եւ կամ զյառաջամուտ գկարապետին, այլ եւ զայլոց
մաուսելոցն եւս զովք գհաւատոցն ճշմարտութիւն. քանզի գնա-
թանայել «առանց նենգութեան» նշանակէ եւ զթագաւորագին
զմեծութիւն հաւատոցն անգիւտ յիսրայէլի ասէ: Բայց ոչ միայն
զմեծութիւն, այլ առաւել եւս զթեթեւագոյնն բարձրագոյնս
հռչակեցուցանէ անարգամեծարն Քրիստոս, որ զանգուիկ ինչ
զծախ իւղոյն յարդէ եւ զծախելեացն յիշատակարան պատմել
(պատուիրէ) ամենայն ուրեք եւ յաւիտեանց եկելոց առ ի ներքոյ
երկնից: Եւ գկնոջն քանանացւոյ «մեծ» գհաւատոցն ասէ: Նաեւ
զդանկացն երկուց ընծայելոց գովք զարկանելեացն գյաւժարու-
թիւն առաւել քան զմեծացն:

8. Իսկ գՊաւղոս, որ ի մաի եղեալ էր չիջուցանել զբերխատ-
ադիւր կարգացն պայծառութիւն, «անաւթ ընտրութեան» անուա-
նեալ՝ անուանակիւր յաչխարհի իւրոյ «սքանչելի անուանն» առնէ:

101 Համմտ. Մատթ. ԻԶ. 7—13.
Մարկ. ԺԴ. 3—9:
102 գկնոջէն: Ակ:
102 Համմտ. Մատթ. ԺԵ. 28. «Ով
կին դու, մեծ են հաւատք քո»:
103 զդանկաց CDELM դանկայ: B:
103 C երկուցն:
103 ընծայելոցն: Համմտ. Ամ 371.
«զի վասն փոքր պատճառանացս ասաի
ի վեր ընծայելոց... հաւատացանող
պատանիցի»: Ակ:
103 O զարնացն: — B յօժարութիւն:
104 Համմտ. Մարկ. ԺԲ. 42—43.
Ղուկ. ԻԱ. 2—3: Թէ Մարկ. եւ թէ
Ղուկ. ունին «երկուս լմտաց. (յն.
λεπτά): Դանկ գործածուած է Մատթ.
Ժ. 29 եւ Ղուկ. ԺԲ. 6 (յն. ἀσσά-
ριον). իսկ ելք Լ. 13. Ղեւտ. ԻԷ. 25
(յն. ὄβολός):
105 OP պատուս ի մաի BCRS պատ-
ուոսի ի մաի. չունին որ: Ն 380:
105 չիջեցուցանել: Ն 380 R:
105 պայծառութիւնն: Ակ:
106 Համմտ. Գործք Առ. Թ. 1—2:
106 անուանակիւր] B անուանեալ:
107 Համմտ. Գործք Առ. Թ. 15. «Զի
անաւթ ընտրութեան է ինձ նա, կրել
զանուն իմ առաջի հեթանոսաց»:
Համմտ. նաեւ Ամ 224. Եւթագ 164—
165: Ն 55:
107 Համմտ. Սաղմ. Ը. 2 եւ 10. «Զի
սքանչելի է անուն քո»:

© National Library of Armenia

Վասն որոյ երանելոյն հայեցեալ ի չնորհացն բարձրութիւն՝ առ իւր մեծարանացն եւ առ ամենայն սրբոցն՝ բարձրագոյն բարբառով ի փառաւորութիւն զառնայ, եթէ «Շնորհքն Աստուծոյ, որ յամենայնի հռչակ հարկանէ զմէնջ ի Քրիստոս. եւ զհոտ գիտութեանն իւրոյ յայտնի առնէ մեւք յամենայն տեղիս»: Ի վերայ այնորիկ ապա եւ զհամարձակագոյնն բերէ, թէ «Ո՞ կարէ բիծ դնել ընտրելոց Աստուծոյ»:

9. *Եւ զայս աւճան ընկալեալ ի Տեառնէ երանելի Առաքելոյն՝ զամենայն գործակցաց իւրեանց զրով նշանակէն զքաջութիւնս. եւ է տեսանել զոմանց ի սուրբ Աւետարանին եւ զոմանց ի Գործս Առաքելոցն՝ յերանելոյն Ղուկայ մատենագրեալ, եւ իցեն որ ի կաթուղիկէս Առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչէին: Այլ եւ սուրբն*

108 BE *բարձրութիւնս* C *բարձրութիւան*: Համմտ. Ալ 251 «զի... փայլեցուցէ զչնորհացն բարձրութիւնն»:

109 *իւրոյ*. C *իւր*. այսինքն *առ անձին մեծարանացն*. համմտ. Ոսկ. Մատթ. 639. «*վասն անձանց մեծարանաց առնէին*»:

109 C *սուրբքն*:

110 B *ի փառաւորութիւնն* CLOPRS *ի փառաւորութիւն* DEM *ի փառաւորութիւն*:

110 BC *չնորհքն միւսները չնորհք*:

112 *դիտութեան*: Ակ:

112 O *մեօք* BCDE *միօք*:

112 Բ. Կոր. Բ. 14. «*Այլ Աստուծոյ չնորհքն, որ յամենայնի հռչակ հարկանէ զմէնջ ի Քրիստոս Յիսուս, եւ զհոտ գիտութեանն իւրոյ յայտնի առնէ մեւք յամենայն տեղիս*»:

113 BC *համարձակագոյն*. R *համարձակագոյնն*. *միւսները զհամարձակագոյնն*:

113 *ի վերայ այնորիկ ապա եւ զհամարձակագոյնն բերէ*. համացիր *յետ այնորիկ ապա եւս համարձակագոյն ի վերայ բերէ*: Համմտ. Ոսկ. Ես. 85. «*եւ այլ ոչ եւս յորդորեաց... այլ դյանդիմանութիւնն ի վերայ բերէ*»:

114 Հռոմ. Ը. 33. «*Ո՞վ իցէ որ մեղադիր լինիցի ընտրելոց Աստուծոյ*»:

116 *Նշանակել*: Ակ:

117 *եւ է* (*տեսանել*) աւելցուցի, ինչպէս կ'ենթադրէ *եւ իցեն*. համմտ. Եւագր 20 «*է որ մարին բանիւք պատմեցէ, եւ է որ յառակս օրինակաց յուցանիցէ, եւ իցէ որ յայտնապէս յուցանիցէ*»:

117 R *զոմանս*:

118 *երանելոյն Ղուկասու*. համմտ. Ալ 368. «*որպէս եւ երանելոյն Ղուկայ... յայտ արարեալ*»: Ակ:

119 BC *ի կաթուղիկէ*. *միւսները ի կաթուղիկէս*. փոխառութիւն է յն. *καθολικὸς կαθολικοῦ*, «ընդհանրական» բառին իգական *καθολική* (*ἐκκλεσία, ἐπιστολή*) ձեւէն՝ *կաթողիկէ*, որ ապա ասորերէնէ (ܩܰܬܳܘܠܺܝܩܳܐ) փոխառութեամբ եղած է *կաթուղիկէ*, ձեռագիրներու եւ արձանագրութիւններու մէջ կը տեսնուի նաեւ *կաթողիկէ*, *կաթուղիկէ* ձեւերը: Ասկէ կազմուած են *կաթողիկեայ*, *կաթողիկական* հայկական ձեւերը: Այսպէս կ'ըսուին *թուղթք կաթողիկեայք*, *կաթողիկէ թուղթք* եւ *կաթողիկէք*: Լաւոդիկէի ժողովին կան. ԾԸ. (յն. 60) *ἐπίστολαι καθολικαὶ ἑπτὰ*, թարգմանուած է «*կաթողիկէք* (*իմացիր՝ կաթողիկէ*) *թուղթք եւթն*»: Ս. Աթանասի «Յաղագս Ս. Երրորդութեան» ճառին մէջ կ'ըսուի. «*Որպէս ասէ ի կաթողիկէն Յովհաննէս*» (էջ 119): Իսկ Եւսեբ. Եկեղ. Պատմ. Զ. 14 (էջ 449). «*Յամենայն թուղթն Յուդայ եւ այն որ կոչի կաթողիկեայք*». Եւագր ստէպ կոչումներ կ'ընէ «*ի կաթողիկէից*» *թղթոց* (էջ 245—246, 259, 274): Ալ 360. «*Եւ Պետրոս ի կաթողիկէական թղթին իւրում*» եւ 309. «*Եւ Յովհաննէս ասէ ի կաթողիկէին իւրում*». Կորիւնի տեղիքը կամ

Պաւղոս չորեքտասանեքեւմբք թղթովք պատուէ զիւր նիզակա- 120
կիցս եւ զպործակիցս եւ ուրախակիցս իւր առնէ. եւ ի վախճանի
թղթոյն ըստ իւրաքանչիւր ումեք յոլջոյն մատուցեալ յանուանէ
հարցանէ. եւ զուրումն «յաւետարանի անդ է» նշանակէ «զգուշու-
թիւնն»: Բայց ոչ միայն զպործակցացն զաւգնականութիւնս 125
յարգէ, այլ եւ զբերխտաոսամեծար ասպնջականիցն իւրոց բազում
գովութիւնս փոխանակ մեծարանացն կարգէ. վասն որոյ եւ յա-
ղաչանս առ Աստուած մատուցեալ՝ զփոխարէնս բարեացն հա-
տուցանել հայցէ: Եւ ամենայն եկեղեցեաց հնչեցուցանէ զրն-
տելոցն զաղնուականութիւն, ոչ միայն զարանցն, այլ եւ զիա- 130
նանցն աշակերտելոց, որք զճշմարտութիւնն աւետարանին: Եւ
զայս ամենայն աւետարանեալ ոչ ի պարծանս գովութեան, այլ զի
*աւրինակ եւ կանոն զինի եկեղոցն պաշտիցի**:

10. Յայտնի է այսուհետեւ ասացելովքս, եթէ գովութիւնք

պէտք է կարդալ լրացնելով «*ի կաթողիկէ թուղթս*» եւ կամ ուղղել «*ի կաթողիկէս*»:

119 *այլ սուրբն* չունին եւ: Ակ:

120 *պաւղոսի* C *պօղոս*:

120 Համմտ. Եւթաղ 89 (եւ 170). «*Եւ ամենեւին... իսկ չորեքտասանեքեւմբք թղթովքս այսոքիւք զմարդկան նվաստեաց զառաքինութիւն*:

120 *պատմէ փոխ. պատուէ*: Ակ:

120/121 DELOPS *զիւր առաքելակիցս եւ նիզակակիցս* BCM *նիզակակիցս պործակիցս* (M *զպործակիցս*): «*Առաքելակից*» բառը Պաւղոս իր թղթերուն մէջ աւմենեւին չէ գործածած. բայց ունի *զործակից* եւ երկիցս՝ *զիւր նուորակից* (*Փիլիպ. Բ. 25, Փիլիմ. 2*) (*յն. συνεργός* եւ *συνστρατιώτης*), այս պատճառաւ անհարազատ կը համարիմ *առաքելակիցս*. կը կարդամ «*զիւր նիզակակիցս եւ զպործակիցս*». համմտ. Ն 57—58:

122 B *թղթոյն*:

122 C *ողջոյն*:

122 *կատարեալ կ'ուզեմ մատուցեալ*:

123 BC *զորումն*:

123 *յաւետարանէ անուն*. տես տ. 124 *ծան*.:

123/124 *զգովութիւնն*: BC:

124 Համմտ. Բ. Կոր. Ը. 18. «*Եւ առաքեցաք ընդ նմա* (*Տիտոսի*) *զեղբայր ընդ ամենայն եկեղեցիս, որոյ գովութիւնն յաւետարանի անդ է՝ ընդ ամենայն եկեղեցիս*»: Այս հիմամբ կորիւնի տեղիքն յաւետարանէ անտի ուղղեցի յաւետարանի անդ է:

124 *գերանելոյն փոխ. զպործակցացն*: Ակ:

124 *զօգնականութիւնան*: BCD:

127 C *մատուցանել*:

127 *զփոխարէն ուղղեցի զփոխարէնս*: Համմտ. Ոսկ. Մատթ. 551. «*Երախտեաց նորա փոխարէնս հատուցանէին*»: եւ էջ 74. «*Նոքա բժըշկեալք եւ պատուեալք ի նմանէ՝ անուղղայ փոխարէնս հատուցանէին*»:

128 *եկեղեցիօք*. B *եկեղեցօք*: Ակ:

130 DEMR *պարկեշտելոց* BC *աչքերելոցն*: Ակ:

132 Համմտ. Ալ 361 «*նոյն կանոնք եւ առաքելովքն պաշտացան*. համմտ. նաեւ Ն 59:

* Կորիւնի բոլոր, ձեռագիր եւ տպագիր օրինակները ունին հոս «Որպէս ցոյն իսկ — տեսէք» ընդարձակ հատուածը, որ կամ բղթերու եռեւտաձութեամբ եւ կամ ուրիշ պատճառով մը հոս գետեղուած է: Փոխադրեցի ծէ. 5:

133 B *առաքելովք*: Համմտ. Ալ 245. «*Եւ արդ յայտնի է այսուհետեւ առաքելովք, թէ...*»:

133 *գովութիւն*: Ակ:

© National Library of Armenia

ամենայն աստուածասէր ընտրելոցն, ո՛ր ի Տեառնէ, ո՛ր ի հրեշտակաց եւ ո՛ր առ ի մխիթանց, ոչ ի պարծանս անձանց, այլ առ ի նախանձուկս մխիթանց արկանելոյ են: Զի մխիթամբք քաջալերելք ամենեքեան հասանիցեն ի բարեացն կատարումն, ի նշանակեալ նպատակն երանելոյն Պաւղոսի, եթէ «Մխիթարան հասանել ի չափ հասակին Քրիստոսի». որոյ «ազատութիւնն յերկինս է, ակն ունել Փրկչին, մեծին Աստուծոյ»: Ունիմք եւ զհարցն սրբոյ յաջորդելոյ յառաքելոցն անսուտ վկայութիւնս զրեալսն, եթէ որպէս մեծարեալք ի մխիթանց, զովեալք ըստ ճշմարիտ հաւատոցն եւ ըստ աւետարանագործ կրաւնից մինչեւ ցայսաւր ժամանակի նովին սովորութեամբ վարին:

11. Եւ արդ առեալ յերկոցունցն համարձակութիւն (ելից ի մատց երիվարն եւ յարմարեցից զասպարէզն հանճարոյ, ուղղելոյ ընդ աջոյ եւ թափ ոտից ուժի բազկաւքս եւ ձգելոյ ի կորովս զրչի մատանցս եւ լեզուաւս վիճարհուրդս յուզելոյ, պի չըթունքս չշնջել իմաստունս կարասցեն, հոլովել զանիւս պատմութեանց բանիցս), ի գիր արկանել վաւրս Առնս արդարոյ (պատ-

134 B յամենայն:
134 R ընտրելոց:
134 որ չունին: Ակ:
134 ի տեառնէ է: B:
135 եւ որ չունին: C ունի որ: Ակ:
136 են չունին: Ակ:
136 զմխիթամբք: Փոխ· զի մ··: CRS:
136—140 զի քաջալերիալք — Աստուծոյ ունի նաեւ A 403:
137 ամենեքեան չունին: A:
137 E բարեաց:
138 Aβad հասցուք:
139 Եփես. Դ. 13. «Մինչեւ հասցուք ամենեքեան ի մի միաբանութիւն հաւատոց եւ ի գիտութիւն որդւոյն Աստուծոյ. յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի»: Ալ 370. «Արդ միով միաբանութեամբ եւ ինքնայօժար միտքով իսկ համօրէն հասցուք մեք հաւատոց եւ գիտութեան որդւոյն Աստուծոյ, յայր կատարեալ ի չափ հասակի կատարմանն Քրիստոսի»: «Կատարմանն» կ'երեւայ կանուխէն դուրս ինկած է Կորիւնէն:
139 որոյ· ապա՛կս նաեւ AIJR խոմբի ձեռագիրք· միւսներն որոյ:
140 Համմտ. Փիլիպ. Գ. 20. «Այլ մեր առաքինութիւն (ἡμῶν τὸ πολίτευμα) յերկինս է, ուստի եւ Փրկչին ակն ունիմք Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի»: Անմեկնելի է, թէ ինչո՞ւ «ազատութիւն» ունին հոս Կորիւն եւ իրմէ առնելով A եւ ասկէ ալ Կոմիտաս Կաթողիկոս (Գիր հաւատոց, հրտ· Յովհաննիսեան, էջմ. 1894, էջ 301):
140 կանոնական BC կանոնականն· ուղղեցի կ'արդն սրբոց: Համմտ. A 447· «Նոյնպէս եւ ամենայն հարքն որ յաջորդեցան, յառաքելական կանոնացն կրեալ···»:
140/141 յաջորդեալ BC յաջորդելոյ (C ըստ յ·): Ակ:
141 C առաքելոցն:
142 BC զովեալ:
142 հաւատոյն: B:
143 եւ ըստ չունի C:
143 կրօնիւ BC կրօնիւքն: Ակ:
144 D վարեն:
145 յերկոցուն C զերկոցունց: B:
145 B համարձակութիւնն:
145—153 A: Տես Ծան· 3:
150 BRS ի գիր արկանել եւ միւսներն ի կիր արկանել եւ ջնջեցի եւ:
150 առն արդարոյ. C արանց արդարոց· ուղղեցի առնս:

մել ազգաց յազգս, որք յետ այսր անցեալ ժամանակաց գալոցն իցեն: Որք հարցեալ զհայրական մատեանս եւ պատմեցի նոցա եւ զծրագիրս կարդեալս եւ առաջի նոցա) 3: Արդ այսուհետեւ խոտացեալն առաջի դիպի· եւ 'Յիշատակարանս խնդրեալ պատուաբաց,4 առ ի մէնջ՝ համեցի եւ նոցա քաղցրաւուր հրամանն հատուցեալ զարդարեցի:

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱԿԵԱՑ ԿԵԱՆՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

1. Առն, զոր ի նախակարդ բանիս նշանակեալ, վասն որոյ եւ վայթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց 5 անուն, ի Տարաւնական զաւառէն, ի Հայեկակ գեղջէ, որդի առն երեւելոյ վարդան 6 անուն կոչեցելոյ: Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն 7 եկեալ հասեալ ի Դուռն Արշակունեաց Թագաւորացն Հայոց մեծաց 8, կացեալ յարքունական դիւանին՝ լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն, առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրուհի 9: Տեղեկացեալ եւ

154 եւ հայրենակատար մեծարեալ պայմանաւ որ (առ ի մէնջ): Ուղղեցի· տես Ծան· 4:
156 D զարդարեսցէ:

Բ. 1 առն IJ գաւանն: Ն· 60:
1 IJ զոր նախակարդ բանիկ:
1 նշանակեմք· B նշանակիմ IJ նշանակեցաք:
2 մաշտոց· IJ մաշտոց H մեսրովբ:
3 Ա ի Տարօն գաւառէ: Տես Ծան· 5:
3 DE գեղջէն IJ չունին ի Հայեկակ գեղջէ: Տես Ծան· 5:
3 Հաւանօրէն կար հոս սկզբնագրին մէջ «յազատ տանէ», որպի···, ինչպէս ունի Անանուն ժամանակագրութիւնը (Վենետիկ 1904, էջ 57· «Մեսրովբ երանելի ի Հայեկակ Տարաւնոյ, յազատ տանէ»:
3 երանելոյ· IJ երեւելոյ H չունի: Ակ:
4 IJ չունին անուն: Համմտ· Ն· 73—74:
4 IJ ի մանկութենէ H սասխ: Ոչ նուազ ընտիր է նաեւ Ալ ընդերցուածը ի մանկութեան սասխ. համմտ· F Դ· 3 «յասախ մանկութեան» եւ վարք փոկասու (Վարք եւ վկայաբանութիւն· բ· 492) «մինչդեռ յասախ մանկութեանն էր»· Ոսկյասախ Պաւղոսի բ· 532 «յետ սահեցան մանկութեան անցանելոյ» եւ այլն:
5 IJ հելլենական H հելլենացուց
A յանարէն ուսեալ դպրութիւն:
5 ի դաւառն: AHIJR: Համմտ· Ն· 62—65:
6 A15 արշակունոյ:
6 թագաւորաց: H:
6 IJ դիւանի:
7 լինէր: Ակ:
7 հրամանին: IJ:
8 R աշխարհին:
8 B որուհի I ուրեմն:
8 IJ չունին եւ A տեղեկացեալ եւ վարժեալ: H:
8 Համմտ. Ալ 349· «Որոց հմուտ եւ տեղեկագէտ եղեալ սասգէլոցն»:
9 CM աշխարհակաց B աշխարհակալաց IJ աշխարհացն DEOPS աշխարհական H աշխարհակեաց վարուցն ի պետուրական կարգս A 450 «որ յաշխարհակաց կեանս էր»· Փաւստ· Դ· 3· լեալ էր ամուսնաւոր յաշխարհակաց կեանս: R:

© National Library of Armenia

համուտ եղեալ աշխարհակեաց կարգաց եւ ցանկալի եղեալ զինեորական արուեստիւն իւրոց զաւրականացն:

2. Եւ անդէն ի նմին ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն Գրոց. որով առժամայն լուսաւորեալ եւ թեւակոխ միջամուխ եղեալ աստուածատուր հրամանացն ի հանդամանս. եւ ամենայն պատրաստութեամբ զանձն յարդարեալ հարկանէր զիչխանացն սպասաւորութիւնս:

Գ. ՀԱԽԱՏՐ ՄԱՇՏՈՑԻ

1. Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական չափոյն ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին գործել՝ մերկանալը այնուհետեւ զաշխարհակիրը ցանկութիւնն եւ առեալ զխաչն պարծանաց եւ անէր զկնի ամենակեցոյց Աշխելոյն: Եւ հաճեալ զհրամանացն պայման՝ ի խաչակիրը դունդն Քրիստոսի աշակերտացն խառնէր.

9 կարգաց] H վարուց IJ կարգօք A հրամանօք:
9 եւ չունին: A (450) F Դ. 3 եւ ցանկալի:
10 BC իւրոյ IJ արուեստիւ իւրով:
10 D գործականաց R գուզականացն: Համմտ. փաւստ. Դ. 3 «Ցանկալի եղեալ իւրոցն համաբուեանն գուզակցացն»:
11 չունին ի նմին (նաեւ At): IJA (453):
12 Համմտ. Ագ 364. «Որով լուսաւորեալ... եւ առժամայն իսկ ծանօթ եղեալ էական անձինն Որդւոյ»:
12/13 թեւամուխ միջամուխ C միջնամուխ IJ թեւակոխ մ. A (454) թեւակոխ (t թեւակուռ) թեւամուխ:
13 BDELMOPR չունին եղեալ: CAS: յաստուածատուր CA աստուածատուր:
13 ի (հանգ.) չունին: A:
14 գարդարեալ (նաեւ J): IA:
14 C առ ոսն հարկանէր:
15 E պապաստաւորութիւնն IJ սպասաւորութիւն միւսներք սպասաւորութիւնս: Ակ:
15 Համմտ. վարք Ժէ. 8. «գաստուածեղէն կրօնիցն գծառայութիւնն հարկանէր»:

Գ. 1 B չունի ըստ:

1 չափուն C չափու կանոնին I չափոյն A չափոցն (ոմանք չափոյն H ըստ ա. հրամանին. համմտ. փաւստ. Գ. 5. «աւետարանական հրամանացն սպասաւորել». նաեւ Կորիւն Ի. 1 «սրբանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն»:
2 H մարդասիրի:
2 IJ յայմհետէ:
3 զիչխանակիրը A զհեթանոսակիրը IJ զամենայն աշխարհակիրը:
3 IJ ցանկութիւնս:
3 A զինչան պարծանաց խաչին յանձն իւր երթեալ զկնի:
3 Համմտ. Գաղատ. Ջ. 14. «Այլ ինձ քաւ լիցի պարծել, բայց ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:
4 Համմտ. Մատթ. ԺԶ. 24. «Եթէ ոք կամի զկնի իմ գալ՝ ուրասցի զանձն եւ առցէ զխաչն իւր եւ եկեսցէ զկնի իմ: Համմտ. նաեւ Մարկ. Ժ. 21. Ղուկ. ԻԴ. 27:
4 հաճեալ հրամանացն չունին պայման. IJ հ. հրամանացն պայմանի Abt ըստ հրամանացն պայմանի HA (ad Աբ) հ. զհրամանացն պայման Aβ հ. հրամանաց պայմանն: Ակ:
5 ի (խաչակիրը) չունին IJ:
5 չունին աշակերտացն: A զկնի խ. զնոքին Քրիստոսի աշակերտելոցն հետեւեալ (այլ ձե. չունին աշակերտելոցն հետեւեալ): IJH:
5 Համմտ. Ագ 461. «զի խառնեսցին ի գունդն Քրիստոսի»:

եւ անդէն վազվազակի ի միայնակեաց լեառնակեաց կրաւնս մատանէր 10: Եւ բազում եւ ազգի ազգի վշտակցութիւն ըստ աւետարանին կրէր. եւ ամենայն կրթութեամբ եւ ամենայն իրաց հոտարանին կրէր. եւ ամենայն կրթութեամբ եւ ամենայն իրաց հոգեւորաց զանձն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեառնակեցութեան, քաղցի եւ ծարաւոյ եւ բանջարաճաշակ կենաց եւ արգելանաց անլուսից, խարազնազգեաց եւ գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ գիչերացն՝ զհարկ քնոյ յատնաւոր տքնութեան ի թաւթափել ական վճարէր: Եւ զայս առնէր ոչ սակաւ ժամանակս:

2. Եւ դառեալ եւս զամանս՝ յինքն յարեգուցեալ եւ աշակերտեալ նմին աւետարանական սպասաւորութեանն: Եւ այնպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամական քաջութեամբ տարեալ եւ նովիմբ լուսաւորեալ եւ պայծառացեալ՝ ծանաւթական եւ հաճոյ լինէր առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան:

6 միայնակեցական կ. (նաեւ IJ) H միանձանց A (450) «որ ի միայնակեաց (gt մենակաց) լեռնակեաց (պլք՝ լեառնակեաց) կրօնս մտեալ էր»: Ակ:
6 կարգ H զկրօնս: AIJ:
7 եւ չունին (նաեւ IJ): AH:
7 վշտակեցութիւն JIHAbg վշտակեցութիւն, կցութիւն A պլք վշտակեցութիւն, վշտամբերութիւն:
8 կրէր ամենայն իրաց (BC իրացն) ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն. իսկ IJ կ. եւ ամենայն կրթութեամբ եւ ամենայն իրաց հոգեւորաց. H կ. եւ ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն A կ. ամենայն կրթութեամբ եւ ամենայն իրաց հոգեւորաց: IJ:
9 մխաւորութեամբ RT միաւորութեան A ոմանք միայնաւորութեան, պլք մենաւորութեան եւ միայնաւորութեամբ: A:
9 լեռնակեցութեան (նաեւ A ութեամբ) . IJ լեռնակցութեան A(t) լեառնակեցութեան:
10 բանջարաճաշակութեանց. AIJ բանջարաճաշակ կենաց (IJ լինելոյ): A:
10 եւ (արգ.) ունի միայն A:
11 I խարազնազգեաց:
11 IJ անկողնոյ:
12 հանգիստ (BC հանգիստն) գիչերն. A (ոմանք հանգիստն գիչերացն) IJ գիչերացն:
12 եւ զհարկ: A:
13 յոտանաւոր (նաեւ Adg) C ոտնաւոր H յոտնաւոր:
13 E տքնութեանն CH տքնութեամբ:
13 IJ վճարելով:
13 զայս ամենայն ա.: A:
13 A արարեալ:
15 յարեգուցանէր ա. IJ յարեգուցեալ եւ: նէր ա. A (450) յարեգուցեալ եւ:
16 IJ աշակերտել:
16 A սմին:
16 սովորական. AIJH աւետարանական:
16 աւետարանութեան C աւետարանական. H կրօնաւորութեան: IJ սպասաւորութեանն A –ութեան:
17 կամայական (նաեւ H) IJ կամայական BA(b) կամական (պլք կամայական): BA:
18 եւ նովիմբ լուսաւորեալ չունին: AIJH:
18 պայծառացեալ չունին IJ:
18 A եւ ծ.:
19 IJ հաճոյական լինէր առաջի Աստուծոյ եւ մ. H հաճոյ Աստուծոյ եւ մարդկան երեւեալ A եւ հաճոյ եղեալ առաջի Աստուծոյ եւ ամենայն մարդկան:
19 առաջի չունին:
19 Համմտ. Ա. Թագ. Բ. 26. «Հաճոյ էր Աստուծոյ եւ մարդկան»:

© National Library of Armenia

Դ. ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆ ՄԱՇՏՈՑԻ Ի ԳՈՂԹՆ ԳԱԻԱՌԻՆ

1· *Առեալ այնուհետեւ Երանելւոյն զհաւատացեալս իւր՝ զիմեալ իջանէր յանկարգ եւ յանգարման տեղիս Գողթան*[11]: *Անդ ընդ առաջ լինէր նմա իշխանն Գողթան, այր երկեւղած եւ աստուածասէր, որում անուն էր Շարիթ. եւ ասպնջական հիւրամեծար զառեալ բարեպաշտութեամբ՝ սպասաւորեալ ըստ աչակերտական հաւատացն ի Քրիստոս: Իսկ Երանելւոյն վազվազակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ՝ ձեռն արկանէր զգաւառացն, հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին: Եւ «զբեալ զամենեսեան» ի հայրենի աւանդելոցն եւ ի սատանայական դիւապաշտ պղծասաւորութենէն «ի հնազանդութիւն Քրիստոսի» մատուցանէր:*

2· *Եւ յորժամ ի նոսա գրանն կենաց սերմանեալ եւ զամենեսեան յաստուածպաշտութիւն կրթեալ՝ յայնմի իսկ բնակչաց գաւառին նշանք մեծամեծք երեւեալ· կերպակերպ նմանութեամբք գիւացն վախճաական լինելով անկանել ի կողմանս Մարաց*[11]:

Դ. [1] IJ զհաւանեալս H զաչակերտեալս:
[2] այլ եւ· H որում: IJ:
[3] եկանէր: HZ:
[4] H չամբիթ: Հմմտ. Մ. Խոր. Գ. 47· «օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շարիթ»:
[4—5] չունին որում — սպասաւորեալ: IJS:
[5] IJH սպասաւորէր: A:
[6] ըստ աչակերտացն Քրիստոսի: IJHA:
[6] H անդէն վազվազակի:
[8] պղատառէն: A:
[8] Հմմտ. Եւթագ 79· «գրի ազօթագ առցես ինձ ի սատարութիւն»:
[8] եւ ունին միայն IJ:
[9] A զերկր զամենեսին:
[9] աւանդելոց· A ի հայրենեացն աւանդելոց (ետու ի հայրենեաց աւանդելոցն):
[9] A ի սատանայապաշտ (այլ ձեռագիրք ի սատանայական) ապ·:
[9/10] Հմմտ. Բ. Կոր. 3· «Գերեմք զամենայն միտս ի հնազանդութիւն Քրիստոսի»:
[10] մոլորութենէն փոխ· սպասաւորութենէն: A:
[10] A ի հնազանդութիւն ծառայութեան:
[12] CIJ սերմանեաց:
[13] չունին զամենեսեան յաստուածպաշտութիւն կրթեալ: AIJ:
[13] A որ եւ յայնմի:
[14] երեւէին: AIJH:
[15] նմանութեամբ IJ նմանութեան նմանութեամբք: A:
[15] Հմմտ. Ակ 241· «Զհոգեկան պղծին զամենայն մարդակերպ նմանութիւնս առ մարդիկ եղեալ»· իսկ A 50· «Ցնորիւք կերպս ի կերպս լինելով դիւաց»:
[15] IJ վախճաեա:
[15] B եւ այլք, Խոր. A(b) անկանէին H անկանելով: A:
[16] A խաղաեաց:

Ե. ՄԱՇՏՈՑ Ի ՀՈԳՍ ՎԱՄՆ ՆՇԱՆԱԳՐԱՑՆ ԳԻՒՏԻ

1· *Ապա եւս առաւել հոգ ի միտ արկանէր զհամաչխարհական զտիլով*[12]: *Եւ անձին իւրում եդեալ սահման պահաւք եւ աքնութեամբ՝ առնել աղաւթս մշտնջենամուռնչս եւ բազկատարած պաղատանս առ Աստուած եւ արտասուս հանապազարուղիս վասն աշխարհին իւրոյ՝ զմաւս ածելով զառաքելականն. եւ ասէր հոգալով· «Տրամութիւն է ինձ յոյժ եւ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ վասն եղբարց եւ ազգականաց իմոց ըստ մարմնոյ»: Եւ այնպէս արամական հոգովք պաշարեալ եւ թակարդապատեալ եւ անկեալ ի ծուխս խորհրդոց, եթէ ո՛րպէս արդեւք՝ էս իրացն դադարիցէ:*

2· *Եւ իբրեւ աւուրս բազումս անդէն ի նմին զեկեցիկ՝ յաբուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ աւուրս կաթուղիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անուն ճանաչէր Սահակ*[13]: *Զոր պատրաստական դադանէր նմին փութոյ հաւանեալ: Որ մանաւանդ միաբանեալ եւ միաոնական յաւժարութեամբ գումարեալ՝ հանդերձ աղաւթիւք մեծաւք եւ ուժգին խնդրուածովք առ Աստուած կանխէին՝ վասն*

Ե. 1· նոյնպէս եւ: IJ:
[1] ի մտի: IJR:
[2] սփոփելով ERն սփոփելոյ: IJ:
[2—3] չունին անձին — աքնութեամբ: A:
[3] առաւել փոխ· առնել· C յառնել IJ առեալ· չունի A: Ակ:
[3] յաղօթս: AIJH:
[4] անդադարս փոխ· հանապազարուղիս H ազօթս արտասուալից առ Աստուած մատուցանէր: A:
[5] չունին վասն աշխարհին իւրոյ: A:
[5] B զառաքելական:
[6] չունին յոյժ: IJ:
[7] եղբարց իմոց: DIJ:
[7] չունին իմոց ըստ մարմնոյ: IJ:
[6/7] Հռոմ. Թ. 2—3· «Զի տրամութիւն է ինձ յոյժ եւ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ· զի ուխտիւք խնդրէի ես ինքնին նզով լինել ի Քրիստոսէ վասն եղբարց եւ ազգականաց իմոց ըստ մարմնոյ»:
[8] B օթայկարդապատեալ C յօթայկարդապատեալ O թակարթապատեալ չունին IJ: Հմմտ. Եւթագ 165· «որ չուրջ զքեւ թակարդապատեալ կայ»:
[9] որպիսի: IJ:
[9] IJ չունին արդեւք:

[10] Հմմտ. Եփրեմ, Ա. 234· «Ելս եպիս նա գործոյն»:
[10] H այսպէս կ'ամփոփէ Կորիւնի ալլասացիկ տողերը· «Բայց զի ոչ էր գիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պատուիրեցաւ լինէր ճշմարտութեան աշակերտել: Իսկ նոքա առ աշակերտեալսն: Իսկ նոքա առ աշակերտեալսն: Իսկ նոքա առ աշակերտեալսն

ամենայն ոգւոց քրիստոսասուրբ փրկութեանն հասանելոյ: Եւ զայն առնէին աւուրս բազումս: Ապա ելանէր նոցա վիճակ պարզեւական յամենաբարւոյն Աստուծոյ՝ յաջողել զաչխարհահոգ
2) խորհուրդն երանելի մխարանելոցն եւ ի գիւտ նշանագրացն Հայաստան ազգին հասանել:

Զ. ՆՇԱՆԱԳԻՐՔ ԴԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Բազում հարցի եւ փորձի եւ քննութեան զանճինս սահմանեալ եւ բազում աշխատութեանց համբերեալ՝ ազդ առնէին այնուհետեւ զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց՝ թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշապուհ 14: Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն Աստուոյ, եպիսկոպոսի * աղնուականի,

17 B որդոց CD հոգւոց:
17 քրիստոսաբեր. համմտ. Ա վ 360 «ամենայն ումեք քրիստոսատուր փրկութեանն հասանելոյ». եւ 413. «անպատում է այս պատիւ քրիստոսատուր փառացն առաջնորդութեան». իսկ A 428 «վասն կենսատու (պլիֆ կենսատուր, կենսատուր) փրկութենապ հասելոյ ձեզ յԱստուծոյ»: Ն 73:
17 IJ փրկութեան: A:
17 համմտ. Բ. Տիմ. Բ. 10. «Զի եւ նոքա փրկութեան հասանիցեն որ ի Քրիստոս Ցիսուս»:
18 չունին վիճակ: Ակ:
19 C պարգեւ IJ պարգեւական պատճառաք. համմտ. Գ. Մակաբ. Ե. 6. «Իսկ այն, որ յաւիտենից ժամանակաց գեղեցիկ արարածք, բարւոք բաժին առնուլեան եւ գիշերոյ վիճակ ելեալ յերկինսաւոր է պարգեւատու յառաջաձեռն Աստուծոյ, ելանէր պարզեւ մասն մի քնոյ՝ զոր առաքէր ի վերոյ թագաւորին». եւ Կորիւն, Է. 3. «որում եւ պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաչնորհն Աստուծոյ, ծնանել..»: «Պարգեւական գաւակ», Ա վ 156. — երկիր, անդ, 163. — Նշան, Ոսկ. Պաւղ. 613 եւն:
19 C յամենաբարւոյն, պլիֆ յամենաբարին: Համմտ. Ոսկ. Պաւղ. 575. «այլ զի մարգասիրութեան ամենաբարւոյն Աստուծոյ եղեն արժանիք»: Տես առ այս Ն. 447. Վարդանեան, Բառաքնն. Դիտ. Ա. 14—15:
19 ժողովել. IJ ժողովեալ: Ակ:
20 IJ խորհուրդն:
20 եւ ի գիւրս. R եւ գիւրս S ի գիւտ:
20 նշանագրոյ C նշանագրաց տալ IJ նշանագրացն:

Զ. 1 հարցփորձի IJS հարցափորձի. համմտ. Վարդանեան, Նիւթեր, 60—61:
1 B եւ քննութիւնն:
1 պարապեցուցեալ. IJ սահմանեալ: Նախընտրեցի այս ընթերցուածը: Պարապեցուցանել կիրարկած են դասականք հազուադէպ անգամ. համմտ. Կոչումն Ընծ. 6. «Ի զատարկ բանից բազմաց պարապեցո զանձն քո (զոր Ցովհ. Մանդակունի վերածած է «զանձինս զատարկ բանից պարապեցուցանեն», էջ 152), Նիթաղ, 362. «Զի զամենեցուն զձեռս պարապեցուսցէ ի սպանութիւն: Ուշ ժամանակէ է Կորիւն Թ. 7 եւ A «ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուեալ» (զմմիկոնեան որեարն). բայիս խընդրատուբիւնը պիտի պահանջէր «ի հարց եւ ի փորձ եւ ի քննութիւն»:
3 եւ (բազում) չունին IJ:
3 ապա եւ: IJ այնուհետեւ:
3 IJ իւրեանց՝ թագաւորին իւրեանց Հայոց:
4 E անունն:
4 IJ կոչեաբ:
5 B որում I որումն:
5 H առաքինւոյ. կարդա Աղձնականի կամ Արձնականի (Արձնի), տես Ծան. 15:

Դանիէլ 15 անուն կոչեցեալոյ, որոյ յանկուցեալ լինն էր նշանագիրը գրեալս աղփարեւտաց հայերէն լեզուին: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոցն Դանիէլի, յաւժարեցին զարքայ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ:
2. Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն, (Խադունի ազգաւ) 16, 10 հանդերձ հրովարտակաւք առ այր մի երէց, որում անուն *Հաբէլ 17 կոչէին, որ էր մեծաւոր Դանիէլի եպիսկոպոսի: Իսկ *Հաբէլի զայն լուեալ՝ փութանակի հասանէր առ (եպիսկոպոսն) Դանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին նամակին նշանագրացն, եւ առեալ ի նմանէ առ 15 նոյնպէս եւ ատ արքայն երկրին Հայոց, ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան նորին, հասուցանէր:

6 որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս. C կ'աւելցնէ ի լուսանցս՝ էր գրեալ: TS կ'ուղղեն գտեալ. IJ որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշ.: Ուղղեցի որոյ յանկուցեալ լինն էր նշանագիրը գրեալս. համմտ. Ոսկ. Մատթ. 1. «պարտ եւ պատշաճ է մեզ ոչ կարօտանալ նշանագիրը (տպ. ի նշանագրէ) գրելոցն օգնականութեան» (յն. γράμματα, նշանագիրք:
7 IJH ալփաբետաց. յն. ἀλφαβέτα, այն է այր(եւ)բենից:
7 լեզուի: CIJ:
8 վասն գրելոյն. S գաւելոյն: Ակ:
8 ի Դանիէլէ: IJ Դանիէլի:
8 յաժարեցին ունին բոլոր օրինակիք. Փարպ. 14. կը կարդայ փութացուցանէին զնա եւ Մ. Խոր. Գ. 52. «Թախանձէին զնա փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից». յաժարեմ իբրեւ յաժարեցուցանեմ հազուադէպ է հայցական խնդրով. հոս թերեւս կարդալու է յորդորեցին:
10 D վահիճ. Փարպ. պվահրիճ անուն. Մ. Խոր. Գ. 52. «առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական եւ հաւատարիմ իւր Խադունի ազգաւ Վահրիճ անուն». Խոր. ազգաւ Վահրիճ անուն. հաւանօրէն սկզբնաբիւրն է Կորիւնի. հաւանօրէն սկզբնաբիւրն է «Խադունի ազգաւ»:
11 հանդերձ չունին: IJ փարպ. 14:
11 փարպ. հրովարտակաւ:
11 DIJ այր չունին:
11 որոյ. IJ որում Հաբէլ կոչէին:
11 չունին անուն: փ. «առ այր մի երէց Հաբէլ անուն:
11 Հաբէլ իմացիր Հիրա(ա). տես Ծան. 17:

12 Դանիէլի աստրոյ. IJ փ. Դանիէլ եպիսկոպոսի. S Դանիէլ աստրոյ եպիսկոպոսի:
12 IJ իսկ Արեգայն փոխ. Հաբէլին:
14 առ Դանիէլն չունին եպիսկոպոս: փարպ.:
14/16 այս տողերը փարպեցի գրեթէ բառ առ բառ օրինակած է սկզբնաբրէն եւ կու տայ մեզի հնարաւորութիւն բնագիրը վերակազմելու: «Եւ երանելոյն Հաբէլի.. լուեալ զիրսն՝ փութանակի հասանէր առ [սքանչելի[եպիսկոպոսն Դանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր [գկարդ] նշանագրացն, եւ առեալ ի նմանէ առ թագաւորն [եւ առ աստրբ Հայրապետն Հայոց Սահակ եւ առ երանելին Մաշտոց] հասուցանէր» (էջ 13—14):
14 նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրացն (S նշանագրացն). փ. կը լրացնէ. «նախ անդէն ի նմին Դանիէլի ինքն տեղեկանայր նշանագրացն»: «Տեղեկանամ լմիք». համմտ. Ոսկ. Մատթ. 444, 547, 676 եւն:
15 առաքէր (առ արքայն). չունին IJփ:
15 IJ արքայ. փ. թագաւորն:
15 յերկիրն. IJ յերկիրն. չունին փարպ.:
15 յերկիրն Հայոց կը թուի եկամուտ, ինչպէս նաեւ փարպ. «Եւ առ աստրբ — Մաշտոց», որոնք կը խանգարեն նախադասութեան ընթացքը: գարեն նախադասութեան ընթացքը:
16 ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հ.: IJ ի հինգերորդ ամի թագ. նորին. չունին ի րորդ ամի թագ. նորին.

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

© National Library of Armenia

3· Իսկ արքային (Հայոց) հանդերձ միաբանելովքն Սահակաւ եւ Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի *Հարեկէ ուրախ լինէին: Իսկ երբեւ հասին ի վերայ, թէ չեն բաւական այն նշանագիրք ողջ ածել զխուզրայս եւ զկապս հայերէն լեզուիս, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց զպրութեանց քաղեալք եւ մուրացեալք զիպեցան 18, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս զառնային եւ նմին ելս խնդրէին ժամանակս լինչ:

Ե· ԳԻՒՏ ՆՇԱՆԱԳՐԱՑ ՀԱՅՏԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻ

1· Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշտոցի դաս մի մանկտւոյ հրամանաւ արքունի եւ միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ եւ հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիւ սրբութեան՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց: Եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամայ 19, ի քաղաքս երկուց Ասորւոց, որոյ առաջնոյն Եդեսիա (անուն) կոչէին եւ երկրորդին Ամիդ ա-

(իմացիր առ) նա: Համմտ. Փարպ. 13, ա. 20. «մինչեւ ցամս (իմացիր յամի) հինգերորդ(ի) արքային Հայոց Վռամշապհոյ եղբօր Խոսրովու», որ կորիւնի յիշեալ տեղիքը կ'ակնարկէ:

17 արքայն. B արքայի փ. արքային Հայոց:

17 հ. միաբան սրբովն. S միաբան սրբովքն: Ն. 74. հ. միաբանութեամբ սրբովն. փ. չունի. ուղղեցի հ. միաբանելովքն սա.:

18 C Սահակայ եւ Մաշտոցի. փ. սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ եւ երանելեաւն Մաշտոցիւ:

18 D նշանագիրսն:

18 ի Հարէկէն. IJ յԱբելայ: փ.:

19 * Ձեռագիրը Բդբերու եռեւառաջութեան կամ այլ պատճառաւ այս տեղ գետեղած է «Ապա առեալ — առնէր (տպ. էջ 17, տ. 19—27). զոր փոխադրեցի Թ. 1:

19 իսկ երբեւ ի վերայ հասեալ: IJ:

19 այն չունին: IJ:

19 նշանագիրքն: IJ:

20 Համմտ. Եւթալ, 145. «զորոյ զնկարագիրն ողջ ածէ». Ոսկ. Մեկն. Մաթթ. 14. «յերկրորդում մասինն ոչ ածէ ողջ զիւն»: Ն. 167:

20 IJ գսիղորէ. յն. συλλαβήν. «եւ գկապս» թարգմանութիւնն է յոյն բառին:

20 եւ գկ. չունի S:

20 լեզուին. IJ լեզուի H զի ոչ բերէր զբառս եւ զբանս ալփաւեւասցն ըստ հայերէն լեզուիս: Ակ:

21 եւ նշանագիրքն իսկ չունին IJ:

21 յայլոց IJ ի յայլոց:

21 թաղեալք. IJ քաղեալք:

21—22 յարուցեալք այսպէս բոլոր օրինակները: Մ. Խոր. Գ. 52. «մուրացածոյիսն այնուհետեւ գծագրութեամբ» թոյլ կու տայ ուղղել մուրացեալք. համմտ. Նհ. 159, ուր յանկուցեալ կ'առաջարկուի:

23 եւս] IJ եւս:

Է· 1 համմտ. Ագ 237· «դաս մի գիրս առնօղաց»:

2 արքային: IJ արքունի:

3 IJ համբուրեալ:

3 սրբութեանն. IJ սրբութեամբ: Համմտ. Ս. Բարսղի Պատարագի «ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան». Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց· 124: Ակ:

4 IJ Վռամշապուհ:

5 արամի. IJ արամա:

5 B չունի ի քաղաքս:

5 Տն (75) կ'ուղղեն երկուս: Տես Ծան· 19:

6 որոյ B յորոց IJ որոյ:

6 առաջինն: Ակ:

6 անուն չունին: Ակ:

6 կոչի: Ակ:

6 երկրորդն: BIJS երկրորդին:

նուն 20: Անդ դէպ լինէր սրբոց եպիսկոպոսացն, որոյ առաջնոյն Պակիդաս 21 անուն էր եւ երկրորդին Ակակիոս 22, հանդերձ կղերականաւք եւ իշխանաւք քաղաքացն պատահել· եւ բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն՝ ընդունէին (զնոսա) հոգալարձու- թեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի 23:

2· Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին զառաքեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ՝ զմանս յասորի զպրութիւնն կարգէր եւ զմանս ի յունականն: [Եւ անտի ի Սամոսատական քաղաքն գումարէր 24:] Եւ նորա իւրում անձին զառաքականն առաջի եդեալ իւրովքն անդուստ ածելովքն հաւատոյ օքն՝ զպահս եւ զաղաւթս եւ զաքնութիւնս, զպաղատանս արտասուալից, զխոստմերս- թիւնս, զհոգս աշխարհահեծս, յիշելով զառաջելոյն հոգեպատում մարգարէին, եթէ «Յորժամ զարձցիս եւ հեծեծեսցես,

7 DE չունին անուն:

7 ընդդէմ: IJN (75):

7 սուրբ. IJ երանելի: Ակ:

7 որոց. BC յորոց IJ որոյ:

7 B յառաջադոյն IJ առաջնուն:

8 Բարիկաս IJ Բարիկոս RN Բարիկաս. Մ. Խոր. Գ. 33· Բարիկոս (այլ ձեռագիրք՝ Բաբիղոս, Բարոս): Ուղղեցի Պակիդաս· տես Ծան· 21:

8 Ձունին էր· IJ անուանէր: Ակ:

9 կղերականօքն եւ իշխանօքն: IJ:

9 Յն. κληρικός, «ժառանգաւոր» (համմտ. Կորիւն, Ժ. 2· «ի ժառանգաւորաց»). «կղերիկոս», փաւստ. Դ. 3: եւ A 419· իսկ փաւստ. Դ. 8 «կղերք»· Ն. 78:

9 քաղաքին. IJS քաղաքաց:

9 պատահել: Ն. 76:

11 BC անուանելոյն IJ անուանելոյ:

12 աշակերտասէրն վարդապետին: BCIJS:

13 B ասորի IJ յասորոց:

13 BDO դպրութեանն:

13 R չունի եւ:

14 չունին ի (յուն.): Տն (79):

14 յունական. A ի հելլէն: Ակ: Կորիւն Բ. 1 կը գրէր «հելլենական դպրութեամբ». հաւանօրէն հոս ալ հելլէն գրած ըլլալու էր, ինչպէս ունի D:

14 կ'ուսուցանեն դպրութիւնն. չունին IJA:

14 C եւ (անդ):

14 ClJ անդ:

14 IJ սամոսատական պյլէ սամոսատական. Կորիւն Է. 4 ունի սամոսատացոց, այն է Samosata. տես Ծան· 24: Ակ·

14—15 ինծ կը թուի, թէ փակագծուած մասը յետադարձ է. տես Ծան· 24:

15 եւ նորա. B ջնջած է. իսկ EIJ ունին եւ նա... եդեալ:

15—16 եւ նորա իւրովք հաւատոյ զբօք զառաքականն առաջի եդեալ զօքս. IJ եւ նա... առաջի եդեալ զպահս եւ զաղօքս. A եւ իւրում անձին զառաքականն առաջի դնէր ձիւնն զառաքականն (t իւրովքն) անդուստ առ իւրովքն հաւատոյ օքն զպահս: IJ երբ կը գրէր «եւ նա» կ'ենթադրէր անկը գրէր «եւ նա» կ'ենթադրէր անշուշտ դնէր. բնագիրը խանգարուած է. կը հետեւիմ Aի (432):

16 զպահս եւ չունին: IJA:

17 IJ զաքնութիւն: A:

17 կ'ասելցնեն եւ (զպ.): IJA:

17 արտասուալից. BH արտասուալից (A այլ լեկս IJA (Ա.Բ) արտասուարերս (A այլ ձեռ. արտօսրարերս): C զխոստմերս- թիւնսն եւ:

17—18 զաշխարհահեծս. DIJA աշխարհահեծս: ՆՀՔ աշխարհահեծս:

18 յիշելով. A յուշ առնելով:

18 հոգեպատում չունին: A:

19 IJ մարգարէին թէ:

19 IJ ասա փոխ. յայնժամ:

© National Library of Armenia

յայնժամ կեցցես»: Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն համաչխարհին բարեաց լինչ աւգան գտանելոյ:

3· Որում եւ պարզեւէր իսկ վիճակ յամենաչնորհն Աստուծոյ՝ հայրական չափոյն ծնանել ծնունդ նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովքն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ յաւրինէր սիղոբայիւք եւ կապովք եւ ձայնաւոր նշանաւք:

4· Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսական սրբոյ հանդերձ աւգնականաւքն իւրովք՝ իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացւոյ 25, յորում եւ մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն եւ յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր: Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ գոմն հելլենական դպրութեան, *Հռոփանոս 26 անուն, գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն՝ ընդրացոյնն եւ ղայնագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն մխանգամայն յաւրինեալ եւ յանկուցեալ:

20 Այսպէս նաեւ A (432): Իսկ Մվ 150· «Յորժամ զարձցիս եւ հեծեծեացես՝ յայնժամ կեցցես եւ պիտասցես թէ ո՛ւր իցես» եւ փարպ· 57· «Յորժամ զարձցիս եւ հեծեծեացես՝ յայնժամ կեցցես»: Տեղիս է ես· ի· 15· «Յորժամ զարձցիս եւ յոգւոց հանիցես, յայնժամ կեցցես, եւ գիտասցես, թէ ո՛ւր իցես»:

20 A չունի եւ:

20 A աշխատութեամբ տարեալ· հմմտ· նաեւ Կորիւն Ջ· 1· «համբերեալ»:

21 վասն իւրոյ ազգին· A վասն համաչխարհին· հմմտ· Կորիւն, Ե· 1· «ցհամաչխարհական զոփալով»:

21 IJ չունին ինչ· ունի նաեւ A:

22 եւ չունին: IJA:

22 յամենաչնորհողէն: IJA:

23 չափուն· IJ չափոյ A (ոմանք չափուն), Փաւստ· Գ· 12· «Հայրական չափոյն»:

23 IJ ծնանիլ· այլք ծնեալ· F նմանեալ: A:

23 ծնունդս· AIJF ծնունդ:

23 A սք· պարգեւաբաշխ սուրբ:

24 իւրով· հոս A կ'աւարտի:

24 D նշանագիր:

24 անդ IJ անդէն:

25 IJ նշանագրեալ, անուանագրեալ:

25 IJ եւ կարգեալ սիղոբայիւք յօրինէր եւ կապաւք:

26 S չունի եւ կ·:

26 D կապիւք· IJ կապաւք:

26 IJ կ'աւելցնեն եւ ձայնաւոր նշանագրաւք (Տէր-Մկրտչեան, Արարատ 1912, էջ 510 կը կարդայ նշանաւք):

27 E եւ հրաժարեալ ապա· IJ հրաժարեալք:

27 S յեպիսկոպոսէն սրբոյ:

28 IJ ազգականօք:

29 եւ ունին IJ:

30 IJ անդ փոխ· անդէն:

30 ոմն IJ գոմն:

31 EM դպրութեամբ· J դպրութիւնն:

31 փարպ· Հռուփանոս· այն է Rufinos:

32 IJ նշանագրացն· այլք նշանագրոյն:

32 IJ զերկայն, զլանագոյն, առանձինն եւ զկրկնայար միանգամայն յօրինէր· այլք ունին գնրրագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն (B զերկարն), զառանձինն եւ զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ: IJի կրկնայարք նոյն է հաւանօրէն Bի կրկնաւորի հետ· երկուքին միացումը տուի բնագրին մէջ:

34 IJ չունին եւ յանկուցեալ:

5· (Այնուհետեւ) ի թարգմանութիւն գառնայր հանդերձ ամբարբք երկուք աշակերտաւքն իւրովք, որոյ առաջնոյն Յովհաննուն կոչէին 27, յեկեղեցական գաւառէն 28, եւ երկրորդին՝ Յովհաննէս անուն ի պաղնական տանէն 29: Եւ անդ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս Առակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանուցեալ իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել ասելովք թէ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, եւ իմանալ զբանս հանճարոյ»: Որ եւ զբեցաւ իսկ ձեռամբ գրչին այնորիկ [հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս նմին դպրութեան 30]:

6· Ապա յետ այնորիկ առնոյր թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին եւ հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրայովք բերէր առ եպիսկոպոսան Աստուց, յորոց նախընկալն եղեալ, առաջի արարեալ նոցա զնշանագիրսն աստուածատուրս: Վասն որոյ եւ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց եւ յամենայն եկեղեցեաց բարձրանային ի վառս Աստուծոյ: Եւ (լինէր) մխիթարութիւն աշխատելոցն ոչ սակաւ:

35 Այսպիսի ժամանակական մակբայ մը կ'ենթադրուի հոս:

35 գառնային· այսպէս ամէնն ալ· խօսքը Մաշտոցի մասին է, ինչպէս ցոյց կու տայ իւրովք:

36 IJ երկու:

36 IJ չունին իւրովք:

36 որոյ· K որոյ· փարպ· որում· IJ յորոց: K:

36 DE յօհան· փարպ·՝ առաջնոյն անուն էր Յոհան:

37 IJ յեկեղեցական գաւառ· այլք յեկեղեաց գաւառէն: փարպ· 15· ի յեկեղեաց գաւառէն եկեղեաց (ի յեկեղեացն Մար· Գ· 53· Յոհան եկեղեցւոյն (ձեռագիրք՝ եկեղեցեային, եկեղեցւոյին): կը նախընտրեմ յեկեղեցական:

38 E Յովհ: IJ փարպ· չունին առնուն:

38 ի պաղնական տ· փարպ· 15· Պաղնական· ձեռագիրք՝ պաղատանէ· կարդա՛ Պաղ(ն)ապ տանէ· IJ ի Պաղնական տ· խոր· Պաղնացի: IJ:

38/39 եւ եղեալ սկիզբն նախ յԱստացան: IJ:

39 Սողոմոնի B Սողովմոնի· յն· Σαλωμων (Հին կտակարանի մէջ): Ակ: Σαλομων (Ն· կտակարանի մէջ): IJ:

41 իմանալ IJ եւ իմ· յն· νοῆσαι τε

41 Առակք Ա· 1:

42 գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի: IJ:

42 մանկունս: IJS:

42—43 հանդերձ — դպրութեան կը թուի յեռատումուտ: Տես Մաշ· 30:

44 առնոյր թուղթս: IJ առեալ թուղթ· A 421 «Եւ յետ այսորիկ առնոյր գրագրութիւն հաւանելոցն... առնոյր գրագրութիւն եւ ամենայն զօրուն հանդերձ... եւ ամենայն իւրայովքն»:

45 IJ իւրայովքն ամենայն:

45 իւրովքն: BIJA:

45 IJ երթը:

46 եպիսկոպոսան: Ակ:

46 որ յորոց: IJ:

46 ա· արկեալ: IJ:

47 գնշանագիրն աստուածատուր: IJS:

47 եւ ունին IJ:

48 IJ գրագրամ:

48 IJ գովութիւնս խոկ· F Գ· 13 գոհութիւն: Ն· 46:

48 եպ· սրբոց· չունին IJ:

48 R ամենայն:

49—50 եւ ի մխիթարութիւն աշակերտացն ոչ սակաւք: IJ:

49 IJ մխիթարութիւնք:

© National Library of Armenia

7· Յորոց հրաժարեալ այնուհետեւ եւ առեալ թուղթս աւետապիրս հանդերձ չնորհաւոր պարգեւելովքն եւ ամենայն իւրայովքն յանձն եղեալ չնորհացն Աստուծոյ՝ ճանապարհորդ լինէր: Եւ այնպէս պրպտում աւթեւանաւք անցեալ առողջութեամբ, յաջողութեամբ եւ հոգելից ուրախութեամբ՝ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ ռահմանաւք Նոր Քաղաքին31, ի վեցերորդ ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց Մեծաց: (Եւ զաւգնականսն երկոսին գՅովհան եւ գՅովսէփ յառաջ արձակէին աւետաւորս առ արքայն եւ առ եպիսկոպոսն Սահակ:)

Ը· ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԻՍԻ ԵՒ ՄԱՇՏՈՑԻ

1· Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարթագոյնս ցնծայր յԿնէական լերինն, չառեմբ թէ առելովքն պակասադոյն: Քանզի յԱստուծոյ առեալ եւ աստուածազիրս հրամանք ի բազուկս այրն աստուածատես ի լեռնէն իջանէր: Այլ վասն վրիժագործ ժո-

51 IJ հրաժարեալք այնուհետեւ եւ չունին միւսները· A 421 հրաժարեալ այնուհետեւ:

52 չ· պարգեւօքն· A չնորհաւոր (t չնորհագիւտ) պարգեւելովքն (abIJ պարգեւաւքն)· Փաւստ· Գ· 10· «հանդերձ չնորհաւոր պարգեւելովք»: Ակ:

53 ա· իւրայիւքն· C որայիւք· IJ ամենայն իրաւք· F իւրովքն A իւրայովք: Ակ:

53 յանձն եղեալ չունին: IJ A:

53 ի չնորհացն Աստուծոյ· IJ Քրիստոսի չնորհացն: A:

54 BIJA եւ այնպէս պրպտում (BAat բազում)· չունին պյէ:

54 գոթեւանօք: BA: Համմտ· Ն· 88:

54 IJ ողջութեամբ A առողջութեամբ չունին միւսները:

55 աջողութեամբ IJA(b)R եւ յաջողութեամբ RA (ամանք) չունին եւ:

55 IJ հոգալից:

56 AIJFt աշխարհ:

57 IJ ի վեցերորդի... արքայի:

57—60 Փակագծի մէջ լրացուցի պակաս մը, որ կ'երեւայ հոս, յեցած Փաւստոսի (Գ· 12) հետեւեալ տեղիէն վրայ· «Եւ գիշխանն երկոսին... յառաջ արձակէին աւետաւորս առ արքայն»: Կորիւն Ը· 2 ակնարկութիւն մ'ունի «աւետաբերաց» մասին:

Ը· BCDEF(Գ· 10)IJ:

1 IJ Մովսէս մեծն:

1 Մովսէս զուարճանայր յԿէս. FIJ զուարթագոյն (IJ զուարթագոյնս) ցընծայր յԿէս F յԿէսն):

2 F (ի) սինէական լեռնէն· միւսները սինէական լերինն:

2 Համմտ· Ա‹ 213 ի գլուխ սինէական լերինն· 277 ի սինէականն լերին իջեալ ամպով· 159 ի վեր ի սինէական լերինն· 268 գԿէս Հոգւոյն սրբոյ յերկինից:

2 F չասէաք:

2 առաւելօքն· F առաւելովքն IJ առելովքն:

2 BC պահապանօք:

3 IJ քան չունին գի:

3 հրամանն· F հրամանօքն: IJ:

3—4 F այր աստուածատեսիլ: Համմտ· Ա‹ 149, 157 աստուածատես մարդարէք:

4 վրէժագործ: F:

4—9 Այլ վասն — թախծութիւն չունին IJ:

պովրդեանն, որոց պիղկունս ի ափրանիան եւ կորձան յերեսս՝ ափրադրուժք իւրեանցակուռ ձուլածուին երկիր պագանէին եւ նովին պհրամանաբերն սրտառուչ· սրտաբեկ կացուցանէին: Քանզի ի տախտակացն խորտակելոց յայնի երեւէր բերելեացն թախծութիւն:

2· Իսկ այսմ երանելւոյ, վասն որոյ ճառեալքս յարդարին, ոչ ըստ այնմ աւրինակի որ անդն՝ գործեցաւ· այլ ինքն իւրովքն լցեալ հոգեւոր մխիթարութեամբ՝ կարծեալ զընդունելեացն պյաւժարութիւն եւ ընդունելոցն յուսով ուրախութեան դիտաւորութիւն ճանապարհացն աւետարերաց:

3· Բայց մի ոք յանդգնագոյն վասն ասացելոցս զմեզ համարեսցի, թէ պիա՛րդ զայր մի խոնարհագոյն ընդ մեծին Մովսիսէ ընդ աստուածախաւսին, սքանչելագործին նմանեցուցեալ հաւասարեցաք· որով թերեւս առգամանիցիմք: Եւ կարեմք ա՛յլ

5 D որոյ:
5 թիկունք: F:
5 յերկիր: F:
5 Համմ· Եղիկ· Ը·16· «Որոց զթիկունս ի տաճարն Տեառն դարձուցեալ կուռն ի տաճարն Տեառն զարձուցեալ էր եւ զերեսս ընդ արեւելս եւ երկիր պագանէին արեգականն»:
6 յիւրեանց կուռս: FRՆ 91:
6 F ձուելոյն: Համմտ· Ելք ԼԲ· 4· «Որք ձուլածոյ»:
7 զնորին զհրամանաբերն: F:
7 Համմտ· Ա‹ 168 «եւ ամենայն իսկ հրամանքն՝ իբրեւ յերեսաց Տեառն ակեալ բարձրաբարբառ ընդհանուր աղաղակէին»:
7 LOP լացուցին· MDCR կացուցին: FՆ (92):
7 Համմտ· Ա‹ 240· ոգեսպառ սրբատարեկ· իսկ սրտառուչ սրտաբեկ· Սեբեր· 120· Ոսկ· Պաւլ· Բ· 563: Ոսկ· Ես· 221:
8 F խորտակելոցն:
8 եղեալ տեսանէր: F:
8 բերելոյն· BC բերելոցն DE բերելոյն: F:
9 թախծութեանն· D թախծութեանն: F:
9 Համմտ· Ա· Մակար· Գ· 16—17· «Զի տեսիլն եւ զոյն երեսացն ցուցանէր զսրտին թախծութիւն... յայնմ ամենայնէ յայնի էր տեսանելեացն՝ [ղ]սրտին տաղտուկ»:

10 այսր· F այս IJ այսմ:
10 F երանելւոյս:
11 IJ չուցիին ոչ:
11 F անդ DE անդէն IJ անդր:
11 գործեցան: FIJ:
11 IJ այլ եւ:
12 IJ ուրախութեամբ:
12 զընդունելոցն· Rզընդունելոցն· զընդունելացն: F: Համմտ· Աւ 259· IJ ընդունելեացն «ի չընդունելեացն թշնամանեալք»:
13 յօժարութիւնն· BC գյօժարութիւն: IJ կարծել գյօժարութիւն ընդունելեացն: Հոս կ'ընդհատին IJ:
13 BCDE ընդունելոց: S ընդունելացս· R ընդունելոցն· F չունի եւ ընդունելոցն:
13 F չունի ուրախութեան:
13—14 դաստուրութիւն· B դաստուրութիւնն: F:
14 F գնանապարհաց: Համմտ· A 415 «եւ հանդերձեցան գէտ ունել ճանապարհացն»:
14 աւետարեր: F:
15 F չունի բայց — հաւատովք:
15 ասացելոցն: Ակ:
16 Մովսէսի: Ակ:
17 եւ չունին: Ակ:
17 B աքանչելագործի:
18 հաւատարեաց: Ակ:
18 առգամանիցեմք· BC գգամանիցեմք: Նհ· 161:
18 B կերեմք C կրեմք:

© National Library of Armenia

աւելի հաւատով· քանզի եւ չկայ ինչ ի վերայ՝ յայտնելոյ եւ ծածկելովք զԱստուածականն խոտել· քանզի ի միոյն միոյնոյն Աստուծոյ ամենազաւրէ առ ամենայն ազգս երկրածնաց չնորհք մատակարարին:

Թ· ՍԿԻԶԲՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՑՈՑ

1· Եւ արդ եկեալ Երանելւոյն մերձ ի թագաւորական քաղաքն՝ ազդ լինէր Թագաւորին եւ սրբոյ Եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախաբարբառողունդ աւազանացն ամբոխ ի քաղաքէն եւեալ (ի գաշտն յայնկոյս Տափերական կամրջին ընդառաջ լինէին նմա ամենայն բազմութեամբ. եւ) 32 պատահեալք Երանելւոյն գափամբ Ռահ գետոյն. եւ (ողջոյն) առեալք զդանկալի միմեանց՝ (անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ) բարբառով ցնծութեան եւ երգով հոգեւորաւք եւ բարձրագոյն աւրհնութեամբք ի քաղաքն գառնային. եւ զաւրն առաւնական ուրախութեամբ անցուցանէին*:

2· **Ապա առեալ Երանելի հոգեբարձուացն գյանկարծագիւտն խնդրէին, հայցէին (այնուհետեւ) յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնչանագիրսն արձարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բա-

19 F չունի եւ չկայ ինչ ի վերայ:

20 LOP ծածկականօք BCDE ծածկանօք: MF:

20 քանզի միոյն (BC միոյնոյն) Աստուծոյ ամենազաւրէն առ ամենայն ա· և· չնորհք մ·: F քանզի միոյն միոյն յամենազաւրէն առ ամենայն ա· և· չնորհք մ·: Ակ: Համմտ. Ա՛ վ 131· «վասն մեծի միոյ միոյնոյ բարեբարի»:

22 F մատակարարէին:

Թ· 1 յիշելին· բայց եկեալ կը պահանջէ սեռ· տէր բայի· ուստի յիշելւոյն· Կորիւն սովորաբար Երանելի կը յորջորջէ իր ուսուցիչը· ուղղեցի երանելւոյն:

2 E ի քաղաքն թագաւորական:

3 BC ամբոխին քաղաքին:

5 պատահէին: Ակ:

6—8 Եւ գդանկալի ողջոյնն միմեանց առեալ, ուսաք եւ բարբառօք ցնծութեան եւ երգօք: Ակ:

8 DE բարձրացան:

9 գաւառս· ուղղեցի գաւրն:

10 Համմտ. A 21· «ուրախութեամբ (գաւառս) ցրտաչունչ··· առնամանեացն անցուցանէին»· Ն· 95:

10 * Այս տեղ գետեղուած է ձեռագրին մէջ (տպ· 21, տ· 23—22, տ· 2) հատուած մը, կ'ենթադրեմ թուղթի մեհեանաջութեամբ, զոր կը փոխադրեմ ԺԱ· 4:

11 ** Այս Թ· 2 հատուածը ձեռագրին մէջ (տպ· 17, տ· 19—27) էր Զ· 1 հատուածին վերջը· կը փոխադրեմ այս տեղ, ինչպէս կը պահանջէ կարգը:

11 հոգաբարձուացն· BC հոգիբարձուացն· IJ հոգևբարձացն: Բառս երեք ձեւով ալ գործածուած է նախնեաց մօտ, այս իմիքն հոգաբարձ, հոգևբարձ, հոգաբարձու, հոգևբարձու, հոգաբարձեմ, հոգևբարձոց, հոգաբարձութիւն, հոգևբարձութիւն: Ես կ'ընտրեմ հոգևբարձու:

11 BS գյանկարծագիւտ:

12 CS խնդրելին:

12 հ· եւս· չունին IJ:

13 որով· իմացիր զի նոցա:

13 բառ մը դուրս ինկած է հոս Bի մէջ· IJS ունին արձարծել:

13 մարթեսցեն IJ մարթասցեն:

զամբ ի նոցանէ տեղեկանային (նչանագրացն)· ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին (նչանագրաւք) կրթել: Որով եւ արժանի եղեւ երանելին յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ վարուք հասանել: Եւ իբրեւ ամս երկուս կարգեալ զվարդապետութիւն իւր նովին նչանագրաւք տանէր:

3· Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ (երանելի հոգեբարձուացն) մատուածագործ մշակութեան գաւառաբանական արուեստն· (Եառն զանձինս ի գործ) ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել: Մանաւանդ հայեցեալ եւս իբրեւ ի ցուցող հայելի՝ ի տեառնբարբառ բարձրութիւն տուչութեան հրամանացն, որ առ երանելին Մովսէս եկեալ վասն ամենայն իրացն եղելոց եւ առաւածեւութեանն, որ գալոցն իցեն: Նոյնպիսիք եւ այլոց մարգարէիցն հրամայեալք· «Առ, ասէ, քարտէս նոր մեծ եւ գրեա ի նմա գրչաւ դպրի ճարտարի»: Եւ այլուր, թէ «Գրեա զտեսիլդ ի տախտակի

15 նովին լրացուցի նչանագրաւք· տե՛ս տ· 18:

15—16 որով եւ յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ (BCIJ կ'աւելցնեն վարուք) երանելին (չունին IJ) հասանէր· այս տեղս յարատութիւնն է A 12 «որ արժանի եղեւ ի մեծ յաւակոպոսական աթոռն հառանել»· ասկէ կը լրացնեմ· Որով եւ արժանի եղեւ երանելին յաստիճան··· հասանել:

17 երկու· BCDEIJ երկուս:

18 DELMOPRS ունին եւ (նովին):

18 նչանագրովք· այսպէս բոլորը փոխ· նչանագրաւք:

19 կը շարունակուի տպ· 22, 2:

20 BC մշակութեան, այլ մշակութեամբ· բնագիրը խանգարուած կ'երեւայ· հոս· Զ· փարպ· ունի «սկիզբն առնել գործոյ մշակութեանս այսմիկ··· եւս (Սահակ) զանձն ի գործ»· տեղիս թոյլ կու տայ բնագրին տալ այսպիսի իմաստ· վերականգնել այսպէս· «Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ (երանելի հոգեբարձացն) գառաջնական արուեստն (սկիզբն առնել) մատուածագործ մշակութեան, (առեալ զանձինս ի գործ) ի թարգմանել զանձինս ի գործ»· նոյնը կը գտնեմ նաեւ Եւթող· 193· «Եւ առ զանձն ի գործ»:

20 BC գաւ· արուեստին:

21 եւ չունին BC:

22 եւս չունին· համմտ· Ա՛վ 363· «մանաւանդ հայեցեալ եւս ի կատարումն եկեղեցացն»· այսպէս նաեւ կորիւն, ԺԲ· 2: Ն· 98:

22 իբրեւ ի ցուցող հայելի չունին: A 469:

23|24 ի տեառնբարբառ (A յաստուածագործ) հրամանացն բարձրութիւնն որ առ երանելին Մովսէս եկեալ: A:

24 եւ ա· BA· չունին միւսները:

24|25 յաստուածեղէն: BCA:

25 պ· բարձրութիւն· C բարձրութիւնն· չունի A:

25 աւանդելոյն· BA աւանդելոց:

25 առ (ի) չունի A:

26 էին· A են A(d) էգն:

26 Համմտ· Բ· Օր· ԼՍ· 19—24· «Եւ արդ գրեցէք զքանս օրհնութեան···»:

26 BC նոյնպիսիքն:

27 D համարեալք A հրամայեալ:

27 քարտէզ բոլորն եւ A: Եսայի քարտէս այլ առմս· հոս հետեւած է երեմիայի:

28 չունին ճարտարի: A ես·:

28 Համմտ· Ես· Ը· 1· «Առ զքեզ քեզ առմս մի նոր մեծ եւ գրեա ի նմա գրչաւ մարդկան· (առեալ) գրչաւ առն ճարտարի»: Երեմ· Լ.Զ· 2· «Առ զքեզ քարէս գրեա զամենայն բանս, զոր խօսեցայ ընդ քեզ»:

© National Library of Armenia

եւ ի գիրս հաստատեա. զի որ ընթեռնուն՝ համարձակ ընթեռնուցու»: Իսկ Դաւիթ յայտնագոյնս եւս վասն ամենայն ազգաց զվիճակ աստուածատուր Աւրինացն նշանակէ ասելովք, թէ «Գրեսցի այս յազգ յայլ». եւ թէ «Ցէր պատմեսցէ գրովք ժողովրդոց»: Զոր եկեալ կատարեաց ամենափրկիչն Քրիստոս չնորհատուր հրամանաւն, եթէ «Ելէք ընդ ամենայն ազգս». եւ եթէ «Քարոզեսցի աւետարանս ընդ ամենայն տիեզերս»: Ուստի եւ երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ՝ յուսալից փութով եւ երեւելի եւ արդիւնակատար ըստ աւետարանին գիւրեանց մշակութիւնն ցուցանէին:

4· Յայնմ ժամանակի երանելի եւ ցանկալի եւ անպատման սքանչելի լինէր երկիրս Հայոց· յորում յանկարծ ուրեմն Մովսէս աւրհնեալսյ հեբրայական բանակին՝ ամենայն մարգարէական դասուն եւ յառաջադէմն Պաւղոս բովանդակ առաքելական գընդաւն՝ հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանաւն Քրիստոսի միանգամայն եկեալք, հասեալք եւ երեւեալք՝ ի ձեռն երկուց հա-

29 չունին զի — ընթեռնուցու: A:
29 Ամբ. Բ. 3. «Գրեա զտեսիլդ զայդ յայտնապէս ի տախտակս· զի որ ընթեռնուն՝ համարձակ ընթեռնուցու»: Ես. լ. 8. «Արդ նմա եւ գրեա ի տախտակի եւ ի գիրս· զի եղիցի այդ յաւուր իւրում եւ ի ժամանակս յաւիտենից»: Հոս երկու տեղիքներս ի մի ծուլուած են:
30 յայտնապէս: A:
32 չունին այս: A: — BCA այլ: Aa:
32 Սաղմ. ՃԽ. 19. «Գրեսցի այս յազգ յայլ:
32—33 չունին եւ թէ — ժողովրդոց· ունի միայն A:
33 Սաղմ. ՂՋ. 6. «Ցէր պատմեսցէ գրովք ժողովրդեանց»:
34 A թէ:
34 Հմմտ. Մատթ. ԻՀ. 19. «Գնացէք այսուհետեւ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս: Հմմտ. նաեւ Ամ 370. «Ելէք ընդ ամենայն հեթանոսս» (= ազգս.). եւ 342. «Ելէք ընդ ամենայն աշխարհս, աշակերտեցէք զամենայն լեզուս»:
35 Մատթ. ԻԴ. 14. «Քարոզեսցի աւետարանս արքայութեան ընդ ամենայն տիեզերս». հմմտ. նաեւ Մատթ. ԻՉ. 13. Մարկ. ԺԴ. 9:
37 A չունի եւ եր.:
38 ցուցանեն. A ցուցանէր. հմմտ. Ն. 168· Վարդանեան, Եւթագ, 168:
39 եւ չունին: A:
40 Հմմտ. A. 378· «տեսանել եւ լսել զանպատման սքանչելիս» եւ Ն. 275:
40 ցանկալի աշխարհս Հայոց անպ. սք. լինէր: A 447:
40 աշխարհս. A երկիրս. հմմտ. տող 47 «քանզի երկիր»:
40 անկարծ: AS:
40 BC որում:
41 օրէնսուսոյց (B յօրէնս ուսոյց E օրէնսուսոյց D օրէնս ուսոյց) Մովսէս մ. պ.: A:
41 չունին հեբրայական բանակին ամենայն: A:
42 A 447/48· «Որպէս զՄովսէս, որ յանկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց հեբրայական բանակին լինէր ամենայն մարգարէական դասուն եւ կամ իրրեւ պետաջադէմն...»:
42 Հմմտ. Գործք Առ. Ա. 14· «յառաջադէմ էի ի հրէութեանն քան զբազումս հասակակիցս իմ». եւ Փիլիպ. Գ. 13·
43 դնդովն: A:
43 B աւետարանաւ:
44 եկեալ, հասեալ· չունին երեւեալ: A եւ սա եկեալ հ. երեւեալ: BC հասեալք եւ երեւեալք (չունի C): Ակ:

եւսաբեւլոյն հայարարբառք, հայերէնախաւսք գոյան: Անդ էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն եւ ակնավայել տեսիլ հայոց ցղացն: Քանզի երկիր — որ եւ համբաւուցն անգամ աւտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածապարծ սքանչելիք զործեցան, — առժամայն վաղվաղակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր· ոչ միայն առ ժամանակաւն պաշտեցելոցն, այլ եւ յառաջակարգ յաւիտեանցն եւ առ յապա եկելոցն, է՛ւ սկզբանն է՛ւ կատարածի է՛ւ ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն:

5· Իսկ իբրեւ զչափ առեալ գիրացն հաստատութեան, եւս համարձակադոյն եւ առաւելագոյն զաշակերտութիւն նորագիւտ վարդապետութեանն խմբէին՝ ուսուցանել եւ թեքել եւ պատրաստական քարոզութեանն անգէտ մարդկան յաւրինել: Որ եւ ինքեանք իսկ ի կողմանց կողմանց եւ ի գաւառաց գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք եւ զրզեալք հասանէին ի բացեալ

47 B հայցելոյն C հայելոյ S հայելոյն. A (402) հայեցելոյն A այլ ձեռագիրք հայեցելովքն, հայեցողաց: Հմմտ. կիւրղ կոչ. Ընծ. 46· «աչք հայեցող»:
47 C երկիրն: — B չունի որ: — եւ չունին (նաեւ Ab): A:
47 համբաւուցն. CE համբաւուց: A ոմանք համբաւուց, այլք համբաւոյն. բնագիրն համբաւուցն: Բառս համբաւ կը հոլովի -ոյ (Գ. Թագ. ժ. 7· «ամենայն համբաւոյն». Ես. ՄԲ. 7· «համբաւով նեղութեան». Ովս. է. 12. «լուր համբաւոյ». Եփրեմ, Բ. 125: Կայ նաեւ Սգմ. ՃԺԱ. 7· «ի համբաւէ չարէ». Եղնիկ, 257. «բարւոք համբաւ». նաեւ Ոսկ. Մատթ. 54, 376: Իսկ յոգ. սեռ. բաց. երեմ. ԾԱ. 46· «ի համբաւացն». Եւագր. 81 «բարի համբաւացն (ոմանք համբաւուցն) համբաւացն» անդ, «ի համբաւուց (այլք մարք» անդ, «ի համբաւոց (այլք —աց), 92, վասն համբաւոց (այլք համբաւաց)» եւն: կր պահեմ հոս եւ այլուր համբաւուցն:
47 B ակամ:
49 սքանչելագործութիւնք: A: Հմմտ. Ագաթ. 265. «աստուածագործ սքանչելիք»: Դասակարգ կը սիրեն սքանչելիք, նաեւ տեղ տեղ սքանչելութիւն. անսիրելի է սքանչելագործութիւն:
49 A չունի ամենայն:
50 եղելոցն: AQ:
50 լինէին: A:
50 ոչ միայն ժամանակաւ. նաեւ Ab(Aբ: A: Հմմտ. Ագ 300· «առ Մովսէսի գաբիւն»:
50 C պաշտեցելոյն A պաշտելոցն:
51 յառաջագոյն յաւրինէին: A:
51 յառաջագոյն նախաՀմմտ. Ագ 275· «գիտուրդ նախակարգ յաւրինանցն» եւ Ն. 99:
51 եւ ապա եկելոցն. B ապա եկ սկզբանն C չունի ապա եկելոցն. A եւ յապա: Հմմտ. Եւթագ, 84, 167:
52 չունին եւ (սկզբ.): A:
52 BC եւ ամէն:
54 C չափ: A 402—403:
54 BC հաստատութեանն: Հմմտ. Ա. Մակաբ. Բ. 34· «իբրեւ հհաս թագաւորն վերայն հաստատութեան ի գաւառն վերայ»:
54 եւս] եւ. չունին AR: Նհ. 163:
55 պաշակերտութիւնն. նմանապէս A (ոմանք): AR:
56 B հմրէին:
56 A չունի եւ: — R քարոզութեան:
57 A մարդկանն:
57 որոց նաեւ A (ոմանք), At որով եւ: A (ձձ.):
58 DE չունին իսկ:
58 կ. կողմանց, կ. գաւառաց չունին: A:
59 B գրեալք C գրկեալք. փոխ. գրզեալք:

© National Library of Armenia

աղբիւրն գիտութեանն Քրիստոսի: Քանզի յԱյրարատեան գաւառին, ի թագաւորական կայանն բղխեցին Հայոց 33, ասէն Թորգոմայ, չնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ: Անդ էր յիշելի եւ մարգարէականն, եթէ «Եղիցի անդ աղբեւր բացեալ տանն Դաւթի»:

6. Որ եւ սկսան իսկ սիւնք եկեղեցւոյ միջամուխ ձեռամբ ղործք աւետարանչացն Քրիստոսի գործել. գումարել ի կողմանս կողմանս, ի գաւառս գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան աշխարհին դասս դասս զաշակերտելոցն ճշմարտութեան, զհաստուցելոցն ի կատարումն գիտութեան, «բաւական առ զայլան ուսուցանելոյ»: Որոց կանոն եւ սաբինակ գիւբեանց անճանց արգասիս եղեալ եւ պատուիրեալ կալ ի նմին կանոնի:

7. [Եւ իւրեանց անճանց անդրէն փոյթ ի վերայ ունէին

60 Աստուծոյ: A չնորհաց գիտութեանն Քրիստոսի. քայց A 402. «բացեալ լինէր աղբիւր գիտութեանն Քրիստոսի»: Համմտ. Ա՛վ 201. «կի ինքնակամ գիմեացն ի բացեալ աղբիւրն կենաց»:

61 ի կայս (B ի կաս) թագաւորացն եւ (E չունի եւ) քահանայապետացն (D –տէրն). A ի թագաւորանիստ (այլ ձմ. ի թագաւորական) կայանն: A 88. «յարքայական կայանին (b կայենին), ի նմին թագաւորականին (այլf թագաւորացն) ի վաղարշապատ քաղաքի»:

61—62 չունին տանն Թորգոմայ: A:

62 A. չ· քարոզութեան աւետարանին պ· Աստուծոյ: Համմտ. F գ. 5. «Զի լիցին նոքա ի լուսաւորութիւն գիտութեանն եւ աղբիւրք հոգեւոր իմաստութեան Հայաստան աշխարհս. եւ ի նոցանէ բղխեցին չնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ»:

63 Համմտ. Ա՛վ 188 ի մարգարէականն հայեցեալ, 187, 196, 202, 230 «առ ի կատարելոյ գմարգարէականն» եւն:

63 աղբիւր բղխեալ ի տան: Ա՛կ:

63 Զաք. ԺԳ. 1. «Եղիցի աղբիւր բացեալ տանն Դաւթի»: Այլ ձեռագիրք կը կարդան. «Եղիցի ամենայն տեղի բացեալ տանն Դաւթի աղբիւր: Հոս աղբիւր որոգինեաց լուսանցագրութիւն մըն է «ամենայն տեղի» բառերուն դիմաց, համաձայն երրորդ կանոնի: Յամենայն դէպս անհարազատ է «բղխեալ ի տան» ընթերցուածը. տե՛ս վերը տող 60:

64 համմտ. Գաղատ. Բ. 9. «Որ կարծեալ սիւնքն էին». Ա. Տիմոթ. Գ. 15. «Սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան». Ա՛վ 353—354. «Աստքեալքն, բուն սիւնքն հաստատունք... արդ բուն սիւնքն, առաքեալքն, ամոլքն»:

64 BC ի միամուխ:

65 B աւետարանչաց:

66 ի կողմանս, ի գաւառս: Ա՛կ:

67 BCLS դասս դասս. միւսները դաս դաս:

67 գաշակերտեալսն ճշմարտութեանն: Ա՛կ:

67 գհաստուցելոցս: C:

68 ի կատարումն: Ա՛կ:

68 B գիտութեանցն:

68 BC բաւականն R բաւական:

68 բ· եւ առ ի: Ա՛կ:

68 գեկուցանելոյ: Անգամ մը միայն (Գործք Առ. Իե. 14. «Փեստոս գեկույց արքային») գործածուած դասական գրականութեան մէջ զգացուցանել իմաստով, հոս անտեղի: Ա՛կ:

68 համմտ. Բ. Տիմոթ. Բ. 2. «Որք բաւական իցեն եւ զայլս ուսուցանելոյ»: Ա՛վ 343. «բաւական լիցին ուսուցանել գհրամանս Աստուածութեանն»:

71—78 անհարազատ կ'երեւայ: Տես Ծան. 34:

71 Եւ իւրեանց անդէն (BCDՋ անդրէն) գաւընթերակաց. չունին անճանց փոյթ ի վերայ ունէին: Համմտ. A 412. «Եւ յայնմհետէ փոյթ ի վերայ ունէր (Գրիգոր)... վարդապետել». եւ 441. «փոյթ ուսման ի վերայ ունէր, գործոյ, վարդ մաշտոցի

զաւընթերակաց արքունեան հանդերձ մեծամեծ աւագանւովք եւ ամենայն աղատագունդ բանակաւն աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետել: Առեալ երանելւոյն Սահակայ զմամիկոնեան որեարն՝ ի վարժս վարդապետութեանն պարապեցուցեալ· որոյ առաջնոյն Վարդ(ան) անուն էր, որ եւ վարդական կոչէր 34: Նոյնպէս եւ զամենայն ոգի չանայր յերիւրել, «հաստուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան»:]

Ժ. ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔ ՄԱՇՏՈՑԻ Ի ԳՈՂԹՆ ԵՒ Ի ՍԻՒՆԻՍ

1. Ցետ այնորիկ առնոյր խորհուրդ հաւանութեան երանելւոյն Մաշտոց, որպէս զի տէրն Եպիսկոպոսն ի կայենականն 35 եւ նա ի սիւնիս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն: Եւ հրաժարեալ ի նոցանէն հանդերձ այլովք եւս աւգնականաւքն, որոց առաջնոյն անուն էր Տիրայր անուն ի Խորձենական գաւառէն 36, եւ երկրորդին անդ, գ. 7. «եւ երթեք ի գիտութիւն ճշմարտութեան ոչ հասանեն»:

ներ... անուցանել». F գ. 5. «ուսմանց դրոց փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել». հետեւողութեամբ Կորիւնի, ժ. 2. «եւ այնչափ փոյթ ի վերայ ունէր առ ի գայեկարար անուցանել»:

72 BC արգունեան փոխ. արքունեան:

73 հ. ամենայն ազատագունդ բանակին (BC բանակին) առա·: չունին մեծամեծ աւագանւովք եւ ամենայն: A: 74 վարդապետել. A վարդապետէր:

74 առաւել. A առնոյր: Ն. 76:

75 B Մամիկոնեան:

75 D վարդապետութեան:

76 որոց. BC որոյ· A ոմանք՝ որոց, այլf՝ որոյ:

76 BC Վարդ կոչէր: ԺԸ. 2. «զուսոր, որ էր կին վարդանայ, զոր ի վերոյն յիշեցաք»:

76 վարդական. B վարդական CD վարդան:

77 BC ջանալ: Համմտ. Ոսկ. Մատթ. 261· «վասն այնորիկ եղ գայն ամենայն երանութիւնքն՝ առ ի յորդորել եւ յերիւրել զմիտս լսողին»:

76/77 B ի գիտութիւնն:

78 համմտ. Ա. Տիմ. Բ. 4. «ի գիտութիւն ճշմարտութեան հկեսցին».

3 D հրաժարեալք:

4 B այլօք: — եւս] D եւ: — S չունի այլովք եւս:

5 C հոգեւնական. փարպ.՝ Տէր ի Խորձենոյ:

© National Library of Armenia

Մուշէ անուն ի նահանգէ Տարաւնոյ 37, որք էին սուրբք եւ զուարթագոյնք, հանդերձ այլովք եւս սպասաւորաւք աւետարանչին, զորս չէ ոք բաւական ըստ իւրաքանչիւր անուանց նշանակել: Որովք յանձն եղեալ Երանելին Հնորհացն Աստուծոյ՝ երթեալ ի քաղաքն Գողթան 38, յառաջին դասատակերան իւր: Եւ անդ ընդելական սովորութեամբն ի կիր արկեալ զվարդապետութիւնն՝ հաւասարութեամբն բարեպաշտին Շարխթայ, ի առնէր զդասուն ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի: Եւ կարգէր յամենայն գեղս զասուին դաս դասս վանականաց: Որում եւ հասեալ ժամանեալ հաւատարութեանն Գոտայ, որդւոյ Շարխթայ, առն քրիստոսասիրի, բազում սպասաւորութիւնս իրրեւ հաւատար որդւոյ՝ վարդապետին տանէր:

2· Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակից ի Սիւնական աշխարհն 39 գնայր: Եւ անդ սատուածասէրն հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց, որում Վաղինակ անուն 39: Բազում աշխատանութիւնս գտեալ ի նմանէ վասն իրացն առաջի արկեալ, մինչեւ հաստնել նմա բովանդակ ի վերայ սահմանացն Սիւնեաց: Եւ ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետու-

6 CL Մուշեղ· փարպ·՝ Մուշէ ի Տարօնոյ: — R Նահանդէն: — Տարօնոյ: փարպ· եւ RS սարօնոյ:
7 հմմտ· Գարձք Ա. ԺԱ· 24· «Զի էր (Բառնաբաս) այր զուարթամիտ եւ ի հոգւով սրբով եւ հաւատովք»:
7 BC այլօք:
8 զոր Ααά զոր եւ զորս:
8 չեմք բաւական ըստ անուանցն: A 427: Հմմտ· վերը Բ· 6:
9 որով· AS որովք:
10 առ ոտս տանն· BC առ ոտս տաճկին R առ ոտսն AS յԻոտատաճկին: Տես Ծան· 38:
11 A 432 իսկ նա անդէն եւ անդ:
11 A ի գործ արկեալ:
12 Ααά հաւատարութեամբ եւ միաբանութեամբ:
12 A բարեպաշտ արքային Տրդատայ:
12 B չարաթա C չարաթաւ: Ակ: Հմմտ· Դ· 1:
13 A 427· որ ընդ պատահէն իսկ ի առնէր զամենեսեան ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի:
14 զասս սրբոց վ·:
15 Հայրաբարուին: Հմմտ· Ա՛վ 299· «Եցոյց նոցա հայր չնորհոյ զծնունդն իւր, եւ եղ բանս ի բերան՝ հայր կո-

չել զնա անճանց· եւ եցոյց զրաբերութիւն Հօր լուսոյ նոցա, զի հաւատարոյ բարերարութեամբն լիցին արժանի ճշմարիտ Որդւոյն եղբայր առնուանել»· եւ փաւստ· Գ· 4· «արդարեւ Հայրաբարոյ (կարդա՛ հաւատարոյ) գոանէր ամենարարի»· այսպէս նաեւ հաւատոյն: Ակ: Հմմտ· Ն 104 եւ 289—290:
15 չարաթայ· տե՛ս տող 12:
16 սպասաւորութիւն: Ակ:
16 հաւատարի ո· C ուղղած է հաւատարիմ: Ուղղեցի հաւատար· իմացիր նման որդւոյ, որպէս որդի:
17 սպասաւորութիւն... տանէր: Այլուր չէ գործածուած այս ասացուածքը· կ'առաջարկեմ տանէր ուղղել հարկանէր, ինչպէս երկիցս կիրարկած է Կորիւն, եւ կամ մատուցանէր:
18 սահմանակիցս: A 409:
21 որ էր Վ· անուն: Ակ: Տես Ծան· 39:
21 օգնականութիւն: DE:
21 ի նմանէն: Ակ:
21—22 արկելոցն: R:
22 սահմանաց: A 436:
23 B ժողովել:

թեանն· եւ առեալ զզաւազանամիտ, զվայրենագոյն, զճիւաղաբարոյ կողմանցն զաչխարհարնական իւր զառաջեաւսունս, ձեռնասունս առնէր: Եւ այնչափ վտիտ ուսման ի վերայ ունէր առ ի գայեկարար անուցանել եւ խրատել, մինչեւ ի նոցունց իսկ ի վայրենացն եկեսցոպոս, տեսուչս 40 եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ առաջնոյն անուն կոչէր Անանիա 41, այր սուրբ եւ երեւելի ի հաւրարարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ: Ապա եւ զերկիրն ամենայն Սիւնեաց դասուք վանականաց լնոյր *:

ԺԱ· ՄԱՇՏՈՑ ՅԱՂՈՒԱՆՆ ԵՒ Ի ԿՈՂՄԱՆՆ ՄԱՐԱՑ

1· Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ (ի նոցանէ)՝ գնայ ի կողմանս Աղուանից· եւ երթեալ իջանէր յաչխարհն (Աղուանից): Եւ հասեալ ի թագաւորական տեղիսն 42՝ տեսանէր զսուրբ եկեսցոպոսն Աղուանից, որում անուն Երեմիա կոչէին, եւ գնոցին թագաւոր, որում Աբուլազէն անուն, ամենայն ազատաւք հանդերձ: Որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի:

24 A 437· «զի ի գաւառաց գաւառաց եւ ի կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացեն բազմութիւն մանկտւոյ առ ի նիւթ վարդապետութեան, զզաւազանամիտ...»:
24 առաւել· A 441 եւ առեալ:
25 զճ· կողմանցն· չունին զաչխարհարնական: A Ն· 278:
25 չունին իւր — առնէր: A:
25 A ոմանք զառաջեաւսունս, այլք զառաջասունս: փաւստ· Գ· 5· «որք անան զառաջեաւ թագաւորին»:
25 A ոմանք ձեռնասունս, այլք ձեռասունս, ձերբասունս: A 75/76 ձեռասունք եւ ձեռնասունք:
26 չունին ուսման· հմմտ· A 441· փաւստ· Գ· 5· «եւ ուսման [գրոց] փոյթ ի վերայ կալան ուսուցանել զնոսա»:
26 ունելով եւ գայեկարար: A 441: Հմմտ· Գ· Մակ· Բ· 9· «իբրեւ գայեկարար անուցանել զամենայն կողմանս»:
29 չունին առաջնոյն: A:
29 անուն· A 441 որոյ առաջնոյն Ա· անուն:

29 D չունի սուրբ: — չունին ի: Ն· 78:
29 հայրաբարոյ· B հայրաբարոյ: Տե՛ս վերը տող 15:
30 BC ամենայն· միւսները չունին:
31 BD վանականացն· R Սիւնեաց վանականօք, չունի զասուք:

* Ձեռագրին մէջ կա՛մ թղթերու եռեւառաջութեամբ եւ կամ վանական Սիւնեայ վերաբերեալ հատուածը Սիւնեաց առաքելութեան մաս համարելով առաքելութեան գործ բերէր» (տպ· 25, 1—9)· իսկ էջ 24 տո· 1 տողին շարունակութիւնն է 30, տ· 16—32, 4 (Ար· 70, 13) Մաշտոց Սիւնեաց աշխարհէն Աղուանից կը մեկնի: Տես Ներածութիւն:

5 ԺԱ· 5 Աբուլազ էր անուն· DEM աբուլազէ անուն· R աբուլազէ: Մ· աբուլազէ անուն· Գ· 54· «առ Աբուլազէն թագաւոր»· Մ· Դասախոսութիւնք Ա· 15 եւ առաքէն: Ն· 112:
6 որոյ առաւել: Ակ:

© National Library of Armenia

2. Ապա հարցեալ ի նոցանէ՝ (ցուցանէր) զառաջի եղեալն, վասն որոյ եկեալն էր: Եւ նոցա երկոցունց զուգականացն եպիսկոպոսին եւ թագաւորին՝ յանձն առեալ զպրութեանն հնազանդել: Տային եւս հրաման ի գաւառաց գաւառաց եւ ի տեղեաց տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յաբուեսս զպրութեան ածել, ժողովել, դումարել ըստ արժանաւորի եւ պատեհ տեղեաց՝ դասս դասս, եւ զաբմանս եւ ռոճիկս կարգել: Իսկ իբրեւ հրամանն այն արդեամբք եւ գործովք յանկ եւանէր, ապա այնուհետեւ երանելոյն Երեմիայի եպիսկոպոսի ի ձեռն առեալ վաղվաղակի զաստուածեղէն Գրոց թարգմանութիւնս՝ ի գործ արկանէր: Որով անդէն յաման թաւթափել վայրենամիտ եւ գաւառկաուն եւ անաստնարարոյ աշխարհաբնակքն Աղուանից մարգարէապէտ եւ առաքելածանութ եւ աւետարանաժառանգք լինէին եւ ամենայն աւանդելոցն Աստուծոյ ոչ իւիք անտեղեակք:

3. Դարձեալ առաւել եւս երկեւղածն յԱստուծոյ արքայն Աղուանից միամիտ վուխթով հրամանն տայր սատանայակուր եւ պիտամոլ ազգացն կողմանցն այնոցիկ 43 մեծատաստ իշխանութեամբ՝ թափել, ղերծանել յունայնավար հնացելոցն անոսխապարծ պաշտամանցն եւ հնազանդել ընդ ամենահեշա լծոյն Քրիստոսի:

8 առաջի եղեալ: Ակ: Համմտ. ԺԴ. 1. «որ պիրս առաջի եղեալս գրով ցուցանէր կայսեր». եւ Ավ 229. «զի ցուցցէ թէ միաւամ ընդ հօր գառաջի եղեալն գործէ». տես Ն. 41:

9 զուգացելոցն. S զուգակցելոց, ուղղեցինք զուգականացն, համմտ. վերը Ա. 6. «զերկոցունց զուգականացն»:

10 հնազանդելոյ: Ակ:

11 ի գաւառաց եւ ի տեղեաց: A 437:

13 զպրութեանն: A:

13 չունին ժողովել: A:

14 B տեղեաց: A յարժանաւոր տեղիս:

14 դասս դասս զպրոցաց եւ ռոճիկս կարգել ի գաբմանս: Ն. 79 R զպրոցաց կը կարդան դպրաց: A 437 դասս դասս եւ գաբմանս ռոճկաց կարգել: F Դ. 4 եւ H ունին գաբմանս եւ ռոճիկս կարգել: Համմտ. Ն. 152: Դպրոցաց հաւանօրէն ապաւադումն է գաբմանս բառին, որուն անդրադարձած է ապա գրիչը եւ ուղղած ի գաբմանս: Ակ:

17 գառաւաձային գրոց: Ակ:

18 վայրենամիտ. BC վայրենամարթ. A վայրենամիտքն:

19 դառարկաուն. BC դառարկաունք A –ունքն:

19 աշխարհն. A աշխարհաբնակքն (այլ ձև. աշխարհքն): Ն. 278:

20 համմտ. Ավ 200. «մխանդամայն սիրագեաեւ հրեշտակածանօթ եղեալ»:

21 համմտ. Ավ 232. «զի զիտակ էր Որդին ոչ միայն... այլ եւ... զաստեւանն իւրում ոչ իւիք անտեղեակ. եւ 148. ծանօթ էին Աստուծոյ, մինչեւ առնաճայնին անգամ չլինել անտեղեակ: Համմտ. նաեւ A 9 եւ 438: Ն. 113:

23 սատանայակիր. B սատանակիր. A 410 սատանայակուր:

24 ազգին սատիս. A արքայն մեծատաստ իշխանութեամբ տայր հրամանն սատանայակուր եւ պիտամոլ ազգացն կողմանցն այնոցիկ թափել եւ զերծանել...: Ակ:

25 BC յունայնավայր հնացելոցն:

26 եւ հնազանդ լինել (AԱՒ հնազանդել) ամենահեշա լծոյն (A լծոյ ծառայութեանն) Քրիստոսի: Իսկ A 59 «զի հնազանդեսցին ընդ ամենահեշա լծով քով» (այլ տեղիւթիւր Ն. 113—114): Ակ:

4. *Յայնժամ վաղվաղակի հրամանն առեալ ի թագաւորէն (վուխթացեալ հասանէր անդր երանելին, առ ի) սկիզբն առնելոյ (եւ անդ լնուլ զառաքելական քարոզութեանն զարուեստ մշակութեանն երկովք, աշակերտելով) զխուժադուժ կողմանան Մաթ

կողմանցն եւ զկամացն զյաւժարութիւն: Զեռնտու եւս եղեալ նմա ի սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս՝ սրբոյ եպիսկոպոսին, որում Մուշեղն կոչէին 46:

6. Հրաժարեալ ապա եւ ի թագաւորէն եւ յեպիսկոպոսացն եւ յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից: Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս կողմանցն կացուցանէր՝ հանդերձ ոմամբ քահանայիւ արքունական Դրանն, որում անուն Յովհաթան կոչէին 47, որոյ բազում մխիթարութիւն ի վարդապետութենէն էր գտեալ: Եւ յանձն արարեալ զնոսա եւ զանձն ամենապահ չնորհացն Աստուծոյ՝ խաղացեալ գայր ի կողմանցն Աղուանից՝ անցանել յաշխարհն Վրաց:

ԺԲ. ՄԱՇՏՈՑ Ի ԳԱՐԴՄԱՆՍ ԵՒ Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ՎՐԱՑ

1. Եւ հասեալ գայր ի հանդէպ Գարդմանական Զորոյն 48: Ընդառաջ լինէր նմա իշխանն Գարդմանից, որում Խուրան կոչէին,

41 յօժարութիւն. B զյօժարութիւնն C յօժարութիւնն: Ակ:

41 ձեռնատու. M ձեռնատու: Համմտ. Ա. Մաթ. Գ. 2. «ձեռնատու օգնական եղեն նմա». անդ, Ժ. 74. «Շմաւոն ձեռնատու լինէր նմա յօգնականութիւն» եւն:

42 չունին ի (սրբ.). այսինքն յընթացս ս. քարոզութեանն:

42 BC սամսատոյց: A 79 սրբամատոյց կանոյք:

42 BC վարդապետութեամբն:

43 որում S որում անուն:

43 Մուշեղ: Ակ:

44 հրաժարէր: Ակ:

44 R չունի (ապա) եւ:

46 իւրեանց փոխ. կողմանցն. համմտ. A 441 որ ապա կողմանցն Եփրատական գետոյն լինէր վերակացու: Ակ:

46 արամբ փոխ. ոմամբ: Ակ:

47 անուն: Ակ:

48 յօժարութիւն փոխ. մխիթարութիւն (կամ թերեւս ախորժութիւն. համմտ. Ոսկ. Պատ. Ա. 679. «իսկ հաճութիւն զամենայն գկամս ասէ, զառաւել ախորժութիւնն, որպէս եւ մեզ ինչ լինի». տե՛ս եւ անդ էջ 534): Ակ:

49 առնելով. A 407. «եւ ապա յանձն արարեալ զնոսա ամենապահ չնորհացն Աստուծոյ եւ ինքն առեալ զթագաւորն խաղայր գնացեալ երթայր, զի եւ յայլ կողմանս...»: Փոխառութիւն Կորիւնէն: Իսկ ամենապահ չնորհք, անդ, 398:

50 համմտ. Գործք Առ. Ի. 32. «Յանձն առնեմ զձեզ Աստուծոյ եւ բանի չնորհաց նորա»:

ԺԲ. 1 հանդէպ հասեալ գայր Գ. Զորոյն. եթէ Կորիւն նկատի ուներ Գործք Առ. ԻԱ. 1. «Ի մեկնել ի նոցանէ՝ հանդէպ գնացեալ՝ եկաք ի Կով», պէտք է ըսէր նոյնպէս եւ հանդէպ գնացեալ հասեալ գայր ի Գ. Զորն կամ ի գաւառն Գ. Զորոյն: Եղնիկ (18) ունի «ուշ եդեալ ի հանդէպ երեսացն եւեթ արշաւն». այսպէս նաեւ Ցեսու Զ. 5. «եւ մտցէ ամենայն ժողովուրդն դիմեալ իւրաքանչիւր հանդէպ երեսացն իւրոց (κατὰ πρόσωπον) ի քաղաքն (երիքով). «եւ ել ամենայն ժողովուրդն հանդէպ իւր» (Զ. 20): Իսկ անդ Ժ. 12—13 կ'ըսուի. «կացցէ արեգակն հանդէպ Գաբաւոնի եւ լուսին հանդէպ ձորոյն Եղոնայ». տեղիս եզնիկ ունի... «հանդէպ ձորոյն Գաբաւոնի եւ լուսին (հան)դէպ դաշտին Եղոնայ» (յն. κατὰ φάραγγα, հանդէպ ձորոյն): Թւանի որ Կորիւն կը գրէ Գ. Զորոյն, լաւագոյն է կարդալ «հասեալ գայր

եւ ասպնջական եղեալ նմա աստուածասէր երկիւղածութեամբ՝ առաջի դնէր զանձն վարդապետին հանդերձ իշխանութեամբն իւրով: Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ եւ ի պարարտութեան վարդապետութեանն՝ յուղարկէր զերանելին ուր եւ երթալոցն էր:

2. Իսկ նորա անցեալ դիմեալ ի կողմանսն Վրաց 49: *Յորում ժամանակի պարզեւեալ յԱստուծոյ հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն կողմանցն Վրաց քաջն *Սիսականն Վասակ 50, այր խորհրդական եւ հանճարեղ եւ յառաջիմաց՝ չնորհաւոր իմաստութեամբն Աստուծոյ: Բազում ինչ նպաստաւորութիւն ընծայեցեալ աւետարանագործ վարդապետութեանն, իբրեւ հաւատոյ որդւոյ առ հայր հպատակութիւն ցուցեալ եւ ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան, մինչ ի վախճան գհրամայեալսն ի գործ բերէր:

ԺԳ. ՄԱՇՏՈՑ ՅԱՇԽԱՐՀԻՆ ՎՐԱՑ

1. Դարձեալ յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ հոգ ի միտ արկանէր Սիրելին Քրիստոսի եւ վասն բարբարոսական կողմանն 51: Եւ առնոյր կարգել նշանագիրս վրացերէն լեզուին ըստ

հանդէպ Գ. Զորոյն». համմտ. Թիւք ԼԳ. 8. չուեցին հանդէպ եպիրովքայ:

2 որում Խուրս. S կ'աւելցնէ ո. անուն Խ.: Ուղղեցի Խուրան:

4 CE վարդապետութեան:

5 պարարտութիւն: Համմտ. Ալ 292/3. վայելչին ի պարարտութենէ) (այլ ձեռագիրք ի պարարտութենէ) խնամոցն Աստուծոյ: Ն. 115:

6 յուղարկէ: Համմտ. Ա. կորն. ԺԶ. 7. «Զի գուբ յուղարկիցէք գնա՝ ուր եւ երթալոցն իցեմ»:

7 չունին Վրաց:

7 * Այս հատուածը՝ «Յորում — բերէր» (տ. 7—15) Ել մէջ գետեղուած է ժ. 2 հատուածին իբրեւ շարունակութիւն (տպ. 25, տ. 1—25) կա՛մ թղթերու եռեւառաջութեան պատճառաւ եւ կամ Սիւնիի վասակին ընդիրուած հատուածս Սիւնեաց պատմութեան համար: Տես Ներած. եւ Ծան. 49:

8 իշխանութեանն. իմացիր մարզպանութեանն կողմանցն Վրաց:

9 Սիւնեաց. ուղղեցի կողմանցն Վրաց:

9 CE քաջ:

9 Սիսականն փոխ. Սիւնին կամ Սիւնականն. տե՛ս Ծան. 50:

10 համմտ. Բ. Օր. 13 եւ 15. «Ծուք ի ձէնջ ձեզ արս խաստուն եւ խորհրդական եւ հանճարեղս ի վերայ ցեղից ձերոց»:

11 նպաստութիւն ցուցանէր. A 455 «բազում... նպաստաւորութիւն ընծայեցուցեալ աւետարանագործ (այլ ձմ աւետարանական) վարդապետութեանն հնազանդութեամբ հպատակութիւն ցուցեալ եւ ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան (տպ.-թեամբ)»: Բառս նպաստաւորութիւն միայն հոս եւ Ա. Եզր. Զ. 29 (այլ ձմ նպաստաւորութիւն) գործածուած է. ճշդաւորութիւն. Ա. Եզր. գոյնն է նպաստաւորութիւն. Ա. Եզր. ե. 45, Զ. 29, Ը. 15:

12 իբրեւ որդւոյ. լրացուցի իբրեւ հաւատոյ որդւոյ:

14 C վայելչութեանն. A վայելչութեամբ:

15 A 432 եւ գհրամայեալն (այլ ձմ գհրամայեալսն) ի գործ արկանել (ի բերել):

ԺԳ. տպ. 25, տ. 10—26, տ. 25:

1 հ. ի մաի արկանէր: Ն. 105:

2—3 կողմանն. իմացիր կողմանցն Վրաց աշխարհին, այն է Քարթլի, բուն Վրաստան: Տե՛ս Ծան. 51:

3 կարգեալ. C զկարգեալ: Ն. 105:

© National Library of Armenia

չնորհացն տուելոց նմա ի Տեառնէ· զբէջ, կարգէր եւ աւրինաւք յարդարէր: Եւ առնոյր ընդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ զնայր իջանել ի կողմանս Վրաց: Եւ երթեալ յանդիման լինէր Թագաւորին, որում անուն էր Բակուր[52], եւ եպիսկոպոսի աչխարհին, որում անուն Մովսէս կարդացեալ[53]: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ աւրինացն Աստուծոյ՝ Թագաւորին եւ զաւրացն հանդերձ ամենայն գաւառաւքն: Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով: Զորոյ եւ յանճն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել:

2· Եւ գտեալ զայր մի Թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Զաղայ[54]. այր գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ: Հրամայ այնուհետեւ արքայն Վրաց ի կողմանց կողմանց եւ ի խառնաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ ժողովել մանկունս եւ տալ ի ձեռն Վարդապետին: Զորս առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն եւ հոգեւոր սիրոյն եռանդմամբ զաղտ եւ զժանդ զչարաւահոտ զիւացն եւ զանոտիազործ պաչտամանցն ի բաց քերէր: Եւ այնչափ անջատանէր ի հայրենեացն բնակացն իւրեանց եւ անյիչատակ առնէր, ջնջէր ի միջոյ, մինչեւ ասել նոցա, թէ «Մոռացայ զժողովուրդ իմ եւ զտուն հաւր իմոյ»:

4 չնորհեցելոյ, նաեւ C. իսկ B չնարհելոյ· չունին տուելոց· ուղղեցի ըստ չնորհացն տուելոց· հմմտ. A 12 աստուածատուր չնորհօքն տուելովք:
5 հմմտ. Ավ 399· «Հանդերձեցին, զարդարեցին եւ օրինօք յարդարեցին»:
6 E իջանէր:
7 C գոր ապա ուղղուած զորում փոխ· որում:
8 աչ· Մովսէս եւ: լրացուցի ըստ Ավ 132· «որում անուն Մովսէս կարդացեալ»· եւ 154 «որում անուն Նոյ կարդացեալ»:
8 A 432 ըստ հրամանացն:
11 յորում· A որոց, պլ ձմ որում, որով: Ուղղեցի զորոյ, այսինքն զՄաշտոցի:
14 Մ· Խոր· Գ· 54· «Հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ Թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի»· Վարդան պատմիչ· 51· «ի ձեռն Զաղելի ումեմն, որ աչակերտեցաւ նմա»: Տե՛ս Ծան· 54:
16 DO խառնիճադանջ: Բառս յաւելս կը գործածուի խառնաղանջ, -անճ եւ խառնիճադանջ (-անճ) գրչութեամբ:
17 եւ (տալ) ունի միայն C: — զոր: A:
18 C սիրոյն եւ ե·:
19 B ժանդ: — չարաւահոտ: A 437:
19 պաչտամանն: A Ն106:
20 քերէր չունին· R քերեալ: BCA Ն106: Հմմտ. Ավ 161· «զի քերեսցէ ի նոցանէ զաղան հնացեալ»:
20 չունին եւ (այնչափ): A:
20 անջատեալ· A (Ա.Բ) անջատանէր· պլ ձմ· անջատէր: Հմմտ. Նորայր, Ցուչարձան, 166:
20 հայրենեաց: A:
20 չունին բնակացն: A:
21 ցուցանել· հմմտ· A 404· Թադաւոր «զործ ի ձեռն տայր երանելւոյն Գրիգորի, զի գյառաջագոյն գհայրենական հնամեաց նախնեացն եւ զիւր կարծեալ աստուածն... անյիչատակ առնել, ջնջել (Ab առնէր, ջնջէր) ի միջոյ: եւ Ավ 288· «ողոչէ եւ անյիչատակ ջնջէ»:
22 BC մինչ: — չունին նոցա: A:
23 E չունի իմ:
23 Սաղմ· ՀԴ· 11· «Մոռա զժողովուրդ քո եւ զտուն հօր քոյ»:

3· Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մանուանէ եւ ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամաւք մի ազգ կատարեալ՝ փառաւորէր միով Աստուածոյ յաւրինէր: Յորոց եւ ոմանց արժանի եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակել[55]. որոյ առաջնոյն Սամուէլ անուն[56], այր սուրբ եւ բարեպաշտաւն, եպիսկոպոս կացեալ տանն * արքունականի[57]:

4· Իսկ իբրեւ ընդ ամենայն տեղիս Վրաց կարգեալ զգործ աստուածպաշտութեանն, այնուհետեւ հրաժարեալ ի նոցանէ՝ գառնայր յերկիրն Հայոց: Եւ պատահեալ Սահակայ սրբոյ եպիսկոպոսին Հայոց՝ պատմէր նմա զպաշտօնեայսն եղելոց, եւ միանգամայն փառաւոր առնելով զսուրբ եւ զմեծ անունն Քրիստոսի *:

ԺԴ· ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՌ ԿԷՍ ԱԶԳՆ ՀԱՑՈՑ

1· Եւ յորժամ այնպէս զամենայն տեղիս լի առնէր զսուրբ աւետարանն Տեառն եւ ամենեցուն զգուշացուցեալ անմեղութեամբ զկենաց ճանապարհն վարելոյ, խորհուրդ առնոյր այնուհետեւ զնալ ի կողմանս Աղուանից, զի եւ նոցա լուսաւորեսցի ճշմարիտ հաւատովքն Քրիստոսի:

24 B այնչափ:
25 պատգամօքն: A 456:
26 կապեալ· A կատարեալ:
26 վարդապետիչք· C ուղղած վարդապետիչս· A փառաւորէր միով Աստուածոյ լինել: Հմմտ. Ն· 106 եւ Վարդանեան, Բառաքնն· դիտ· Ա· 112:
27 յորոց եւ իմ անարժանիս եղեալ (R եւեալ) ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ· S եւ գտան արժանիք եւեալ··· վիճակ: Ա.Կ: Տե՛ս Ծան· 55:
28 որոց առաջինն: Ա.Կ: Հմմտ. Ն· 75—77:
28 DE չունին անուն:
28 Տանն արքունականի· խօսքը Տաճիրք գաւառի եպիսկոպոսի մասին է: Տես Ծան· 57:
32 պատահեալ Սահակայ կաթուղիկոսի (DS կաթուղիկոսին) Հայոց: R դարս ձգած է: Ա.Կ:
33 զողջութենէ եղելոցն: Ա.Կ:
33—34 CS միանգամայն եւ: Ա.Կ:
34 C առնելով:
34 փ· առնելով զԱստուած զմեծանուն (B զմեծն անուն) Քրիստոս: Հմմտ· A 390· սուրբ անուն Քրիստոսի փառաւոր լիցի եւ 459· զիւր սուրբ անուն փառաւոր առնէր: Ա.Կ:

* Տպ· 26, տ· 26—28, տես ԺԵ· 1:

ԺԴ· Տպ· 26, տ· 27:

1 ընդ ամենայն· նաեւ A 407: Ա.Կ:
2 աւետարան: A 407:
2 հմմտ· Հռոմ· ԺԵ· 19· «Որպէս լինէ յերուսաղէմէ մինչեւ ի կողմանս Լիւրիկեացւոց լնուլ զաւետարանն Քրիստոսի»: Իսկ Ավ 306 ունի· «Ցերուսաղէմէ մինչեւ ի Լիւրիկիա լինէ եհաս լի առնել զաւետարանն Քրիստոսի»: Առ այս կը գրէ Ս· Եփրեմ (Գ· 49) մեկնողաբէն· «Այլ զի նովաւ հաս լինէ չքնել յերուսաղէմէ մինչեւ ի կողմանս Լիւրիկեացւոց՝ լի առնել զաւետարանն Քրիստոսի աչխարհս զաւետարանն Քրիստոսի» եփրեմի ընթերցուածին ծառսի եփրեմի ընթերցուածին ծառսի կ'երեւայ կորիւն:
2 DM զգուշացեալ:
2 չունին անմեղութեամբ: A:
3 A զճանապարհն կենաց: Հմմտ· Իմ· 8· «Ահաւադիկ ես եղէ երեմ· Իմ· 8· «Ահաւադիկ ես եղէ առաջի երեսաց ձերոց զճանապարհս կենաց եւ զճանապարհ մահու»:
3 D վարելոյ:
3 MS առնէր:

© National Library of Armenia

հետեւ եւ վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ Թագաւորին Հոռոմոց 58: Եւ խազայր գնայր հանդերձ աշակերտաւք բազմաւք՝ անցանել ի կողմանս Յունաց: Եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուցն յառաջագոյն զնմանէ անդր ի հիւսիսական կողմանց հռչակելոց՝ առաւել միամտութեամբ-ընտանեբար յեպիսկոպոսաց աշխարհին եւ յիշխանաց եւ ի գաւառականացն պատուեալ լինէր, մանաւանդ ի սպարապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատողիոս 59, ի մուտս ճանապարհին: Որ զիրս առաջի եղեալս գրով ցուցանէր կայսերն, որում անուն Թէոդոս կոչէին, որդի Արկադեայ կայսեր 60: Ուստի եւ հրաման ելանէր՝ վայելուչ մեծարանաւք զՍուրբն յարքունիս յուղարկելոյ:

2· Իսկ նորա զրազմութիւն աշակերտացն տարեալ ի քաղաքն Մելիտենացւոց, յանճն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի-քաղաքին, որում Ակակիոս 61 կոչէին: Եւ զվաստուր աշակերտացն Թողոյր զայն, որում Ղեւոնդիոս կոչէին 62, այր հաւատարիմ եւ ճշմարտասաչա:

3· Եւ առեալ Երանելոյն զպատուական եպիսկոպոսն Դեր-Ջանայ, որում անուն կոչէր Գինթ 63, եւ զսակաւս յաշակերտաց

4 եւ (վասն) չունին: B:
4 DE չունին ընդ:
5 Հռոոմոց. B Հռոովմոց:
5 եւ փութացեալ գնայր. A 460. եւ բազում մեծամեծօք... հանդերձ գնայր... անցանել ի սահմանս Յունաց: «Խազայր գնայր» Ա՛վ 162 եւ A 24, 29, 404 եւն: Ա՛կ:
7 համբաւուց. E համբաւոցն: Ա՛կ:
7 անդ փոխ. անդր:
8 BC հռչակելոյ:
10 չունին լինէր. BCS:
10 ի սպայապետէն. իսկ վարը տ. 46 սպարապետին:
11 LR անտիոխ M անտիոք E անտեւխս D անտիոք BC անաատոլ O անատոլիս S անաատոլիս. Մ. Խոր. Գ. 57—58 Անատոլիս, Անատոլիոս, սեռ. Անատոլեայ. Փարպ. 74. սեռ. Անատոլեայ. ուղիղն է Անատոլիոս, Anatolios:
11 ի մուտս. B զմուտս C որ զմուտս. սակէ Մ. Խոր. Գ. 58. «գոլն զգօրավարն Անատոլ հուպ ի մեր եկեալ սահմանն»:
12 եղեալ: Ն. 41:
12 C որոյ փոխ. որ:
12 PR չունին անուն:
13 Արկադու. Խոր. Գ. 41, 50 Արկադեայ. Arcadios:
14 զսուրբն ակումիտ անուն կոչեցոյց. Խոր. Գ. 57 (ասկէ H). «արժանապէս առաքել... եւ բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ» ի Բիւզանդիոն: Հ. Յ. Թորոսեան, Բազմավէպ, 1931, 473:
16 մելիտինացւոց. C մելիտոնացոցն. յն. Μελίτηνή, Melitene, այժմ Մալաթիա: Ա՛կ:
16 E եպիսկոպոսին:
17 որ փոխ. որում: Ա՛կ:
18 ղեւոնդէոսն H Ղեւոնդ, յն. Leontios: Ա՛կ:
20—21 դերջանոյ B թերջանոյ. Խոր. Գ. 57 Դերջանու, Անատոս վրդ. (Հայապատում, Բ. 228) Դերջանայ, այսպէս նաեւ Սա. Ասողնիկ, 251: Ա՛կ:
21 որոյ փոխ. որում. հմմտ. Եւս. Քրոն. Ա. 13. «որում անուն կոչէր Ովիդիական». A 461 որում անուն կոչէր Եւսեբիոս:
21 թերեւս լաւագոյն զսակաւս ոմանս:

անտի, եւ ելեալ յարքունատուր դեսպակս 64 եւ բազում պատիւս ըստ քաղաքաց քաղաքաց ղիպելոց եւ իշխանաց իշխանաց պատահելոց գտեալ՝ հասանէր ի Թագաւորական Քաղաքն Կոստանդնական: Զորմէ իսկոյն պատմէին յարքունիսն: Եւ մտեալ առաջի պատուական աթոռոցն՝ յանդիման լինէր ասատուածակարգ Թագաւորացն եւ [հայրապետին] սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհատուտ Դրանն, որում Ատիկոսն կոչէին 65: Ցորոց եւ գտեալ չնորհս՝ հրամայեալ լինէր ժամանակս լինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին դադարել զարմանաւք կարգելովք, մեծարեալ յեկեղեցւոյն եւ յարքունեաց եւ ի պատուական իշխանաց քաղաքին:

4· Եւ ապա յետ պատեքին կատարելոյ 66 ցուցեալ կայսերն զպիտոյիցն զհանգամանս: Եւ առեալ զանընդդիմակաց հրամանն հանդերձ սակերաւք, կայսերադիր նշանակաւք 67, վասն մանկտոյն յաշակերտութիւն առ ի կէս ազգէն Հայոց ժողովելոյ եւ վասն ժանտագործ ազգին Բորբորիանոսաց 68 եւ վասն եկեղեցեաց հաստատութեանն: Վասն որոց հաւանեցուցեալ ճշմարտին զարքունիսն՝ եւ ոչ զմի ինչ անընկալ Թողոյր: Եւ մեծամեծ պարգեւս

21 Մ. Խոր. Գ. 57, 60 Գնիթ. հմմտ. Փաւստ. Զ. 16. Գինդ Տարօնէցի:
22 եւ ելեալ յանդրադարձն (S յանդրուարն) դիմոսական. հմմտ. վարը տ. 42. ելանէին ի դեսպակս, ի կառս արքունատուրս. կը կարդամ յանդրադարձն = յարքունատուր, իսկ դիմոսական = դեսպակս:
22—23 բազում պատիւս գտեալ. կը լրացնեմ ըստ A 460. «եւ բազում պատիւս [պատրաստութեան հպատակութեան] ըստ քաղաքաց քաղաքաց դիպելոց եւ իշխանաց իշխանաց պատահելոց զտանէին [մեծարանս ընդունելութեան]»:
24 հասանէին: Ա՛կ:
24 A 460 ad ձեռագիրք ի Թագաւորական: բակաց ք· միւս ձձ· ի Թագաւորական:
25 A յարքունական պալատական·
26 պատուական ա. A պատուակալ· հմմտ. Փաւստ. Գ. 12· «զձերութեան պատիւն պատուակալ պատուականութեանն»:
26 աթոռոյն. A աթոռոյն:
27 A հայրապետին մեծ արքեպիսկոպոսին:
27—28 կաթուղիկոսին: R չունի կաթողիկոսին աշխարհատուտ գրանն:
28 ատիկոս: Ա՛կ:
30 մեծարել (գարմանօք). B մեծարեալ փոխ. գաղարել:
30 չունին մեծարեալ յեկ·: A:
32 C յղուցեալ փոխ. ցուցեալ:
33 OR զպիտոյից:
33 BC հանդամանսն R հանդամանս:
34 նշանակելովք: Ա՛կ: Տե՛ս Ծան. 67:
35 յաշակերտութիւնն: Ա՛կ:
35 B ազգին:
36 բարբարոսաց S բարբարիանոսաց:
36 չունին վասն եկ·: Ա՛կ:
37 հաստատութեան. C հաստատութեանն:
37 հ. եւ մեծամեծ պարգեւօք պատուեալ (S պատուելոյ) սխալմամբ հոս գետեղուած. տե՛ս վարը տող 38—39:
37 վ. որոյ փոխ. որոց:
37 ճշմարտին. C կ'ուզէ ճշմարտասիրին. կասկածելի է ընթերցուածս. պէտք է իմանալ երանելոյն:
38 զարքունիսն անընկալ. բնագիրը հոս թերդիր մնւնի. լրացուցի եւ ոչ զմի ինչ: Բառս անընկալ լինիմ երիցս գործածուած է Ա՛վ 178, 201:

© National Library of Armenia

գեւաւք պատուեալ եւ երկիր պագեալ Ծիրանափառ Աւգուստակա-
40 նացն եւ սրբոյ կաթողիկոսին եւ ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն եւ
յերեւելի իշխանաց քաղաքին եւ ամենայն իրաւք յաջողելովք
ելանէին ի զեսպակս, ի կառս արքունատուրս: Եւ մեծաւ չքով
եւ բազում վայելչութեամբ ունէին զճանապարհս արքունական:
Եւ ամենայն քաղաքաց պատահելոց պայծառագոյն երեւեալ եւ
45 մեծամեծ պատիւս դառեալ դային հասանէին ի ժամադիր կոզմանս:

5. Եւ անդէն վաղվաղակի պատահեալք սպարապետին *Հայոց՝
հանդերձ սակերաւք, կայսերագիրք նշանակաւք, յանդիման լի-
նէին: Եւ նորա առեալ զսակերսն, զկայսերագիրս նշանակսն, փու-
թայր վաղվաղակի զհրամանն կատարել: Եւ հրեշտակս արձա-
50 կեալ այնուհետեւ ի գաւառս գաւառս կէս ազգին Հայոց, որ ընդ
իշխանութեամբն կայսեր, զի բազմութիւն մանկտւոյ ժողովել ի
պատեհագոյն տեղիս եւ նոցին զարմանս եւ ոռճիկս կարգել յար-
քունատա: Ցորս եւ Երանելւոյն զվարդապետութիւնն իւր ի գործ
արկեալ եւ ժողովելոցն քաղցրացուցանէր:

55 6. Ապա յետ այնորիկ ձեռն արկանէր զդժպատեհ եւ զկամակոր

38—39 այս տեղ կը գետեղեմ «եւ մեծամեծ պարգեւօք պատուեալ» (տե՛ս վերը տող 37բ) ինչպէս ունի A 464 եւ մեծամեծ պատարագօք եւ երեւելի պարգեւօք պատուեալ սերով:

40 B սրբոյն:

40 կաթուղիկոսին:

41 իշխանացն. BS իշխանաց:

41 Իւրայովքն (BC Իւրայօքն) յաջողելոք. A իրօք յաջողելովք:

42 DS եւ (ի կատս):

44 քաղաքացն պատահելով ի քաղքին պ.: A:

45 պարգեւս. A պատիւս:

45 E ժամադիրս:

46 պատահեալ: Ակ:

46 Հայոց, պէտք է իմանալ աՇուշտ Հոռոմոց:

47 հ. սակերօք կայսեր: DE չունին հանդերձ. B հանդերձ սակերօք հանդերձ կայսեր: Ակ:

48 ա. սակերս կայսերական նշանօք: Ակ:

50 ի գաւառս կ. A ի գաւառաց: Ակ:

50—51 յիշխանութեանն. B իշխանութիւնն. H որ ընդ իշխանութեամբն:

51 չունին զի: Ն. 206—208:

51 Հնէհ ժողովեալ. A զի... ժողովեացին:

52 ժողովել եւ նոցին ոռճիկս կարգել ի պատեհագոյն (B պատեհագոյն) տեղիս. H ժողովեալ բազմութիւն մանկտւոյ ի տեղիս տեղիս եւ դարմանս եւ ոռճիկս կարգէր յարքունատա. հմմտ. նաեւ A 437 զի ի գաւառաց գաւառաց եւ կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացին բազմութիւն մանկտւոյ. եւ Փաւստ. Դ. 4 (65 Պատկ.). կարգէր եւ ի տեղիս տեղիս դպրոցս: Ակ:

53 երանելին: A 436:

53 H զկուսաւոր վ.:

54 B քաղցացուցանէր. A առ ընդունել քաղցրացուցեալ:

55 զդժպատեհ. H զժպիրս: Բառս դժպատեհ աւելի մեղմ նշանակութեամբ ունինք Եւագր, 16. «պարտ եւ պատշաճ է ոչ խոժոռ եւ ոչ տրտում եւ դժպատեհ լինել դիտնականին». Ոսկ. Մեկն. Մատթ. 540 «դժպատեհ իրք». եւ Գործք Առ. Իէ. 12 «դժպատեհ լինն թուէր նաւահանգիստն առ ի ձմերել»: Ի ժպիրհ ընթերցուածը ծանօթ է «յանդուգն, լիրբ» իմաստով, պ.պէս «ազգ ժպիրհ երեսօք» Բ. Օր. ԻՀ. 50, Ժող. Ը. 1

Բորբորիանոսաց աղանդն քննելոյ: Եւ իբրեւ ոչինչ գտանէր հնարս (գնոսա) յուղղութիւն ածելոյ՝ առեալ ի գործ արկանէր զիչեւառացուցիչ գաւազանն՝ ծանրագոյն պատուհասիւք խոշտանգել ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս: Իսկ յորժամ այնու եւս պակասեալք ի վրկութենէն գտանէին խորտակեալքն, ապա խանձեալս, մրեալս եւ գունակ գունակ խայտառակեալս յաչխարհէն մերժէին:

7. Իսկ Երանելւոյն զիւր վարդապետութեանն պայման արարեալ՝ սկսեալ եւ վճարեալ, եւ բազում չնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն պիտորութիւն եւ լցեալ զեղոյր ամենայն հոգեւորն բարութեամբք[79]:

8. Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց, Աղուան յազգէ, Բենիամին անուն[69]: Եւ նորա հարցեալ եւ քննեալ զբարբարոս զրանս աղուաներէն լեզուին՝ առնէր ապա նշանակս ըստ վերնապարգեւ կորովի սովորութեան իւրում: Եւ յաջողութեամբ Քրիստոսի չնորհացն կարգեալ եւ հաստատեալ կէտէր:

(այլ օր. լիրբ), Դան. Ը. 25. ժպիրհ ակն, Ա. Թագ. Բ. 29. ազգ ժպիրհ եւ անողորմ. երեմ. Զ. 23 եւն: Դժպատեհ եւ ժպիրհ ընթերցուածները կը յիշեցնեն Գ. Մակ. Ե. 22. «ազգն դժպատեհ», զոր պէտ ձմ կը կարդան «ազգ ժպիրհ». եւ «ազգն դժպիրհ» (ՆՀԲ): Դժպիրհ ձեւին գոյութիւնը կը հաստատեն դժպհութիւն (Զգօն, 286. «խառնրնակ դժպհութիւն, Սերբեր. 85 դժպհութիւն իհնգ իրաց). եւ դժպհի բառերը. հնձ կը թուի, թէ նաեւ կորիւնի տեղիքը ուղղելու է դժպիրհ:

55 B կամարակոր:

56 բարբարիանոս աղանդն (B աղանդ). C բարբարոսական ա. H ա. բորբորիանոսացն. Մ. Խոր. Գ. 58 քննել դժանդագործ բորբորիտոնն: Տե՛ս Ծան. 68:

58 BC գազանն վախ. գազանն:

58 EM ծայրագոյն H սաստկագոյն:

58 չունին խոչտանգել. H սաստկագոյնս խոչտանգանօք պատուհասէին: Ակ:

59 C եւ (ի զկ.): — B ի գլորանս իսկ որժամ:

60 խորտակեալք. C խորտակեալք. քերեւս խոչտանգեալքն. H Աստուծոյ տեսիլքն: Ակ:

60/61 O ապաքանձեալս. B խանձեալք:

61 E մրեալ: Հմմտ. կանոնք Շատ Հապիվանի. ԺԶ. Մեղմեալք «կրկին դան արբցեն, խանձեացին, մրեացին»:

61 B խայտառակեալ:

61 եւ (յաչխարհէն). չունի C: Ակ:

62 կորզէին փոխ. մերժէին. H հաչածէին յաչխարհէն. ՆՀԲ (ը. ր. մրեմ) կորնչէին: Ակ:

64 սակեալ. H սկսեալ:

65 H զհարց:

66 լցեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբք. A 436 եւ լցեալ զեղեալ աստուածային հոգեւոր (ոմանք հոգեւորն) ամենայն հոգեւոր. H լ. զեղոյր զամենիքսումբք ի բնար. H լ. զեղոյր զամենիքսումբք ի բնական հոգեւոր վայելչութեամբ: H:

67 M եղեալ փոխ. եկեալ:

68 ազգով. CS ազգաւ: Ակ:

68 բենիամէն R բենիամէն. Մ. Խոր. Գ. 54. «կոչեցեալ պերենիամէն անուն չնորհաւոր թարգմանեն»:

70 հմմտ. Ա.վ 156. Աբրահամ «բոստաւածապաշտ սովորութեանցն... համբերութիւն յանձն իւր կրէր»:

71 B յակողութեամբ: – R չունի եւ:

© National Library of Armenia

9· Ցետ այնորիկ հրաժարեալ յեպիսկոպոսաց եւ յիչխանաց աչխարհին եւ յամենայն եկեղեցեաց: Առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն զերկուս ոմանս յիւրոց աչակերտացն, որոյ առաջնոյն Ենովք անուն էր եւ երկրորդին Դանան[70], արք կրաւնաւորք եւ յառաջադէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն, զորս յանձն արարեալ ամենապահ չնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն զետեղէր:

10· Եւ ինքն բազում աչակերտաւք գայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց: Եւ հասեալ ի Նոր Քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ թագաւորին Հայոց, որում ա-նուն Արտաչէս կոչէին[71], եւ ամենայն բանակին: Եւ պատմեալ նոցա զգործոց կողմանցն այնոցիկ ըստ յաջողութեան չնորհացն Աստուծոյ՝ զաղարչէր անդ աւուրս ինչ վասն մխիթարութեան եւ վասն զհոգեւոր զանճուկն ապրելոյ:

ԺԵ· ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՑՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՄԱՇՏՈՑԻ Ի ՎԻՐՍ

1· *Ապա դարձեալ ելանէր, չրջէր զաեղեաւքն կարգելովք եւ զպաւառաւքն աչակերտելովք աչխարհին Վրաց, զուարթացուցանել, զաւրացուցանել, նորոգել եւ հաստատել:

2· *Առ որով ժամանակաւ Աբժիւգ[72] անուն թագաւորեալ Վրաց· վասն որոյ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն: Եւ նորա չրջեալ զամենայն աչակերտելովք, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն:

[73] չունին եւ (յիչ·) BCD եւ իչխանաց: Ակ:
[74] B եկեղեցայց:
[75] որ· C որոյ S որոց:
[76] B անուանէր:
[78] չունին ամենապահ: H: Համմտ· Ն· 114:
[80] գործս: Ակ: — BE կողմանց:
[84] յաջողութեանց S աջողութեանց: R:
[85] մխիթարէր (B մխիթարեալ) վասն A 342 եւ գաղարեաց անդ յետ այսորիկ աւուրս եօթն վասն հոգեւոր մխիթարութեան:
[85] չունին եւ A 431 առաւել գհոգեւոր սիրոյն (ոմանք չունին սիրոյն) զանճուկն (ոմանք զանճուկան) ապրէին: Համմտ. Ավ 342· «զանճուկ նոցա զոր առ Տէրն ունէին՝ լցեալ»:

* ԺԵ· 1 Տպ· 26, տ· 24—26:
[1] զտեղօքն կարգելեօք· RS զտեղեօք կարգելովք· A· համմտ· Բ· Մակ· Գ· 8· «զաչակերտութեամբ չրջել· Փաւստ· Դ· 14· զիւրով իչխանութեամբն չրջել:
[1] համմտ· Գործք Առ· ԺԵ· 36· «Շրջեսցուք զեղբարբք ըստ ամենայն քաղաքաց, յորս քարոզեցաք զբանն Տեառն, թէ որպէս ունիցին:
[2] աչխարհին Հայոց: Ակ:
[3] չունին զօրացուցանել: A: — եւ: ACS:
* ԺԵ· 2—3· Տպ· 32, տ· 5—23: Տես Ներածութիւն:
[4] համմտ· Մ· Խոր· Գ· 61· «առ որով ժամանակաւ Աբժիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց: Տես Ծան· 72:
[5] չունին վասն: Ակ:
[6—7] աչակերտօք· BDES աչակերտօքն C աչակերտելօքն: A:
[7] CDE ճշմարտութեան:

3· Յայնժամ իչխանին Տաչրացւոց, առն պատուականի եւ աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աչուչայ[73], ի ձեռն տուեալ նմա զանճն (հանդերձ) ամենայն գաւառաւն իւրով: Եւ նորա զիւր ամենասփիւռ վարդապետութիւնն ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն գաւառաց եւ անդ ցուցեալ եւ յանճն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սամուէլի, այնմ, զոր ի վերոյն նչանակեցաք[74], ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց Մեծաց: Եւ եկեալ ի թագաւորական տեղիսն՝ զընդելական ողջոյնն սրբոյն Սահակայ եւ ամենայն պատահելոցն տուեալ՝ պատմէր նոցա վասն այնր եւս նորագործ իրացն: Որք իբրեւ լուան՝ առաւել գոհանային զնորագործ պարգեւացն տուելոց նոցա յԱստուծոյ:

ԺԶ· ՄՇԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՑԵՐԷՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

1· Ցետ այնորիկ ուչ եղեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին զղպրութիւն առաւելուլ, յարգել եւ ծաղկեցուցանել: Զեռն ի գործ արկանէին ի թարգմանել եւ ի գրել՝ ըստ յառաջադոյն սովորութեանն:

2· Որոց գործեալ զչէպ լինէր եղբարս երկուս յաչակերտացն յուղարկել ի կողմանս Աւորւոց, ի քաղաքն Եգեսացւոց, զՅովսէփ, որ ի վերոյն յիչեցաք, եւ երկրորդին Եզնիկ անուն, յԱյրարատ գաւառէն սերմանէր զբանն կենաց:

9 տայր փոխ· տուեալ: Ակ:
10 գաւառացն: Ակ:
11 եւ նորա ամենասփիւռ (C գիւր ա· DE ամենասփիւռ· ՕՆՀԲ ամենասփիւռ) վարդապետութիւնն (DER վարդապետութեանն): A 426 եւ նա ամենասփիւռ վարդապետութեամբն ամենեցուն սերմանէր զբանն կենաց:
11 B պակասութիւն C պակասդն D պակասութեամբք:
12 եւ (անդ) չունին: A: Համմտ· Ն· 115:
12 անցուցեալ C կ'ուղղէ ցուցեալ: Ն· 115:
13 ի վերոյ: Ակ:
15 ի սովորական ա·: Տե՛ս վերը ԺԱ· 1: Ակ:
16 B չունի եւս:
17 BC որոց փոխ· որք: Որոց կը պահանջէ լուեալ:
17 լուան: Ակ:
18 գոհանային պարգեւացն Աստուծոյ· H միաբան օրհնեցին զԱստուած ի վերայ նորոգաւուր պարգեւացն տուելոց նոցա ի վերուստ: Ակ:

ԺԶ· 1—13 = Տպ· 32, 23—33, 7:
1 B երկոցունցն:
2 ազգին զղպրութիւն· H ազգի զղպրութիւնն: Համմտ· Ավ 344· «զի նախ անդէն իւրեանց ազգին եաւն զգիտութիւն»:
2 առաւել յարգել, գիւրացուցանել (B զղպրացուցանել)· H առաւացուցանել եւ առաւելուլ· կ'ուղղեմ առաւելուլ, յարգել եւ ծաղկեցուցանել: Համմտ· Բ· Կոր· Թ· 8· «զամենայն չնորհս առաւելուլ ի ձեզ»:
3—4 արկանէր ի թարգմանել եւ ի գրել մեծն Իսահակ· E ա· մեծն Իսահակ ի գրել եւ ի թ· H չունի: Համմտ· Մ· Խոր· Գ· 61 «Մեծն Սահակ»: Յետսամուտ յաւելուած կը հաւարիմ «մեծն Իսահակ»· խօսքը երկոցունց երանելեաց մասին է:
5 B եղբայրս:
7 երկրորդն: Ակ:

© National Library of Armenia

բատեան գաւառէն, ի կողբ գեղջէ 74, զի յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս ի հայերէն դրեալս դարձուցեն: Իսկ թարգմանչացն հասեալ ուր առաքեցանն եւ կատարեալ զհրամանն եւ առ պատուական հարսն առաքեալ՝ անցեալ զնոսին ի կողմանս Ցունաց: Ուր եւ ուսեալք եւ տեղեկացեալք՝ թարգմանիչք կարդէին ըստ հելլենական լեզուին:

3. * [Ցայնմ 75 ժամանակի բերեալ երեւեցան ի Հայաստան աշխարհին գիրք սուտապատումք, ընդունայնախաւսք, աւանդութիւնք առն ուրուիմն հոռոմի, որում Թէոդորոս անուն 76: Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետացն եկեղեցեաց սրբոց նշանակեալ ազգ առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ եւ Մաշտոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աչխարհահալած արտաքոյ իւրեանց սահմանացն մերժեցին, զի մի ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ:]

4. Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ դէպ լինէր եղբարց ոմանց ի Հայաստան աշխարհէս գիմել իշանել ի կողմանս Ցունաց. որոյ առաջնոյն Ղեւոնդիոս անուն էր եւ երկրորդին՝ կո-

8 A յասորի:
9 ի (հայ.) չունին: Ա,կ:
10 B գարձուցին:
11 H զհրամայեալս եւ ի ձեռն հաւատարիմ եղբարց առ...:
12 ER զնացին:
13 թարգմանիչս: Ա,կ:
ԺՋ. 3 = Տպ. 40, տ. 16—41, տ. 5:
14 ի հ. չունին: IJS Ն. 116:
14—15 աչխարհին: Ա,կ:
15 ընդունայնախաւս: BIJ:
15/16 J աղանդութիւնք:
16 B որում. IJ չունին:
16 հմմտ. Փաւստ. Զ. 6. «ազգաւ հռոմ»:
16 Թէոդիոս. H որում անուն էր Թէոդորոս. Մ. Խոր. Գ. 61. «գիւրս Թէոդորոսի Մամուեստացւոյ»: RS:
17 հմմտ. Ա,վ 362. «սիւնհոդոսական հրամանաւ առաքելոցն». ϰὰν σ. νόδιϰος. տես Ն. 124:
17 C կանոնին հայրապետացն:
17 եկեղեցեացն. IJ եկեղեցւոյ սրբոյ: BC:
18 IJ Մեսրոբայ: — H ճշմարտապէս:
20 IJ աչխարհալած. H ի բաց հալածեալ յիւրեանց աչխարհէն: Թառս միաչն այս տեղ գործածուած է եւ շատ կասկածելի է հարազատութիւնը. իմաստն է հալածեալ յաշխարհէ. բայց բարդութեան ձեւը կը պարտադրէ իմանալ հալածել զաշխարհիմմտ. այսահալած, դիւահալած, ինքնահալած, խաւարահալած եւն:
20 չունին սահմանացն հմմտ. Փաւստ. Դ. 29. զսինլքորսն արտաքոյ իւրեանց սահմանացն հալածեալ տանէին. տես Ն. 156:
20 մերժեցին. B մերժեսցին. IJ մերժէին:
21 H զի մի ինչ:
21 IJ չունին ինչ:
21/22 B սատանական. հմմտ. Ա,վ 347. «լուանալ յաղտոյն ի սատանայական ծխոյն: Ն. 124—125:
22 յարիցէ. Զ յարեսցի. H մերձեսցի: Ն. 124:
ԺՋ. 4—7 = Տպ. 33, 8—35, 12:
23 B անցելոյ H անցանելոյ:
24 ոմանց եղբարց: H:
24 B դիմեալ իշանէր:
25/26 որ եւ ղեւոնդիոս (B ղեւոնդէս) առաջնոյն անուն էր (B անուանէր) եւ երկրորդին (ES երկրորդն) կորիւնս (BC կորիմինոս): H կը հա-

րիւն 77: Որք եւ մատուցեալք յարէին յեղնիկն երբեւ առ ընտանեզին աննդակից՝ ի Կոստանդնիական քաղաքին: Եւ անդէն միաբանութեամբ զհոգեւոր պիտոյից զինդիրն վճարէին 77: Որք յետ այնորիկ հաստատուն աւրինակաւք աստուածատուր Գրոցն եւ բազում չնորհագիրք հարցն աւանդութեամբք եւ Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնաւք 78 զային երեւեալ յաչխարհս Հայոց: Եւ առաջի դնէին հարցն զրերեալ կաթուղիկոսն եկեղեցւոյ սրբոյ:

5. Իսկ երանելւոյն Սահակայ [զեկեղեցական գրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն (գրեալս) դարձուցեալ եւ զրազում եւս զհայրապետացն սրբոց զճշմարտապատում զիմաստութիւնս: Դարձեալ յետ այնորիկ] առեալ հանդերձ եղնկաւ զյառաջադոյն, զյանկարծագիւտ, զիութեանակի զթարգմանութիւնն՝ հաստատէր ճշմարիտ աւրինակաւքն բերելովք: [Եւ չատ եւս այլ մեկնութիւնս Գրոց սրբոց թարգմանեալ էին:]

6. Եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց ընթերցուածոց

մատոյց որոց անուանքն էին միւսին Ղեւոնդ եւ միւսումն կորիւն: Բնագիրը թերեւս խանգարում մը կրած է. որ եւ կը կարդամ ըստ Hի որոց եւ կ'ուղղեմ որոյ. կորիմինոս աղաւաղութիւնն է անշուշտ կորիւն անուան:
26 որք (եւ) չունին: Ա,կ:
26 մատուցեալ. B մատուցեալք H երթեալք:
27 BC քաղաքէն:
28 անդ: H:
29 հոգեւոր պիտոյից զինդիրն. H զհոգեւոր պ. խնդիրն R հ. պիտոյին զինդիրս: Ա,կ:
30 որոյ. H յորոց RS որոց. բայց դիմաւոր գալին բայը կը պահանջէ հոս որք:
30 BC հայոց փոխ. հարց. H հայրապետացն:
30 հարցն յետ այնր (BC այն) աւրինակաւքն կրկնութիւնն է տ. 29ի յետ այնորիկի:
31/32 գալին երեւելով աչխարհին Հայոց. A 465/66 ունի գայր... երեւել (ոմանք երեւի) ի Հայաստան երկիրս (այլք երկրին): H գարձեալ լինէին յաչխարհն Հայոց: Հմմտ. Ա,վ 169 յայլ սահմանս երեւեալ գայցէ. 173/74 գայր երեւել որդին յաչխարհ.
370 գայցէ երեւել (փաւստ. Գ. 5 երեւեալ) եւ այլն: Ա,կ:
34 գումարութիւնն. H զգրոց զգումարութիւնն:
35 B ի յն. միւսները չունին:
36 բազում եւս զհայրապետացդ. H զրազումս եւ զհայրապետացն:
36/37 զճշմարիտ. H ճշմարտապատում:
37 գիմաստութիւն RS իմաստութիւնն H իմաստութիւնս:
38 եղնկաւս. H եղնկաս:
38/39 C գիտխնամակի:
39 B գթարգմանութիւնս. H գթարգմանչացն:
39 B զճշմարիտ C գճշմարիտն H ճշմարիտ:
39 B օրինօք. միւսները օրինակօք H օրինակօքն:
40 բերելօք: H:
40 B չատ այլ եւս. միւսները չունին այլ. H չատ եւս այլ:
40 մեկնութիւն. H մեկնութիւնս:
40 E թարգմանէին գրոց:
40 չունին սրբոց: H:
41 H կ'ուսեալցնէ ըստ հայերէն նչանագրացն:
42 յընթերցուածս: BCHA 467:

© National Library of Armenia

Գրոց պարապէին հարքն զսիւ եւ զգիշեր. եւ նովիմբ ծաղկեալք եւ
չհաւեսեալք՝ աւրինակ բարեաց ուսումնասէր առընթերակայիցն
լինէին: Մանաւանդ զի ունէին եւս պատուիրակս զգուշացուցիչս
զաստուածակարգ պատգամաւորացն, յորոց առաջինն հրամայէ,
թէ «Ցաւրէնս Տեառն խորհեսցի նա ի տուէ եւ ի գիշերի». եւ
երկրորդն զհամադունակն պատուիրէ, թէ «Մի՛ թո՛ղ ընթերցուա-
ծոց մխիթարութեան վարդապետութեան. մի՛ անիծոթ առներ
զչնորհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեաց եւ ի դոյն կանխեաջիր.
զի քո յառաջադիմութիւնդ ամենեցուն յայտնի լիցի. զդոյչ լինել-
ջիր անձինդ եւ վարդապետութեանդ եւ ի դմին յամեաջիր. զայդ
եթէ առնիցես է՛ւ զանձն ապրեցուցես եւ զայնոսիկ որ քեզն
լսիցեն»:

7. Ապա յետ այնպիսի զործոց զարձեալ առաւել եւ բարձրա-
գոյն վարդապետութեամբ սկսեալ երանելւոյն Մաշտոցի ճառս

43 Ծախէին (նաեւ BA). H ը. գ. որոց պարապէին երանելի հ.: Դա-
սակաւիք գիտեն ծախել յինչ եւ պարա-
պել խիթք կամ յինչ:
44 R չհաւեսեալք:
44 առընթերակայից B առընթե-
րակաց C ընթերակացիցն H առըն-
թերակացն A 467 առընթերակցացն,
առընթերակայիցն, առընթերակաց:
Դասակաւիք կը գործածեն գոյականա-
բար առընթերակայ եւ ածականաբար
առընթերակաց. հոս կը սպասուէր
կամ առընթերակաց ուսումնասիրաց
եւ կամ ուսումնասէր առընթերա-
կայիցն: Ակ:
45 չունին եւս: AH:
45 պատուիրանս. H զպատուիրա-
կան. A ոմանք պատուիրակս, մին
զպատուիրանս, ուրիշներ պատուի-
րանս: Չմմտ. Ա՛վ 153. «Նաեւ ամե-
նայն նահապետացն չատակեաց եղեալ
...զի որք Աստուծոյն սուացան՝
պատմեցին հարք որդւոց, զի իբրեւ
պատուիրանք (կարդա՛ պատուիրակք)
զգուշացուցիչք լինիցին առ ի ծա-
նօթս առնելոյ զնոսա Աստուծոյ»:
45 C զգուշացուցիչս. H զգուշա-
ցուցիչան:
46 յաստուածակարգ, նաեւ H.
իսկ A յաստուածակարգ, ոմանք զաս-
տուածակարգ, նաեւ –ակարգ:
46 E պատգամաւորաց:
46 B յորոցն Aad յորոց. միւսները
որոց:

46 B առաջին. A առաջինն եւ զա-
ռաջինն:
47 խորհեսցիս, նաեւ A ոմանք, չունին նա: A:
47 Սաղմ. Ա. 2. «Ցաւրէնս Տեառն խորհեսցի նա ի տուէ եւ ի գիշերի»:
48 հանդոյն. չունին մին. ունի C նմին. H չունի հանդոյն մին. A զհամադունակն, զհամագունակն, b նման մին: Համագունակ (համգունակ, հանգունակ) հազուադէպ է հին մատենագրութեան մէջ. կան սակայն նոյնգունակ, այնգունակ եւ այլն: Բնագրին մէջ կ'առնեմ զհամագունակն:
49 B մխիթարութեանն:
49 առնել: AHR:
50 խորհեա: AH:
51—52 չունին կանխեաջիր — ի դմին: AH:
53 BC ապրեցուցանես:
53 C որք:
54 Ա. Տիմոթ. Դ. 13—16:
55 ապա յետ (S այնորիկ) դարձեալ այնպիսի առաւել. C յետս դարձեալ. I ապա յետ այնպիսի առաւել. HR ապա դարձեալ յետ այնպիսի լուսաւոր (R առաւել). A 466 ապա յետ այսպիսի գործոց դարձեալ առաւել: A:
55 R չունի եւ:
56 վարդապետութեամբն BHR վարդապետութեանն IJ վարդապետութեան A վարդապետութեամբ:
56 Մաշթոցի. IJ Մեսրովբայ:

յաճախագոյնս, գժուարապատումս, առակս խորհրդոցս, գիւրա-
լուծս, չնորհագիւտս, բազմագիմիս ի զաւրութենէ եւ ի հիւթոյ
Գրոց մարգարէականաց կարգել եւ յաւրինել, լի ամենայն ճաշա-
կաւք աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան: Ցորս բազում
նմանութիւնս եւ աւրինակս ի յանցաւորացս ասէ, առաւելա-
գոյն վասն յարութենական յուսոյն առ հանդերձեալն յերիւրեալ
եւ կազմեալ. զի հեշտընկալք եւ գիւրահասոյցք ախմարագունիցն
եւ մարմնական իրաւք զրաղելոցն լինիցին՝ առ ի սթափել եւ
զուարթացուցանել եւ հասուահիմն առ խոստացեալ աւետիսն քա-
ջալերել[79]:

ԺԷ. ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՆԱՑՔ ԵՒ ՀՈԳԵԿՐԱՒԻՆ ԱՐՈՒԵՍՏ ՄԱՇՏՈՑԻ

1. Եւ այսպէս ընդ ամենայն կողմանս Հայոց եւ Վրաց եւ
Աղուանից՝ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, զամառն եւ
զձմեռն, զսիւ եւ զգիշեր, անվհեր եւ առանց յապաղելոյ զնորո-
գագիր վարդապետութիւնն ուսուցանէր: Եւ իւրով իսկ աւետա-
րանական եւ ողջունապատում զնացիւքն առաջի թագաւորաց եւ
իշխանաց եւ ամենայն հեթանոսաց՝ անընդդիմակաց ի հակառա-

57 B յաջախագոյնս:
57 չունին, նաեւ H, գժուարապա-
տումս, առակս խորհրդոցս: A:
57 դիւրապատումս (B եւ) չ. նաեւ
HIJ. իսկ A դիւրալուրս բ. չ.:
58 չնորհագիւրս. նաեւ AH. իսկ IJ
չնորհագիւտս:
58 A գ. բազմագիմիս չնորհագիրս
յարգարեալս ի գ.:
58 ի լուսաւորութենէ փոխ. ի զո-
րութենէ: AHIJ:
59 IJH կարգեալ եւ յօրինեալ. A լի
ամենայն ճաշակօք կարգեալս եւ յօ-
րինեալս:
60 IJ չունին ճաշակօք աւետարա-
նական:
60 B ճշմարտութեանն:
60—66 չունին IJ յորս — քաջալերել:
61 BA յանցաւորաց: A: Տես Ն.
62 յարութենական: A:
117—119: — առ ի հ.: A:
63 B կազմի:
63 ախմարագունիցն. BAS ախմա-
րագունիցն H ախմարագունացն:
64 B սրագելոցս:
64 BH եւ ի գ. չունին միւսները:
65 զարթուցանել: AH:
65 առ ի խ. եւ H: A: Չմմտ. Ա՛վ
186. առ խոստացեալսն քաջալերեսցէ:

ԺԷ. 1 այնպէս: BHA 439:
1 զամենայն: RS յամենայն: AH:
1 A երկիրն Հայոց ի ծագաց մին-
եւ ի ծագս...:
1 եւ (վրաց) չունին: HIJ:
2 IJ աւուրս փոխ. ժամանակս:
3 EA չունին եւ (առանց):
3—4 զնորոգագիր վարդապետու-
թիւնն ուսուցանէր ունի միայն H:
Չմմտ. վերը Թ. 5, տ. 55 զաշակեր-
տութիւն նորագիւտ վարդապետու-
թեանն:
4 խակ իւրով. AIJ իւրով խակ. H եւ
իւրով խակ:
5 ողջապատում. H ողջապատումն
բանիւ. A ողջունապատում. IJ ողջու-
նատու:
6 IJ չունին եւ (ամենայն):
6 հեթանոսաց: C չունի. H ամե-
նայն:
6 եւ. չունին CHA:
6 ի (հակ.). չունին IJ:
6 C ընդդիմակաց. E անընդդիմա-
կացն H անընդդիմաց:

© National Library of Armenia

կորղաց զամենափրկիչ զանունն Յիսուսի կրեաց յանձին: Եւ զամենայն ոգի քրիստոսազգեաս եւ ոգեղէնս վառեաց: Եւ բազում բանդականաց եւ կալանաւորաց եւ տապնապելոց ի բռնաւորաց՝ վերկութիւն արարեալ կորղեաց գնոսա ահաւորութեամբ զաւրութեան վառացն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակս արիւնագիրս զանիրաւութեան պատառեաց: Եւ բազում սգաւորաց եւ կարճամտելոց մխիթարական վարդապետութեամբն «զակնկալութիւն յուսոյն ըստ յայտնութեան վառաց մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի» նուաճեաց: Եւ զամենայն միանգամայն յաստուածպաշտութեան պայման անդր փոխեաց:

7 *զամենափրկչին*. միայն Ab *զամենափրկիչ*:

7 *զա. Յիսուսի անունն*. BCAIJ *զա. զանունն Յիսուսի*:

7 HIJ չունին *կրեաց*:

7 A չունի *յանձին*:

8 *քրիստոսազգեաս*. A *աստուածազգեաս* (այլ ձմ *քրիստոսազգեաս*), H *քրիստոսասէրս*:

8 *հոգեղէն*. H *ոգեղէնս* A *ոգեղէնս* (բնագրին մէջ ըստ Կոր. *ոգեղէնս*) R *հոգեղէն* IJ *հոգեղէնս*:

8 IJ չունին *եւ* (*բազում*):

9 *կալանաւորաց*. նաեւ Abt. իսկ IJA(Ա՛Բ) *կալականաց* HA (ոմանք) *կալանականաց*:

9 IJ չունին *ի բռնաւորաց*:

10 *թողութիւն*. AHIJ *վերկութիւն*:

10 IJ չունին *կորղաց գնոսա ահաւորութեամբ*:

10 *կորգլով*. LO *կորգեալ*: Ակ:

10 *ահաւոր զօրութեամբն*. H *ահաւորութեամբ զօրութեամբ* A ոմանք *ահաւորութեամբ զօրութեանե* (t *զօրութեամբ*), այլք *ահիւ զօրութեանն*. *Փաւստ*. Դ. 4· *ահիւ քարոզութեանն* (կարդա *զօրութեանն*) *վառացն Քրիստոսի*:

11 J չունի *զօրութեան*:

11 չունին *վառացն*: AFH:

11 IJ չունին *եւ բ*.: DE չունին *եւ բազում*:

11/12 *մ. անիրաւութեան պ.* այսպէս նաեւ Aβad. իսկ HAՈ՛Բ *անիրաւագիրս պ.* եւ Abt *անիրաւագիրս զանիրաւութեան. բայց* IJ *արիւնագիրս զանիրաւութեան*: Վերջինս կը նախընտրեմ· *անիրաւագիրս* հաւանօրէն սխալագրութիւն է *զանիրաւութեան* բառին ազդեցութեամբ տակ:

13 *զակնկալ*. H *ակնկալութեամբ* AS *զակնկալութիւն*:

14 IJ չունին *բառ — Աստուծոյ*:

14 *եւ փ*. չունին: AH:

15 *փրկչին մերոյ*. A *ամենափրկչին*: H:

15 հմմտ. *Տիտ. բ*. 13 14· «*եւ ակնկալեցուք երանելի յուսոյն եւ յայտնութեան վառաց մեծին Աստուծոյ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի*»:

15 *նօթճեաց*, նաեւ DEA(t). իսկ BCAHIJ *նուաճեաց*. զոր առի բնագրին մէջ: Բառն *նաւթճեմ* անգամ մը միայն գործածուած է դասական մատենագրութեան մէջ *աւետեմ* իմաստով· *Ոսկ. Մատթ*. 319· «*եւ մխսոյն գիտոր խաղաղութեանն տուեալ գաւեսխս... եւ մխան նօթճէը երուսաղէմի, ևթէ Ուրախ լեր...*»: Հոս *նուաճեմ*, *յն. προσάγω* բային իմաստն ունի, այն է *ածեմ, մատուցանեմ, մերձեցուցանեմ, ընծայեմ, ընծայեցուցանեմ* եւ այլն· ասկէ՝ *προσαγωγή*, որ *Եբեռ. բ*. 18 եւ *Գ*. 12 թարգմանուած է *նուաճութիւն*· իսկ *Հռոմ. ե*. 2 *ընծայութիւն*: *Կորիւն* կ՚երեւայ թէ նկատի ունեցած է երկրորդ տեղիքը· «*որով ունիմք գհամարձակութիւն եւ գնուաճութիւն յուսով ի ձեռն հաւատոց նորա*»:

16 *անդ*, նաեւ DE. իսկ B *անդի* C *անտի*. A չունի. IJHRS *անդր*:

16 հմմտ. *Եւթաղ* 83· «*ի պատգամաւորութեան պայման փոխեաց*»:

2· Եւ դարձեալ բազում եւ անհամար գունդս գունդս վանականաց ի չէնս եւ յանշէնս՝ չինակեացս, զաշտականս եւ լեառնականս, անճաւամուտս եւ արզելականս բնակեցուցեալ հաստատէր: Որոց ընդ ժամանակս ժամանակս ինքեամբ իւրով իակ անձամբն աւրինակ ցուցանէր: Առեալ զոմանս ոմանս յաշակերտացն յիւրաքանչիւր մենաստանաց եւ երթեալք լեառնակեաց, մենակեաց, սորամուտ, ծառախիթ եղեալք՝ զառաքեակն խոտորուտ ճաշակաւք վճարէին: Եւ այնպէս վշտակեաց ակարութեան զանձինս տուեալ· մանաւանդ որոց հայեցեալ եւս ի մխիթարութիւն առաքելական բանիցն, թէ «Յորժամ վասն Քրիստոսի տկարանամ, յայնժամ զաւրացեալ լինիմ». եւ թէ «Վաւ եւս լիցի պարծել տկարութեամբս, զի բնակեսցէ յիս զաւրութիւնն Քրիստոսի»:

3· Անդ էր ապա չարբենալ գինւով, այլ առաւելուլ հոգւով

17 IJ չունին *եւ անհամար*:

17 *ա. գունդս վ.*: AHIJ *գունդս գունդս*:

18 *չինակեացս* չունին, նաեւ H: A:

18/19 *լեռնականս*, նաեւ H եւ A ոմանք. A (ձմ.) *լեառնականս, լեառնակեացս*: Համմտ. Ն. 119—120:

19 A չունի *բնակեցուցեալ*:

20 *զոմս*. IJ *զոր*: Ակ:

20 *ինքեամբ* չունին, նաեւ HIJ: A:

20/21 *իւրով մարմնովք զանձն ցուցեալ*: H այլ եւ արզեամբք *զանձն*

օրինակ կացուցանէր մխաձանց. A (Ա՛Բg) *որ ինքամբ իակ իւրովին* (Ա՛Բ *օր. եւ իւրով*) *անձամբն* (g *անձամբ*) *օր. ց*.: A(b) *ուր եւ ինքեամբ իւրով անձամբ օր. ց*.: At *որ եւ ինքեամբ... ձամբ օր. ց*.: IJS *ժ. իւրով իակ անձամբն օր. ց*.: Ակ: *իակ անձամբն օ. ցուցանէր*:

21 չունին *զոմանս*: AIJ:

21 *յաշակերտաց*: AIJE:

22 *մենաստանացն*. C *մենաստանացն*: Ակ:

22 *երթեալ* բոլորը: Ակ:

22 *լեռնակեաց* (*սորամուտ*). H չունի. At *լեառնակեաց*:

22/23 չունին *մենակեաց*. A(Ա՛Բ) *միայնակեաց*: A:

23 *ծառախիթ* եւ HA: ՋAb *ծակախիթ*. BC *ծառախիթ*. A(ձմ) *ծակախիթ*. Համմտ. Ա՛վ 147 *ծառախիտ, հրատարակչէն ուղղ. ծառախիթ*: Տե՛ս Ն. 121—122:

23 *եղեալ*: Ակ:

23 *զաւօրէական զկերակուրն*: H *եւ զաւօրեայ զկեանն*. IJ *զաւօրեայ զկենցաղս*. BCA (ոմանք) *զառաւզկենցաղս*. A(*Ա՛Բbgt*) *զաւօրէական զկերակն*, A(*Ա՛Բbgt*) *զաւօրէական զկերակուրն* (bt չունին *զկերակուրն*):

24 *ճաշակօքն*. HA ոմանք *ճաշակօք*. այլք *ճարակօք, ճարակօքն*: Համմտ. Ն. 121:

24 HA(g) *վճարէր* A(Ա՛Բt) *վճարել* A այլք *վճարեալ*:

24 չունին *եւ*: AHSՁ:

24 C *տկարութեանն*:

24/25 *զանձն տային*. B *զանձնատային*. H *զանձն իւր տուեալ*· AIJ *զանձին տուեալ*:

25 IJ *որոյ*:

25 չունին *եւս*: A:

25 C *մխիթարութիւնն*:

26 *տկար եմ վասն Քրիստոսի*: AH:

27 IJ չունին *յայնժամ*:

27 հմմտ. *Բ. Կորն. ԺԲ*. 10· «*Հաճեալ եմ ընդ տկարութիւնս... վասն Քրիստոսի. զի յորժամ տկարանամ, յայնժամ զօրանամ*»:

27 IJ չունին *լաւ եւս — Քրիստոսի*:

28 *Բ. Կորն. ԺԲ*. 9· «*Վաւ եւս լիցի պարծել ի տկարութիւնս, զի բնակեսցէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի*»:

29 *այնուհետեւ փախ. ապա*: AIJ:

29 հմմտ. *Հռոմ. ԺԶ*. 13· «*Ասասիլուել ձեզ յուսով զօրութեամբ Հոգւոյն սրբոյ*»:

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

© National Library of Armenia

եւ պատրաստել զսիրտս երկովք հոգեւորաւք ի փառս եւ ի գո-
վութիւն Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն քաղցրութեայց ընթերցու-
ածոց հոգեպատումն Գրոց: Անդ քաջալերութիւն յորդորական
լուսաւոր վարդապետութեանն առ ի յառաջադէմ ընտրութիւն
պատկառամբար քրիստոսազիր կիսին: Անդ եռալ հոգւով աս-
տուածապաշտ ծառայութեամբ: Անդ աղաւթք աղերսալիք եւ
պաղատանք վարելիք եւ խնդրուածք հաշտեցուցիչք վասն ամե-
նեցուն կենաց առ մարդասէրն Աստուած:

4. Եւ նովին հոգեկրաւն արուեստիւ հանէր աւուրս բազումս
յանապատ տեղիս, մինչեւ ազդ լինէր իւրց իւրց ինչ աւգտակա-
րաց եկեղեցեաց կողմանցն այնոցիկ հասանել յաւգնականութիւն
չնորհաւքն Աստուծոյ: Եւ նորա առանց իրիք զբաղելոյ, հանդերձ
գործակցաւք իմեալ ի թիկունս դիպացն պատահելոյց եւ վճարեալ
զաւրութեամբն Աստուծոյ: Եւ յորդորագոյնս եւ պարարտագոյնս
եւ անփակ բերանով զվաստակս վարդապետութեանն ի սիրտս
սերմանելեացն ծաւալեցուցանէր: Եւ զայս առնէր զամենայն ժա-
մանակս իւր՝ վասն անձին եւ վասն աշխարհի:

30 հմմտ. Սիրաք Բ. 20. «Ոյք երկնչին ի Տեառնէ՝ պատրաստես-
ցեն զսիրտս իւրեանց»:
30 Լրջօք: AIJ:
30—31 B ի գովութիւն M ի գոհու-
թիւն:
31 IJ չունին Աստուծոյ:
31 B կրթութիւնն:
31 հմմտ. Եւթագ 168. «քաղցրու-
ածոյ ընթերցուածոց վաճառաշահու-
թիւն» եւ Ավ 239 քաղցրաւսոյց վար-
դապետութիւն: Ն. 170:
32 Հոգեպատում: IJ:
32 BC քաջալերութիւնն: — C յոր-
դորականն:
33 չունին լուսաւոր: AHIJ:
33 վարդապետութեան. BC վար-
դապետութիւնն. IJ վարդապետու-
թեանն:
33 ընտրութեանն: AIJ:
34 պատկառամբ: AHIJ:
34 B առեալ փոխ. եռալ C առաւե-
լեալ:
35 IJ չունին աղաւթք աղերսալիք
եւ:
36 չունին պաղատանք վարելիք:
AHIJ:
36 C հեշտացուցիչք:
36 BDE եւ վասն:
38 Նորին: AIJS:
38 արուեստիւն: BCIJ:
39 IJ տեղիսն: — H մինչ:
39 BCDM ազատ փոխ. ազդ:
39 լինել: HIJS:
39 յերիցանց իւրց ինչ. IJ իւրացն
ինչ H իւրաց ինչ A իւրաց իւրաց: Հմմտ.
Ավ 242·· ըստ իւրց իւրց ինչ ըն-
ծայելոց:
40 D օգտակարեաց IJ հոգեւորաց
A պիտոյից օգտակարաց: H:
40 A ամենայն եկեղեցեացն H ի
կողմանս կողմանս յաշակերտեալսն·
IJ չունին կ· այնոցիկ:
41 Բրիստոսի. AIJ Աստուծոյ:
41—43 IJ չունին եւ նորա — պա-
րարտագոյնս:
41 A առանց յապաղելոյ, (առանց
իրիք զբաղելոյ)· այս յաւելուածը չու-
նին βadAB ձեռագիրք:
41/42 AH չունին հանդերձ գործակ-
ցօք:
42 BC իջանել. AH իջանէր ... վճա-
րէր:
42 A դիպաց դիպաց պ·: H չունի:
43 զվտակս. BCAb զվաստակս·
HIJDEA(AB) զվտակս:
45 լողացն ծաւ. A լողացն սեր-
մանեալ ծաւ·: HIJ:
45 A արարեալ:
46 IJ չունին իւր:

5. Քանզի սովոր իսկ են ճչմարիտ վարդապետք զանճանց
առաքինութիւնս կանոն աշակերտելոցն զնել. եւ մանաւանդ յուշ
առնելով զսէրսնականն զմիոյ միայնոյն զհմաստնոյն Աստու-
ծոյ. «Քանզի սկսաւ, ասէ, Յիսուս առնել եւ ուսուցանել»: Որոյ
բազում անգամ առեալ զաշակերտսն ուրոյն եւ աննիւազական
անճամարն աւրինակ կատարելոցն լինէր. յորժամ ի Թարսվրա-
կան լերինն... զաւետեաց երանութիւնն տայր. եւ կամ յորժամ
ի նմին լերինն զկանոնական զաղաւթսն առնէր, մինչդեռ աշա-
կերտքն ի Տիբերական ծովուն նաւէին 80: Եւ զարձեալ յաւուրս
Բազարջակերացն աւրինական տաւնին զգիշերոյն աղաւթս երկս
անգամ ի Զևթաստանեաց լերինն առանձինն մատուցանէր:

6. *Կամ որպէս նոյն իսկ Պաւղոս բարեաց գործոց նախան-
ձաւորս լինել ամենեցուն ստիպէ ասելովջն, եթէ «Ջհետ երթայք

47 C սովորութիւն ճ. վարդապե-
տաց: BA 444. կնիք հաւատոյ (=կ)
303:
48 AH առաքինութիւն:
48 H կանովջ աշակերտացն (նաեւ
Ab) առնել:
48 հմմտ. Տիտ. Բ. 7. «Ամենեցուն
զանճն օրինակ ցուցանել զործոց բա-
րութեան». Եւ Փիլիպ. Գ. 16 17.
«Սմին կանոնի մխարան լինել. նմա-
նողք ինձ եղիջիք... որպէս ունիք
զմեզ օրինակ»:
48 չունին եւ (մանաւանդ): կ. 303:
49 I զտեառն Հրամանն J զՀրամանն
տեառն:
49 զմիոյ միայնոյ խմաստնոյն Աս-
տուծոյ. BC զմիոյ միոյն ի. IJ չու-
նին. A 444· զմիոյն զմիայնոյն. ձձ·
զմիոյ զմիայնոյ· զմիոյն (զմիոյ)
զմիայնոյն: Հմմտ. Ավ 174. «վասն
միայնոյն խմաստնոյն Աստուծոյ». եւ
Հոմ. ԺԶ. 26. «միայնոյ ի. ա.»: Ակ:
50 (քանզի) սկսաւ (Յիսուս). H
սկսաւ ասէ AR ք· ասէ· սկսաւ:
50 Գործք Ա. Ա. 1:
51 որոյ· A որ եւ (այլ ձձ· որոյ,
որոյ եւ, որով) կ. ուր եւ:
51—108 IJ չունին որոյ — բարձրա-
ցուցանէին:
51/52 B աննեղնական C անեղական
E աննիւազական A աննիւազական:
52 կարօտելոցն. A կատարելոցն:
52/53 Թաբօրական. A Թարովրա-
կան, Թափովրական, Թափորական.
U. Գրքի մէջ Թաբովր:
53 զաւետեաց երանութիւնն: A զա-
ւետեացն ջերանութիւն: Աւետեաց
կարդալ զանաւետեաց:
54 CA լերինն: — զաղօթս: A:
55 D աշակերտս:
55 հմմտ. Մարկ. Զ. 46: Ավ 245·
«երեւեալ աշակերտացն առ Տիբերա-
կան ծովուն»: Ն. 123:
56 յօրինական (ասնին). նոյնպէս
A: Ակ: Հմմտ. Ավ 229. «Եւ ի ասնա-
կան աւուրն օրինականաց, գայ աշա-
կերտն կատարել զօրէնսն»:
56 աղօթքն եւ ցայգդ. AR զգիշե-
րոյն աղօթս երից անգամ: Հմմտ.
Ն. 123:
57 հմմտ. Ղուկ. Իբ. 1, 39·
Մատթ. ԻԶ. 36. Մարկ. ԺԴ. 32:
Ավ 231. «ի Զևթաստանեաց լերինն»:
Ն. 123:
ԺԷ. 6. Այս հատուածը, որ գետե-
ղուած էր B ձեռագրին մէջ Ա. 9 հա-
տուածին վերջը, այն է տպ. 12—13,
կը փոխադրեմ այս տեղ: Նոյնը փո-
խադրած ունի նաեւ Փաստոս,
խառնուրդեամբ մի նաեւ Գ. 4 (ՀՀ 66—67 Պատկ.):
58 որպէս ի նոյն իսկ գի (BC գիս·
DEM չունին). R որպէս գի նոյն իսկ
ր·: F:
58/59 BCDE նախանձաւոր:
59 հմմտ. Տիտ. Բ. 14. «Նախան-
ձաւոր գործոց բարութեան»: Եւ Գ.
8, 14. «Բարեաց գործոց վերակա-
ցու լինել: Ն. 59:
59 թէ. F եթէ:

© National Library of Armenia

սիրոյ եւ նախանձաւոր լերուք հոգեւորացն»: Որոյ գյաւժարութիւն Աքայեցւոցն վասն պաշտամանն սրբոցն ի Մակեդոնիա պատմեալ՝ նախանձեցուցեալս յորդորեաց: Այլ եւ համարձակութիւն իսկ տայ անխափան ի բարեացն առաքինութիւնս, թէ «Լաւ է յամենայն ժամ նախանձել ի բարիս»: Այլ եւ նմանող իւր եւ Տեառն առիպէ լինել: Դարձեալ փութայ ամենեքումբք հանդերձ ըստ Քրիստոսի հետոցն վարել· «Հայեցարուք, ասէ, ի զաւրագլուխն հաւատոց եւ ի կատարիչն Յիսուս· * որ փոխանակ ուրախութեանն որ նմա առաջի կայր, յանձն առ զխաչն, արհամարհեաց զամօթն»: Եւ զի՞նչ ընդ այսր վչտաց հատուցումն [յուցանի հաւատացեալ ի Քրիստոս Յիսուս]· «Նստաւ, ասէ, ընդ աջմէ մեծութեանն ի բարձունս· աղէ ածէք զմտաւ որ զայսպիսի համբերութիւն վասն մեր կրեաց· զի մի աչխատ լինիցիմք եւ լքանիցիմք» [ի վարս առաքինութեան]: ** Ուստի եւ յայտ իսկ է եւ առանց հեռատեսելոյ, եթէ ոչ վասն անձին Ամենատէրն, այլ համաչխարհի յուսումն զայն գործէր, որ է աւրինակ ամենայն հնազանդելոց: Վասն որոյ եւ ասէր իսկ, թէ «Աբթուն կացէք, յաղաւթս կացէք, զի մի մտանիցէք ի փորձութիւն»:

60 EM հոգեւորականացն:
60 Ա· կոր· ԺԴ· 1:
60 որոց· FR որոյ:
61 աքայեցւոց· B աքայեցւոյն: CF:
62 նախանձեցուցեալ: BCF:
62 համմտ· Բ· կոր· Թ· 1—2:
63 առաքինութիւն· D առաքինութեան: F: կոմիտաս կաթ· «եւ համարձակութիւն տայ... ի բարեաց գործոցն առաքինութիւնս անխափան»:
64 Գաղատ· Դ· 18· «Լաւ է նախանձաւոր լինել ի բարիս յամենայն ժամ»:
65 համմտ· Ա· կոր· ԺԱ· 1· «Նմանողք լինիմ եղերուք, որպէս եւ ես Քրիստոսի»:
66 BC հետոյն:
67 E հաւատոցն: — Քրիստոս· BF Յիսուս:
67—91 F չունի որ փոխանակ — կենաց բանին:
* 67 Կը սկսի H· 38, տ· 11—16 ինքը միայն ունի տ· 66—73:
68 H չունի նմա: — H էառ:
69 H ընդ այս: Ակ:
69—70 եւ 73 փակագծուածները կը թուին Hի յաւելուածներ:
71 H այսպիսի:
** 73 հուս կը շարունակուին Տպ· էջ 38, տ· 22: եւ A:
73—74 չունի H ուստի — եթէ (ոչ):
73 յայտնի· A յայտ իսկ էր:
73 խուզելոյ· B առաւելոյ· C առաւելլոյ A առանց վերհերելոյ· A ձմ· ա· հետազօտելոյ· հետեւելոյ ուստի B կարդալու է առան(նց հետազատ)ելոյ: Ակ:
74 C համայն աչխարհի:
74 H զի փոխ· եթէ:
74 H ամենատէրն զայս առնէր, այլ վասն համաչխարհական փրկութեանն, յուսումն աստուածասիրաց... որ են օրինակ ամենայն հաւատացելոց ի Քրիստոս: Չունի տ· 76—77 վասն — փորձութիւն:
76 A ասէրն:
76 չունին թէ: A:
76 չունին յաղօթս կացէք: BCA:
77 զի մի ի փորձութիւն (B փորձութիւնն) մտ·: A:
77 Մարկ· ԺԴ· 38· «Աբթուն կացէք եւ յաղօթս կացէք, զի մի մտիքք (Ղուկ· ԻԲ· 46 մտանիցէք) ի փորձութիւն:

7· Իսկ արդ, եթէ թեթեւագոյն աղուեսէ պակասագոյն է զիտութենէ են ազգք երկրածնացս, որչափ եւս այնմ աղուեսի համարեսցի անզիտանալ, որ ընդ աստուածախօսն կատարի· որում երանելին Պաւղոս ամենեցուն տգիտանալ ասէ: Վասն որոյ եւ զամենակեցոյց «Հոգին ի թիկունս հասանել անմոռունչ հնծութեամբ բարեխաւս» գիտէ: Իսկ արդ յորժամ լսիցեմք, եթէ «Սկսաւ Յիսուս առնել եւ ուսուցանել, ապաքէն «առնելն» զի ուսուցէ եւ ոչ եթէ զի պարզեւեսցէ իմանալի է: Եւ «բարեխաւսելն» նորա «վասն սրբոց» եւ «բարեխաւսելն Հոգւոյն սրբոյ» առ ի վարդապետելոյ մեզ, զի ընդ միմեանց բարեխաւս իցեմք եւ ոչ եթէ առ բարձրադոյն ոք Միածնին կամ Հոգւոյն սրբոյ «բարեխաւսել»ն գիտելի է· քանզի միապաւիւ է Աստուածականն եւ ոչ բազմաբար:

8· * Այլ եւ յուշ առնէ զարձեալ [զառաջնորդս կենաց բանին,] թէ «Յիչեցէք զառաջնորդս ձեր, որ խաւսեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ. զի ըստ Աստուածոյ բարեխօսէ վասն մեր»: Համմտ· նահ· երր· է· 25· Յովհ· բ· 1:

Յիչ· Տպ· 39· A 445· H 39:
78 EMH ի թեթեւագոյն:
78—79 պակասագոյն են ի գիտութենէ: A:
79 DEM ի գիտութեան: Aև· ի գիտութեանն:
79 A երկրածնաց: Համմտ· Ավ 176· «ազգք երկրածնաց»:
79 չունին եւս· նահ· A ոմանք: ACS:
80 A համարիցի:
80 եւ անզիտանալ· D անգիտանայ: BCAH:
80 Aβad որչափ եւս առաւել այնմ արուեսի տգէտք են· H տգիտաստարէ· BC աստուածախօսն E զիօսն AHկ որ ընդ աստուածախօսն (At աստուածախօսն) կատարի (At կատարեսցէ· βadկ կատարի բան) H կատարի:
81 որով նահ· Aև· At որով եւ· AbH որում:
81 համմտ· Ա· կորն· ԺԴ· 36—38:
82 չունին եւ: A:
83 համմտ· Հռոմ· Ը· 26—27· «Նոյնպէս եւ Հոգին ի թիկունս հասանէ տկարութեանս մերում, զի զոր կամքն յաղօթս, որպէս արժան իցէ, ոչ գիտեմք, այլ (ոմանք զի) ինքն Հոգին վասն մեր բարեխօս լինի ի հնծութիւնս անմոռունչս: Բայց որ քննէ զիտուսս՝ գիտէ զինչ խորհուրդ է Հոգւոյն· զի ըստ Աստուծոյ բարեխօսէ վասն սրբոց»· իսկ անդ Ը· 34· «Քրիստոս որ մեռաւ, մանաւանդ առաւ Յիսուս որ յարուցեալ իսկ է եւ է ընդ աջմէ Աստուծոյ, որ եւ բարեխօս իսկ է վասն մեր»: Համմտ· նահ· երր· է· 25· Յովհ· բ· 1:
84 Գործք Առ· Ա· 1:
84 առնէ եւ ուսուցանէ· C եւս առնէ: A:
85 A պարգեւեսցի:
86 բարեխօսել նորա... բարեխօսել Հոգւոյն: Aβadկ:
86 D նոցա: Aβadկ որ ինչ:
89 զի ընդ միմեանց բարեխօսելն· ուստի իմկած է բարեխօս իցեմք — սրբոյ: A:
90 BC բազմաբար:
* Ժէ· 8· Տպ· 12—13· Փաւստ· Դ· 4· H 39:
91 եւ զարձեալ թէ, նահ· F· իսկ H այլ եւ յուշ առնէ զարձեալ:
92 H չունի թէ յիչեցէք... Աստուծոյ· բայց ունի զառաջնորդս կենաց բանին, համաձայն Fի զառաջնորդս... զբանն կենաց»:
92 չունին ձեզ: FR:
92 F կ'աւելցնէ եւ զվերակացուս ձեր ի Տէր:
92 F որք·· կենաց փոխ· Աստուծոյ:

© National Library of Armenia

ծոյ. հայեցեալք ասէ, յելս զնացից նոցա՝ նմանողք եղերուք հաւատոցն. յուսմունս պէսպէս եւ յատուարաճայնս մի դանդաչէք»:
Եւ մխանգամայն, եթէ «Զայս խորհեցի իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ որ եւ է Քրիստոս Յիսուս»: Հանդոյն սմին եւ Ղուկաս սկիզբն Առաքելագործ Մատենին ղնէ, թէ «Սկսաւ Յիսուս առնել եւ ուսուցանել»: Իսկ ցանկալի տեառնեղբայրն Յակոբոս զհամաւրէն իսկ զգունդս սրբոցն հանդերձ սրբասէր Տերամբն յաւրինակ առեալ ի Թղթին իւրում՝ ասէ, թէ «Աւրինակ առէք, եղբարք, չարչարանաց եւ երկայնմտութեան զմարգարէսն, որ խաւսեցան յանուն Տեառն. զհամբերութիւն Յոբայ լուարուք եւ զկատարումն Տեառն տեսէք»:

9. Իսկ երանելի առաքելոյն ընկալեալ ի վարդապետութենէ ճշմարտութեանն՝ նախ կարաւտական անճանցն յաւգուտ մատակարարէին եւ ապա աւրինակ աշակերտելոցն բարձեալ տանէին, երբեմն առանձինն եւ երբեմն ժողովովքն գումարելովք զփառսն Քրիստոսի աւրհնելով բարձրացուցանէին: Քանզի առաւել աւգտա-

93 հայեցեալ յելս. F հայեցարուք յելս: HR հայեցեալք:
93 եղերուք հաւատոց նոցա: Ակ:
94 չունին, նաեւ F յուսմունս... դանդաչէք: H:
94 H կ'ընդհատի հոս եւ կ'անցնի յաջորդ հատուածին:
94 երր. ԺԳ. 7—9. Յիչեցէք զաւագնորդս ձեր, որ խօսեցան ձեզ զբանն Աստուծոյ. հայեցեալք յելս զնացից նոցա՝ նմանողք եղերուք հաւատոցն... յուսմունս պէսպէս եւ յօտարաճայնս մի դանդաչէք:
95 F թէ:
96 F չունի եւ:
96 Փիլիպ. Բ. 5:
96—97 F փոխ. հանդոյն — զնէ ունի եւ դարձեալ թէ:
96 յակիզբն. BC սկիզբն: Հմմտ. Ակ 247. «Ղուկաս... սկիզբն զնէ Առաքելագործ Գրոյն... Սկսաւ...». եւ էջ 201, 232 յԱռաքելագործ Մատենին: Ն. 59—60:
97—98 չունին թէ — ուսուցանել: F:
98 Գործք Առ. Ա. 1:
99 R չունի իսկ:
99 զգունդն սրբոց. R զգունդս սրբոց: F: Հմմտ. Եւթաղ, 193. «Համօրէն զամենայն մարդիկ... սրբոց զնդիւքն»:
100 չունին եղբարք: F:
100/1 C զչարչարանաց:
101 յերկայնմտութեան: BC:
102 R զհամբերութիւնն:
103 Յակոբ. Ե. 10: Հմմտ. Ակ 356. «առաւել եւս զօրինակս առեալ համբերութեանցն, եւ այլոցն եւս ասային թղթովք զառաչնոցն վարսն իրրեւ կաղապար արկանէին, թէ Օրինակ առէք, եղբարք...»:
103 F հոս կը վերջանայ: Ժէ. 9—10. Տպ. 39—40. A 446—447. H 39—40:
105 չունին յօգուտ. A օգուտ. այլ ձմ. իւրեանց անճանցն օգտութեան: Ակ:
106 A չունի մատակարարէին:
106 չունին օրինակ: AH:
106 աշակերտացն. BCAH աշակերտելոցն:
107 ժողովրդովքն. D ժողովուրդք H ի ժողովս բազմամբոխս: A:
107 առաքելովքն. A առնելով, առնելովք, իսկ βadt չունին. H զփառս Քրիստոսի չնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն բարձրացուցանէին: Ն. 123 կ'ուղղէ առաւելովքն, զոր ընդունած են S եւ Ագաթ-ի հրատարակիչները: Թերեւս լաւագոյն՝ աւրհնելով: «Բարձրացուցանել զփառս Քրիստոսի Տեառն» Ակ 144, 365:
108 IJ քանզի եւ:

կար իսկ է յամենայն աշխարհակիր զբաւսանաց առանձինն սահմանել եւ միայն աստուածպաշտութեան պարապել. զոր եւ մարդասէրքն յառաջադոյն գործէին. որք ի լերինս եւ յանապատս եւ յայրս եւ ի վտպարս վիմաց զաստուածեղէն կրաւնիցն զծառայութիւն հարկանէին: Նոյնպէս եւ ամենայն հարքն, որք յաջորդեցին՝ յառաքելական կանոնացն կրեալ անձամբք զլաւութիւնս բերէին վերջնոցս աւրինակ:

10. Ուսաի եւ երանելիս այս բարձեալ տանէր զաւանդելոցն պատիւ եւ ամենայն մատուցելոց առ նա զնոյն պատուիրեալ գուչակէր: Եւ այնպէս յառաջադէմ ամենայն աստուածեղէն գանձուցն վայելչութեամբք լցեալք, պարարտացեալք եւ ամեթաղեալք, խաղացեալք գային ի բազում ժամանակս եւ նովին ի նոյն կանխեալք եւ ի նմին հանապազորդեալք:

ԺԸ. ՄԱՀ ՍՐՔՈՑՆ ՍԱՀԱԿԱՅ

1. Յետ այնորիկ զէպ լինէր նովին ճշմարտութեամբ, լցեալ աւուրբք եւ երկայնակեաց ժամանակաւք եւ վայելեալ աստուա-

109 BC ամենայն:
109 B սրբասանաց IJ սրբասանաց աչխարհի:
110 IJ սահմանել զկիրս եւ:
110 C յաստուածպաշտութիւն IJS աստուածպաշտութեանն:
111 չունին յառաջադոյն: AHIJ:
111 BC կոչէին փոխ. գործէին:
112 չունին եւ յայրս: AHIJ:
112 A չունի եւ (յայրս): Տե՛ս Ն. 378/9:
113 Հմմտ. երր. ԺԱ. 38. յանապատ եւ ի լերինս եւ ի յայրս եւ ի վտպարս երկրի:
112 IJ աստուածեղէն:
112 զծառայութիւնն: A:
113 IJ որ փոխ. որք:
114 C առաքելական:
114 կանոնաց. AIJ կանոնացն:
114 կ. կրեալ անձամբք զլ. A(βad) յառաքելական կրօնսն եւ իւրեանց անձամբք (չունին զլաւութիւնս). A (bMՒ) կ. կ. (bMՒ չունին կրեալ) ինքեանք անձամբ (bt յանձանց):
115 BC ի վերջնոցս D ի վերջնոցս AIJ վերջնոցս:
ԺԹ. 10. BAH:
116 չունին եւ: IJ:
116 B բարձեալ է H բ. բերէր: AIJ:
116 աչս տեղ կ'ընդհատին IJ:
118 յառաջ. H յառաջադէմ A չունի:
119 A լցեալ: — H պատրաստեալք A պարարտացեալք:
119/20 չունին եւ ամեթացեալք. A ամեթութեամբք զամենեսեան. H եւ ամեթացեալք ի բազում ժամանակս աչակերտեալք առ ի նմանէ: Հմմտ. Վարք Հարանց, Ա. 266. «Ծեսաք վարք Հարանց, որ խոստան... որ պետպրիս, այր խոստան... որ փորձ էր ամենայն իրօք ամեթացեալ»:
120 H չունի խաղացեալք (M խաղացեալք) զպին (C զնային զնային):
E զնային):
120 չունին եւ: A:
121 չունին եւ (ի նմին): EAH:
121 H կ'աւելցնէ ի փառս ամենասուրբ երրորդութեանն:
ԺԲ. Տպ. էջ 41—42. H 41—42. IJK:
1 ճ. երանելւոյն Սահակայ յ. նաեւ IJ. իսկ H գ. յ. փոխել յաչխարհէս է. սրբոյն Ս. Հայրապետին Հայոց ճշմարիտ վարուք եւ ուղղափառ հաւատով յ.:
2 չունին, նաեւ IJ եւ եր.: H:
2 երկայն. HIJ երկայնակեաց: Հմմտ. Ակ 152—153. «երկայնակեացս իսկ արարեալ զհարան... վասն այնորիկ երկայնակեացք»:

© National Library of Armenia

ծաբեր պաղոյն բարուքեամբք, յառաջնում ամի 81 Երկրորդ Յակկերտի, որդւոյ Վռամայ, թագաւորի կացելոյ Պարսից աշխարհի, ի հագրեանդ գաւառին, ի գեղն Բլրացւոց 82, ի կատարել ամոյն նաւասարդի, որպէս եւ զաւր ծննդեանն զնոյն համարեալ յիշէին, յերկրորդ ժամու աւուրն, ի պաշտաման անուշահոտ եւզոյն հանդերձ աստուածահաճոյ աղաւթիւք՝ ծերունւոյն (Սահակայ Հայոց եպիսկոպոսի) զհոգին ի Քրիստոս աւանդել. հայեցեալ ի բան մարգարէին, որ ասէն. «Ի ձեռս քո յանձն առնեմ զհոգի իմ». եւ ըստ Ստեփանոսի երանելւոյն, որ ասէն. «Տէր Յիսուս, ընկալ զհոգի իմ». ըստ նմին աւրինակի եւ նորա ապաստարեալ զանձն եւ զմնացեալսն ամենասուրբ չնորհացն Աստուծոյ:

2. Զոր եւ առեալ վաղվաղակի եւ պարսպեալ ամենայն հանդերձանաւք ձեռնասուն աստուածասէր պաշտաւնէիցն իւրոց —

2 Հմմտ. Սաղմ. ի. 20. «երկայն աւուրբք լցուցից»:

2 վայելչացեալ (H «վայելչացուցեալ զամենայն աշխարհ Հայոց») դասակաւոց անձանցօք. IJ եւ վայելեալք:

2—3 IJ յաստուածեղէն քաղցրութեամբ: Հմմտ. Ա՛վ 146. «որ հմուտ եւ տեղեակ էր աստուածարեբ խորհրդոցն»:

3 BC յառաջնումն ամին H յառաջնում ամի:

3 չունին երկրորդ: H:

4 E արքային:

4 ի Պարսից: IJ: Հմմտ. A 12 յամս աստուածասէրն Կոստանդեայ թագաւորի կացելոյ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց աշխարհին: Ն. 125:

5 Բագրեւանդ: HIJ:

5 գաւառի, նաեւ HIJ: Փարպ. գաւառին:

5 ի գեղ. IJ գեօղ H Փարպ. գեւղն. ՆշդագՅն ի գեղջն:

5 Բլրացւոց. H Բլուր փ. 37. Մ. Խոր. Գ. 67. ի գեւղն որ անուանեալ կոչի Բլուր. IJ ի գեօղ Բլրացւոցն:

5 E կատարեալ: — ամսեանն: HIJ:

6 որպէս եւ զօր ծննդեան (BCH ծննդեանն) երանելւոյն յիշէին. IJ որպէս զօր ծ. եր. զնոյն համարեալ յիշէին. H որ եւ զօր ծննդեանն ի նոյն աւուր (չունի յիշէին). փ. որ եւ զօր ծ. սրբոյն ի սաղդ գիտողաց ի Պատմութենէ երանելւոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ դիտացաք լինել նոյն օր ծ. սրբոյն, ի նմին ամսեան:

7 IJM երրորդ H յերրորդն BCDEL փ. յերկրորդ:

7 IJ չունին ի:

7 IJ զանուշոգին հոտ հանդերձ (չունի իւղոյն):

7 իւղոյն:

9 չունին զհոգին. H եւ այնպէս... պաօթիւք ծերունւոյն աւանդեալ զհոգին ի Քրիստոս:

9 աւանդեալ (նաեւ H). R աւանդել E հանդուցեալ:

9 չունին ի բան (նաեւ BCD): E:

10 R ի ձեռն: — Սաղմ. լ. 6:

11 եւ ստեփանոսի երանելւոյ. H ըստ նախավկային բանի:

12 Գործք Առ. է. 58:

12 IJ չունի ըստ նմին — յիշատակ:

12 ապաստրեալ: HՆՀԲ:

13 զմնացեալս: H:

14 զօր եւ առեալ վաղվաղակի ամենայն հանդերձելովք. H զօր ա. վաղվաղակի պարսպին հանդերձանօք ըստ խորհրդածութեան քահանայապետութեան Թադմանն: Հմմտ. Վարք Հարանց Ա. 252. «հանդերձեաց պատեաց զնա» (զմեռեալ եղբայրն) եւ էջ 254. «զարդարէր պատէր զնա ըստ օրինին եւ յուզարկէր ի գերեզման անգր»:

15 H իւր իսկ ձեռնասուն աշակերտքն:

որոց գլխաւորին Երեմիա անուն ճանաչէր, այր սուրբ եւ բարեպաշտաւն — [հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Դուսար, որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերոյն յիշեցաք] 34 — եւ բազմամբոխ սրբոց ժողովելոցն բարձեալ զմարմին սրբոյն սաղմոսիւք եւ աւրհնութեամբ եւ հոգեւոր բարբառովք, յետ սակաւ ինչ աւուրց ընդ տիւ եւ ընդ գիշեր ի Տարաւն (գաւառն) հասուցանէին, մինչ ի բուն իսկ գեւղն յԱշէչան 83: Եւ անդ ի մարտիւրոսական խորանին յարկեցոյ սրբոցն հանդերձ ամենայն անուշահոտ խնկովք եդեալ եւ կնքեալ քրիստոսանշան կնքովքն եւ զաւրինաւոր յիշատակն ի վերայ կատարեալ՝ այնուհետեւ յիւրաքանչիւրսն գառնային: Զորոց եւ նոյնպէս ամի ամի ժողովովք գումարելովք ի նմին ամսեան զնորին զաւր յիշատակի գործոյն երանելւոյ:

Թ. ՀԱՆԳԻՍՍ ԵՐԱՆԵԼԻՈՑՆ ՄԱՇՏՈՑԻ

1. Իսկ երանելի զուգականին զայս լուեալ, զսուրբ վարդապետն՝ զմաշտոցէ ասեմ, բազում անձկալրեաց տրամութեամբք

16 որոց նաեւ BDEH. իսկ CS որոց: Հմմտ. Ն. 156:

17 R չունի աստուածասէր: — B իշխանականաւ:

18 ի վերնոյն: Ակ: կնակնարկուի Թ. 7. ամբողջը կր հաւարիմ օտար գրչէ. շարունակութիւնը սեռական հոլովով է:

19 զսուրբն. H բարձեալ զմարմին երանելւոյն բազում ամբոխիւ: Հմմտ. Փաւստ. Ե. 25 «զմարմին սրբոյն»: Փարպ. 37. «զնշխարս սրբոյն»:

19 բազում ամբոխից (ամբոխիւ) սրբոց ժողովոց: կնաւոջակիմ կարդալ բազմամբոխ սրբոց ժողովելոցն: Հմմտ. A «եւ ամենայն հրապարակք բազմամբոխ ժողովրդոց». «բազմամբոխ մարդիկ» 74, 90, 380:

20 R օրհնութեամբք:

20—21 բարբառով. B բարբառովին H երգօք հոգեւորօք: R:

22 չունին գաւառ: H գաւառ:

22 B գիւղ:

23 BCS սրբոյն: — յարկեզ: HA 374: Ն. 126:

24/25 LP քրիստոսական M քրիստոսադրոշ OE քրիստոսազարդ:

26 իւրաքանչիւրն. H յիւրաքանչիւրսն:

26 BC որոյ, պղէ որոց. H զորոյ:

27 չունին ժողովովք. H բազում ժողովովք:

27 ի նոյն:

27/28 զնոյն յիշատակն C ի նոյն յիշատակն H զորոյ եւ զսոյն յիշատակի սրբոյն:

28 B սոնախմբել H սոնախմբեն յԼ. նաւասարդ ամսեանն բազում ժողովովք: Հմմտ. Եւթագ, 88. «ամի ամի զօր յիշատակի նորա սոնախմբեն». Փաւստ. Գ. 6. «զօր սոնին յիշատակի նոցա... խմբեալ գնծային»: Ն. 127:

ԺԹ. 1. 1 երանելի H երանելւոյ:

1 B զուգականին. H եւ պղէ զուգականին: Բառս գրծածուած է դասականիս: Բառս գրծածուած է դասականիս: Բառս գրծածուած է դասականիս

եւ արտաւսրակաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւովք պաշարեալ զնէր: Զի թէ Աւաքեաղն սուրբ ոչ գտեալ առաջնայն զընդեղակիցն զՏիտոս՝ անհանգիստ զհոգւոյն ասէ, ո՛րչափ եւս առաւել զմիանգամայն զհրաժարելոցն սասեակ կարիս մնացելոցն է համարել: Բայց թէպէտ եւ միայնաւորութեանն տրամութիւն չթողոյր զուարթանալ, սակայն զաւետարանական ընթացան եւ զվերակացութիւնն եկեղեցւոյ սրբոյ չնորհաւքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր: Եւ առաւել փութայր գուն եղեալ՝ զամենեսեան յորդորել առ բարեացն քաջութիւն: Եւ զցայգ եւ զցերեկ պահաւք եւ աղաւթիւք եւ ուժգին խնդրուածովք եւ բարձրագոյն բարբառովք զաստուածադիւր պատուիրանացն զհրամանս յուշ առնելով զդուշացուցանէր ամենայն մարդոյ խստամբերութեամբ, պահաւք եւ սրբութեամբ, աքնահան հսկմամբ եւ անճանճրոյթ աղաւթիւն չերմութեամբ առ Աստուած կանխելոյ. մինչեւ բազ-

բազում անճկայրեաց տրամութեամբք եւ արտասուակաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւով, մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխարանօք պաշարեալք, զդնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ սգային»:

2 տրտմութեամբ: F:

3 արտասրագութ. F արտասուակաթ IJ արտասրակաթ:

3 սգովք. BIJH հոգովք DE ողւով F հոգով F կ'աւելցնէ մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխարանօք:

4 IJ չունին զի թէ — համարել:

5 զՏիմոթէոս. հմմտ. Բ. Կոր. Բ. 13. «Ոչ եւս հանգիստ հոգւոյ իմում. քանզի ոչ գտի ես անդ զՏիտոս զեղբայրն իմ». եւ Բ. Կոր. է. 7. «Այլ որ մխիթարէն զխոնարհս, մխիթարեաց զմեզ Աստուած ի գալստեան Տիտոսի»: Ն. R: Հաւանօրէն B ձեռագրի մէջ սխալագրութիւն, փոխ. Տիտոսի Տիմոթէոս գրուած:

6 միանգամայն. չունի F:

6 B հրաժարելոյն. F զդնացելոցն:

6 կիրս. F զդնացելոցն կարիս: F: Հմմտ. Ն. 375:

6 B մնացելոյն:

7 է համարեալ. F համարեալ սգային:

7 BC մխայնաւորութիւնն IJ մենաւորութեան:

7 IJ տրտմութիւնն:

8 R զընթացան:

9 զվ. սրբոյ եկեղեցւոյ. IJAF զվերակացութիւն եկեղեցւոյ սրբոյ:

9 E չնորհօք: — B պակասութեանն:

10 IJ չունին եւ — քաջութիւն:

10 F ա. առաւել եւս փ.: H չունի:

10/11 յ. զամենեսեան. նաեւ F. R զամենեսին A զամենայն ոք H զամենայն աշակերտեալսն:

11 յորդորելով. H յորդորէր: Ակ:

11 F առ ի բ.:

11 H քաջութիւնն AF քաջակերութիւն:

11 AF չունին եւ:

12 IJ չունին պահօք եւ:

13 IJ բարբառով:

13 աստուածադիւր. IJ գաստուածադիւր:

13 IJ չունին պատուիրանացն:

13—14 հրամանս. A զհրամանսն:

14 LMOP ուշ առնելով:

14 H յուշ առնէր ամենայն անձին:

14 զդուշացուցանելով. IJAS զգուշացուցանէր H զգուշանալ ամենայն անձին:

14—17 Բնագիրը հոս խանգարում կրած է. զ. ամենայն մարդոյ. մինչեւ բազմագոյնս եւ զդժուարագոյն (C զժ.) վարուց կրթութիւնն (S կ–թիւնս): IJ մ. բազմաց խստագոյն համարեալ ծանրարեռն զվարուցն կրթութիւն. H մինչ բազմաց խիստ եւ ծանր եւ զժուար համարեալ զվա-

մաց խստագոյն եւ զժուարագոյն համարել զծանրաբեռն վարուցն կրթութիւնս: Իրրեւ զպատերազմասէրը նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւնս եւ ի պատրաստութեան ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց: Մանաւանդ զի եւ զմտաւ իսկ ածէր ծերունական հասակին զաւր վախճանին. «չտայր քուն աչաց եւ ոչ նինջ արտեւանանց եւ ոչ հանդիստ լրանացն, մինչեւ հասանել ի հանգիստ Տեառն»:

2. Եւ մինչդեռ այնպէս բարձրակալ կատարման հաւատովքն մերձաւորացն առ իւրեւ եւ հեռաւորաց զհոգեւոր եռանդն ածէր եւ բազում թուղթս խրատապիրս եւ զդուշացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր, անդէն ի նմին ամի, յետ ամաց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ, (դէպ) լինէր — (յորժամ) հանդերձ սրբով վարդապետաւ բանակն 84 յոտանին Հայոց յԱյրարատեան

կրթութիւնն. A չուսի. F (Գ. 6). «խստագոյն եւ զժուարագոյն անհամարք (կարդա համարել) ծանրաբեռն վարուցն կրթութիւնք խստամբերութեամբ, պահօք սրբութեամբ, աքնահան հսկմամբ անճանճրոյթ աղօթիւն չերմութեան առ Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոյ»: Յեցած այս տեղիքներու վրայ վերակազմեցի բնագիրը:

17 O բազմագոյն PR բազմագոյնս: HIJ:

17 չունին խստագոյն. H խիստ: IJ:

17/18 IJ չունին զժուարագոյն H զժուար: BF:

18 չունին ծանրարեռն. H ծանր: FIJ:

18 չունին համարել. F անհամարք: HIJ:

18 վարուց. F վարուցն HIJ զվարուցն:

18 կրթութիւն, նաեւ IJ. F կրթութիւնն. RS կրթութիւնս:

18—20 իրրեւ — վշտաց առնուած է փաստոսէն (Գ. 6):

21 IJ չունին եւ... իսկ:

21 տէրունական. IJS ծերունական H ծերունի հասակաւն:

21 BC զաւուր:

22 H ոչ տայր: — նիրհ: A:

22 արտեւանաց. նաեւ HIJ: A:

23 իրանացն չունին IJ:

23 ADER ի հանգիստ:

23 հմմտ. Սաղմ. ՃԼՄ. 4. «թէ տայց քուն աչաց իմոց կամ նինջ արտեւանանց իմոց կամ հանգիստ ինձ մինչեւ զտից զտեղի յարկի Տեառն Աստուծոյ Յակոբայ»:

Ժթ. 2. Տպ. 43/4 = Աբեղ. 90. H. 43/4. K:

24 hnu կը սկսի K հատակոտորը (տ. 31—65):

24 K ||| ընդ ամենայն աշխարհս, եւ այնպէս... մինչ:

24 IJ չունին եւ բազում — առաքէր:

24/25 այնպէս մերձաւորացն առ իւրեւ զհոգ., նաեւ H (իւր եւ) IJK (առ իւրեւ): Իսկ F եւ բարձրական կատարման հաւատովք մերձաւորաց եւ հեռաւորաց զհոգեւոր եռանդն ածէր: Ակ:

25 H բորբոքէր փոխ. ածէր:

26 զդացուցիչս. BK զգուշացուցիչս:

26 H գաւառն:

27 D ի նոյն ամի K անդ ի նմին ամի:

27 IJ յետ ամաց: — K անցանելոյ:

27/28 K վախճանելոյ: Հմմտ. Վարք Հարանց, Ա. 18. «Զեւ ամիսք վեց անցեալ էին մահուանն ծնողացն» Անտոնի:

27 լինէր հանգերձ սրբով վարդապետաւ (IJS –աւ, K –տուն) բանակն (IJ ի բանակն) Հայոց. նաեւ IJ: Իսկ K չունի լինէր բանակն Հայոց: Ակ:

27 դէպ չունին ձձ. ուղղեցի ի բանակին:

29 K միաչն յոտանին հայոց:

29 յԱյրարատեան. HK յԱյրարատ:

© National Library of Armenia

բաւեան (գաւառին) ի Նոր Քաղաքին էր — նովին հոգեկրաւն վարուք հասանել Սրբոյն ի քրիստոսակոչ կաթարուածն, յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեան, յերեքտասաներորդի աւուր ամսոյն մեհեկանի:

3. Եւ յորժամ որոշել ի միջոյ ձեռնասուն աշակերտացն եւ խառնել ի գունդն Քրիստոսի հասանէր, թեթեւացեալ եւ սթափեալ ի ցաւոցն՝ կանգնեալ նստաւ ի ժողովելոցն ի միջի: Եւ համբարձեալ զձեռան հանապազատարածս յերկինս զամենայն զինացեալսն յանձն առնէր ամենապահ չնորհացն Աստուծոյ եւ վասն նոցա աւգնականութիւն հայցէր:

4. Եւ անուանք զվերոգրելոց աշակերտացն էին այսոքիկ. առաջնումն Յովսէփ, զոր եւ ի սկզբանն գրեցաք, (որ էր ի գաւառէն Վայոց Ձորոյ, ի գեղջէն որում անուն էր Խողոցիմք) 85, եւ երկրորդին՝ Թադիկ, արք զգաստք եւ զգուշաւորունք վարդապետական հրամանացն: Իսկ (անուանք) զինուորա-

29/30 H միայն՝ գաւառի:
30 քաղաք. H քաղաքն: KR:
30 եւ. ուղղեցի էր: — IJ նորին:
30 հասանէր ուղղեցի -նել:
31 K չունի սրբոյն: — IJK ի քրիստոսակոչ. այլք չունին ի:
31 կաթարուածն: HK:
32 հիւանդութեանն. K հիւանդութեանց: HR:
32 յերեքտասաներորդում. O -երորդում. IK երեք -դի. KP. յեր-դի. H տասն եւ եւթն:
32 K փարպ. աւուր. միւսները չունին:
32 ամսեանն. K յամսոյն. փարպ. ամսոյն. H ի վեցերորդ ամսեանն ի ԺԷ. մ.:
33 K Մհէկանի:
34 K չունի եւ յորժ.:
34 որոշեալ. K չունի. IJHR որոշել. հմմտ. Ն. 126:
34 K ի միջոցի (կարդա ի միջոյ ի ձ.):
35 աշակերտաց. HIJK աշակերտացն: Ն. 126:
35 խառնեալ. IJK ի գունդն Քրիստոսի հասանէր խառնիլ (IJ խառնեալ):
36 IJ սթափեալ H սթափացեալ K սթափանացեալ:
36 ի ժողովոյն միջի. IJK ի ժողովրդոյն (IJ ժողովոցն) ի միջի: Ակ:
37 IJ ամբարձեալ:
37 IJ ձեռն իւր AF զբազուկն: Ն. 129:
37 հանապազատարած. K հ-ածան IJ համատարած: AFHR:
37 զամէն: AIJK:
38 K արար IJ առնելոյ:
38 H ամենապահ չ. միւսները չունին:
38 K Քրիստոսի:
38 չունին եւ: K:
39 K նոցին:
40 գվերոգրելոց աշակերտացն ժողովոցն են այս. E ժողովոյն D ժողովոցն: IJK:
41 առաջնում նախ IJ: HK:
41 HIJK չունին զոր — գրեցաք. կ'ակնարկէ Ա. 1:
41 ի սկզբան: Ակ:
41—43 որ էր — խողոցիմք առած ենք Փարպեցիէն (էջ 38) անշուշտ փոխառութիւն Կորիւնէ:
43 եւ ունի միայն H:
43 HK Թոդիկ. Մ. Խոր. Գ. 67 Թաթիկ. հմմտ. Թաթիկ եպ. Բասենոյ. Փարպ. 44, 75, 88:
43 K սպասաք: — DHK եւ զգուշ. միւսները չունին:
43/44 IJ զգուշապոյնս:
44 հրամանաց վարդապետութեան. IJK վարդապետական հրամանացն (K հրամանին):
44 ի զինուորական (C եւ ի զին.) կողմանն (S -նէն). HIJK իսկ ի (K

կան կողմանն՝ առաջնումն Վահան անուն կոչէին, յազգէն Ամատունեաց 86, որ էր հազարապետ Հայոց Մեծաց, եւ երկրորդին՝ Համայեակ, ի Մամիկոնեան տոհմէն 87, արք պատուականք, երկիւղածք, աստուածասէրք եւ հրամանակատարք վարդապետական բանից:

5. Եւ մինչդեռ ձեռք Սրբոյն ընդ երկինս կարկառեալ կային, տեսիլ սքանչելի, խաչանշան, լուսաւոր չողացեալ երեւէր ի վերայ ապարանիցն, յորում երանելին վախճանէր, զոր ամենայն ուրուք ինքնատես եղեալ եւ ոչ առն յընկերէ պատմեալ: Ապա Սրբոյն զսիրոյ եւ զմխիթարութեան պատուիրան աւանդեալ՝ զմերձաւորս եւ զհեռաւորս աւրհնութեամբ պահէր: Եւ զհաճոյական աղաւթիւն հատուցեալ՝ ի Քրիստոս հանգեաւ:

6. Զոր առեալ վահանայ եւ Համայեկի կազմութեամբ վախճանելոյ՝ հանդերձ աշխարհակոյտ ամբոխիւն, սաղմոսիւք եւ աւրհնութեամբ եւ հոգեւոր ցնծութեամբք, կանթեղաւք վառեալվք եւ մոմեղինաւք լուցեալվք եւ ջահիւք բորբոքելվք եւ

չունի ի) զինուորացն. Ն. 131 կ'ուզղէ ի զինուորական կողմանէն». պիտի նախընտրէի «ի զինուորացն» նմանութեամբ ա. գվխաւորացն:
45 IJ առաջինն. IJK չունին անուն:
45 K յազգէ:
46 K Հայոց: — K երկրորդն:
46 IJ եւ երկ.:
48 չունին աստուածասէրք: BCIJK:
48 եւ (հրամ.) ունին միայն KR:
48 հրամանակատարք. հմմտ. Ն. 131:
49 հրամանացն. IJ բանից K բանին:
50 K սրբոյն:
50 IJ չունին ընդ երկինս:
50 կ. էին. H կայր. K կային:
50 կարկ. կային ընդ երկինս:
51 խաչանման (նաեւ Յովհ. Դրասխան. 75). HIJK Թովմ. Արծր. 75 խաչանշան. տես նաեւ վարք: Ն. 132:
51 չողաւոր ձեւ (C ձեւով). H չդաձեւ IJK չողացեալ (IJ չ. ի վերայ). Խոր. Գ. 67 չողապսպ:
51 IJK չունին երեւէր:
53 IJK ա. ոք H ա. ուստիք:
53 եղեալ. H լեալ K նկատեալ:
53 ոչ առ (C յառ) յընկերէ (C ընկ.). HIJK ոչ յընկերէ (IJ ի ընկ.): Ն. 132 «եւ ոչ առն ընկերէ». հմմտ. Դաս. Է. 13. «այր պատմէր ընկերի իւրում»:
53 IJ պատմել:
54 եւ (C յետ) սորա սրբոյն (BC սրբոյն). H իսկ սրբոյն K ապա սրբոյն. Ն. 133 «եւ ապա Սրբոյն»:
54 IJK զսիրոյ եւ:
54 HIJK զմխիթարութեան պատուիրան (K չունի պ.):
54/55 BCDIJ եւ զմերձաւորս:
55 HK զհեռաւորս եւ զմերձաւորս:
55 H պահել IJ պահել K հատուցեալ:
56 K աղաւթիւն. միւսները աղօթս:
56 հատուցեալ. HK հատուցանել I հատուցանել J մատուցանել:
56 H ի տէր. K չունի:
57 HK Համայեկի եւ վահանայ:
57 H վախճանելոյ: BKIJ:
58 աշխարհական ամբոխիւ. H աշխարհաժողով ա. IJKA 426 հ. աշխարհակոյտ ամբոխիւն: Ն. 313—314:
59 AR օրհնութեամբ:
59 K ցնծութեամբ, կանթեղով:
59/60 BE վառելոք C վարելեօք:
60 չունին եւ մոմեղինաւք լուցելվք. H մոմեղինօք վառելով (չունի լուցելով. H մոմեղինօք — լուցելով). լրացուցի H կանթեղօք — լուցելով). ըստ A 434. հմմտ. նաեւ F Ե. 31. ասղմոսիւք եւ օրհնութեամբ, կանթեղօք եւ մոմեղինօք լուցելովք պահեալ յուղարկէին: Ն. 158—159:

© National Library of Armenia

խնկովք բուրելովք եւ ամենայն լուսաճաճանչ գնդիւն եւ այնու խաչանշան լուսովն յառաջ խաղացեալ՝ յԱէշականն ելանէին: Եւ անդ ի մարտիւրոսական բնակութիւնն մատուցեալ եւ զաւրինաւոր յիշատակն երանելոյն կատարեալ, ապա նշանն անբեւոյթ լինէր: Եւ նոքա յիւրաքանչիւրն գառնային:

7. Իսկ յետ ամաոց երից անցելոց ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ Վահանայ Ամատունւոյ քրիստոսասէրն փութով խորան սքանչելի կանգնեալ տաշածոյ վիմաւք քանդակելովք. եւ ի ներքսագոյն խորանին զՍրբոյն հանդիսան յաւրինեալ: Որոյ սպաս եւս վայելչէս, գունագոյնս, պայծառատեսիլս ոսկւով եւ արծաթով եւ ականբք պատուականաւք ի յիշատակարան սեղանոյն կենդանարար մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի պատրաստեալ: Եւ ամենայն սրբովքն ի միասին գումարելովք զհաչական վկայն Քրիստոսի՝ հանդերձ երանելեաւն Մաշտոցիւ ի հանգիստ խորանին փոխէր: Եւ զնորին աշակերտ, որում Թադիկ անուն էր, զայր զգաստ եւ

61 միայն IJS ունին *խնկօք բուրելովք*: Ակ:

61 K *զնդիւք եւ այն խ.*:

62 *լուսաւոր*. IJK *լուսոյն*: Թումք. Արծր. 75 եւ *խաչանշան լուսով խաղացեալն...*:

62 *առաջախաղաց նշանաւն*. KRS *յառաջախաղաց* IJ *յառաջ խաղացեալ յԱէ.*:

62 IJK *չունին նշանաւն*:

62 K *յուշականս էլանէին*. Փարպ. 38. «*ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Օշական*»:

63 *ի մարտիրոսարանն մ*. IJKA 399 *մարտիրոսական բնակութիւնս* (IJ *–թիւնն* A *–թեան*) H *ի մարտիրոսական յարկան*:

63 *մատուցեալ*. IJKA *մատուցանէին* H *հանդուցանէին*:

63 *չունին եւ* (*զօրին.*) HIJ:

64 K *յիշատակս երանելոյն կ*. IJ *յիշատակն* H *եւ զօրինաւոր ասէ յիշատակի*:

64 *չունին երանելոյն*: HIK:

65 *իւրաքանչիւր*. I *իւրաքանչիւրեան* J *յիւրաքանչիւրս* KR *յիւրաքանչիւրն* H *յիւրաքանչիւր տեղիս* S *յիւրաքանչիւր գառնային տեղիսն*:

66 *յետ երից ամաց*. նաեւ IJ. իսկ BC *յետ ամաց երից* H *յետ ամաոց երից*: H:

66 *յաջողեցան* (Ն. 99 *յաջողեցաւ*). IJ *յաջողելոյ* H *ըստ յաջողելոյն Աստուծոյ*:

67 IJ *չունին սքանչելի*:

68 *կանդնել* IJ *կանգնեալ*:

68 *քանդակելով* CS *քանդակելովք*:

69 IJ *յօրինէր*:

69 *չունին եւս*: IJ:

71 *ի յիշ*. IJ *չունին ի*. D *յիշատակին*:

71 H *կենարար*:

72 *պատրաստեաց*. IJS *պատրաստեալ*:

72 *եւ ամենայն — գումարելովք չունին* IJ. Հմմտ. Եւթաղ 193. «*սրբոցն զնդիւք ի միասին գումարելովք*»:

72 *սրբովք*. B *սրբովքն*:

73 *խաչակրօն*. B *խաչակրա(ւն)*. C *զխաչակրօն* IJ *խաչական վկայն*. A 399. «*եւ զամենայն սուրբսն ի միասին գումարեալ, զխաչական* (An = մեր J ձեռ. *զխաչակրաւն*) *վկայն Քրիստոսի*». Հմմտ. եւ Փաւստ. Գ. 3. «*զտեառն զխաչական զերկրպագութեանն զպատարագն*»: AIJ:

74 C *չունի հանդերձ*:

74 IJ *մեսրոպաւ*:

74 *փոխէ*. IJS *փոխէր*:

75 H *աշակերտն*:

75 H *զԹոդիկ*. IJ *զԹադիկ*. Լրացուցի *որում... անուն էր*:

բարեպաշտաւն՝ հանդերձ եղբարբք (աշակերտելովք) երանութեանն հասելոյ՝ սպասաւոր սրբոցն ի վառս Աստուծոյ կարգէին:

8. Եւ զլխաւորս, վերակացուս, եռեղապահս կատարելոյ (կայուցանէին) ըստ յառաջագոյն յայտնութեան սրբոց հարցն. որոց առաջինն Յովսէփ, գլխաւոր ժողովոյն. եւ երկրորդն, [այլ աշակերտ], որում Յովհան անուն[88], այր իսկ սուրբ, վարդապետասէր եւ ճշմարտապատում, վերակացու ժողովրդեանն: Որում դէպ լինէր յետ վախճանի Սրբոյն՝ բազում եւ ազգի ազգի փորձութեանց եւ կապանաւոր վշտաց, մենակիւս, մենամարտիկ երկպառական բռնութեան ի Տիզրան[92] քաղաքի վան Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերել — վան որոյ եւ գիտասովանողական անուն ժառանգեալ՝ այսբէն ի նոյն վերակացութիւն դառնայր յերկիրս Հայոց:

9. Իսկ բարեպաշտարան վռամշապուհ յանկարծահաս կենացս ասպնջական յանկալի ամենայն սրբոց լինէր: Որ աշխարհածնունդ

76 IJ *զբարեպաշտաւն*:

77 *հասելոյ* BS *հասելոյ* IJ *հասանելոյ*. Հմմտ. Ակ 362. «*զան այնու հետեւ երանութեան հասեալքն*»: (Ն. 134). Լրացուցի աշակերտելովք:

77 CS *սրբոյն* BDE *սրբոց* H *նորին* IJ *սպասաւորելով սրբոյն*:

77 IJ *չունին կարգէին*: — *Հոս կ'աւարտին* IJ:

78 *եռեղապահս*. դասականք կը կիրարկեն *եռեղապահ* (Հմմտ. Ն. 159) եւ *եռեղակալ* (Ա. Եզր. Գ. 2):

79 L *ըստ յառաջագոյն կատարելոյ վարդապետին*. MOPR *հարցն կատարելոյ* BC *կատարելոյ ըստ յառաջագոյն հարցն որոց* H *ըստ յայտնութեան սուրբ հարցն*: Ակ:

80 *երկրորդն այլ աշակերտ Յովհան* (BC *Յովհէսի* DE *Յօհան*) *անուն*. H *եւ որ վերակացուս ժողովրդեանն*.. *զՅովսէփ եւ զՅովհան կացուցանէին*: Ակ:

81 Հմմտ. A 402 *ճշմարտապատում վարդապետութիւն* եւ 417 *վարդապետ ճշմարտապատում*: Ն. 135:

83 H *որոց*: — *սրբոցն*:

84 *կապանաւոր գործածուած է առաջին անգամ հոս. ասկէ* A 11:

84 *չունին մենակիւս*: HA:

85 *երկպառական*. A 11. *առ այս Բագրեւանդ*, 1909, 149. Հանդ. Ամս., 1910, 250:

85 *բռնութեանն* HA:

85 B *Տիսրոն* H *Տիսպոլիս*:

86 *համբերեաց*. բայց *դէպ լինէր կը պահանջէ համբերել*. Հմմտ. Եւթաղ, 86:

87 *ժառանգեաց*: HA:

87 *չունին այսբէն*, նաեւ H: A 11 Հմմտ. եւ 421:

87 *վերակացութիւնն*. A *վերակացութիւն* H *վերակացութիւնս վարդապետութեան*:

88 *յերկիրս*. HA *յերկիրս*:

89 *բարեպաշտարան*. D–*պարտիք*: HA:

89 *վահանայ*. H *վահան* A *Տրդատ*. *ուղղեցի վռամշապուհ*:

89 *յանկարծահաս*. նաեւ H. իսկ A *յանկածակաւ*:

89 *կենաց*, նաեւ H. *կենացն* A. *ուղղեցի կենացս*:

90 *չունին ասպնջական յանկալի*: HAU:

90 *ամենեցուն*, նաեւ A. իսկ U *սուրբ հաւատոցն*: H:

90 *աշխարհածնդին*: HAU:

© National Library of Armenia

հայրենեացն սեպհական որդի դառեալ՝ չնորհաւքն Քրիստոսի ի մերձաւոր կենացս ի կեանս յաւիտենից վայելէր[89]:

Ի. ՀՈՒՍԿ ԲԱՆՔ

1. Եւ արդ քանզի ըստ աւրինակի զրելոցս առ ի մէնջ՝ հարքն ի կատարումն զարճան, (ասէն եւ ես) ի կատարումն զրանոս ածից: Ոչ եթէ ի հին համբաւուց ինչ տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարզեցաք, այլ որոց մեզէն իսկ ականատեսք եղեալ կերպարա-
5 նացն եւ առընթերակացք հոգեւարական զործոցն եւ լսողք չնորհապատում վարդապետութեանն եւ նոցին արբանեակք ըստ աւետարանական հրամանացն:

2. Ոչ սուտապատում ճարտարախաւս եղեալ առ ի մերոց բանիցն զհամաւրէնն կարզեցաք, այլ զյաճախագոյնն թողեալ եւ
10 ի նշանաւոր զրուակացն քաղելով զհամառաւտս կարզեցաք. որ

[91] AU չունին սեպհական: BH:
[91] ոգի: HAU. Ն. 136:
[91] AU գտանէր: BH:
[91] AU աստուածոյ. B Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, D չունի մերոյ: H:
[91] BHAU չունին ի: Ա.Կ:
[92] A եւ յաւիտենական. բայց Abt եւ BHU մերձաւոր:
[92] կենակից. A կենաց AbHU կենացն. ուղղեցի կենացս:
[92] ի կեանս չունին BHAU: Ա.Կ:
[92] յաւիտենից չունին BAU. հմմտ. A եւ յաւիտենական կենացն մերձաւոր լինէր: H:
[92] HA(ձձ) լինէր. U լինելով: HA(bt):

Ի. BHA:

[1] եւ զի. H եւ արդ: A:
[2] LOP ի կատարումս. MD ի կատարումս. H չունի: A 470 RS:
[2] առաէն եւ ես կ'աւելցնեմ ես:
[2] ի կատարումն զրանոս (H զրանս) ածից ունի միայն H: Հմմտ. Ա.Վ 361. «որով ածեալ ի կատարումն զառաջապատում պատգամս նասլեայ»:
[3] BH չունին ինչ: Ab:
[4] B մեր: HA:
[5] ականատես (նաեւ H): BCA:
[5] H չունի եղեալ:
[5] առընթերակաց. նաեւ HA: Ա.Կ:
[5] զործոց. H զործոց սրբոցն: BDEA:
[5] լսող: HA:
[6] D վարդապետութեան:
[6] արբանեակ: BA:
[7] հմմտ. Փաւստ. Գ. 5. «աւետարանական հրամանացն սպասաւորել»:
[8] PD առաքապատումն: BAHS:
[8] R չունի ճարտարախօս:
[9] բանից. A(ձձ.) բանիցն:
[9] զհօրէն իմոյ կ. H զհայրենիսն յարգելով. A չունի: Ուղղեցի զհամաւրէնն կ.:
[9] զյաճախագոյնն: AH:
[10] ի նշանակադիմակացն. կը բաժնեմ նշանակա դիմակացն. առաջին մասը՝ HA կը կարդան նշանաւոր. իսկ դիմակացն՝ դիտակացն. A ունի նաեւ պիտանացն ընթերցուածը. ինձ կը թուի թէ հարազատագոյնն է զրուակացն:
[10] քակելով. AR քաղելով H պատմելով:
[10] զհամառուսն. H զհամառօտս AR զհամառօտսն Aabt զհամառօտն:
[10] որք ոչ միայն մեզ... յայտնի է. Aab որք ոչ մեզ միայն (այլ միայնոյ). H որք ոչ մեզ է չահս... յայտնեացի: Կը տեսնուի թէ որք նախնաբար որ էր:

ոչ միայն մեզ, այլ եւ որ զմառեանս ընթեռնուն, յայտնի է: Քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենայն արարեալս Սրբոցն զառաւել զիւրաքանչիւրան նշանակել. այլ ի դիւրագոյն եւ ի հեշտագոյն յառաքելական անդր զանձինս պատապարեցաք: Վասն որոյ զանցեալ զբազմախուռն արգասեաւք Սրբոցն առ ի մանրակրկիտ առնելոյ՝ զկարեւորագոյնն պատմելոյ զհանգամանսն ասացաք ըստ մերում կարի: Ոչ ի պատիւ ինչ Ընտրելոցն Աստուծոյ, որք ամենապարծ եւ կենդանաւոր խաչիւն ծանուցեալք յարգեցան, այլ յաւրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծննդոց իւրեանց եւ որոց նոքաւք աշակերտելոցն իցեն յազգս ազգաց:

ԻԱ. ՀԱՄԱՐ ԱՄԱՑ ՀԱՒԱՏՈՑՆ ԵՐԱՆԵԼՈՑՆ

Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամք ՄԷ: Եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան Սրբոյն՝ ամք ԼԲ: Որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց.

[11] այլ եւ որ զատեանն. B զյատեանս CDE զմատեանն A զմատեանդ HS զմատեանս:
[11] ընթեռնուն. A ընթեռնուցուն:
[12] H ոչ իսկ հանդուրժէաք A հանդուրժող:
[12] արարեալն (նաեւ Aa): AH:
[12] չունին սրբոցն: HA:
[13] կատաւ, նաեւ AS. իսկ BC կատաւսն H գրով. At գիտակաւ Aa գտակաւ: A:
[13] Aabt զիւրաքանչիւր:
[13] չունին նշանակել: AHS:
[13] H ի դիւրագոյնն RS ի դիւրագոյնս: BA:
[13/14] H ի հեշտագոյնն R ի հեշտագոյնս: BA:
[14] BC առաքելականն AՄ.Բ առաքելական At յառաքելականդ: OPAab:
[14] E անդ:
[14] H պարապեցուք AavՄ.Բ ապաստանեցաք At ապաստանեցաք: BAb:
[14] չունին վասն: Ա.Կ:
[15] որոյ. A(ձձ.) RSD որոց Ab որոյ C ի լուս. որ եւ:
[15] անցեալ (նաեւ Ab). HA(ձձ.) գանցեալ:
[15/16] մանրակիտ (նաեւ Av). BCSAat մանրակրկիտ H մանրակրկիտն AՄ.Բ մարմնակիտ:

[16] զկարեւորագոյնս: BCEAH:
[16] A կ'աւելցնէ եւ զօգտակարագոյնն:
[16] զհանգամանս. BA գհանգամանսն:
[17] չունին ըստ մերում կարի: H:
[17] HA չունին ինչ:
[17] սրբոցն. A ընտրելոց H ընտրելոցն:
[18] H որք ամենապարծաւ հաւատով եւ վարուք ծանուցեալք. S տեղիքս քնագրի մէջ առած է, անկէ վտարեալով ամենապարծ եւ կենդանաւոր խաչիւն:
[18] կենդանաւոր. հմմտ. Ն. 137—138:
[20] որք (նաեւ A): HAa:
[20] աշակերտելոց (նաեւ AH): Aa:
[20] A էին BHAa իցեն:
[20] B ազգս:

ԻԱ.

[1] չունին ամաց: BCS:
[1] քառասուն եւ հինգ: Ա.Կ:
[2] BC եւ զպրութեանն:
[2] երեսուն եւ հինգ:
[3] Դիմոնոյ: NRS:

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

© National Library of Armenia

եւ Ցազկերտի՝ ամս ԻԱ. եւ Վռամայ՝ ամս ԺԹ. եւ յառաջնում ամի Երկրորդ Ցազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ Երա-
նեղլին: Եւ արդ առնու համար ամաց Սրբոյն հաւատոց ի չորրորդ ամէն կրմանայ արքայի մինչեւ ցառաջին ամն Երկրորդ Ցազկերտի որդւոյ Վռամայ. եւ զպրուխեանն Հայոց յութերորդ ամէ (Առաջ-
նոյ) Ցազկերտի առեալ սկիզբն 90:

Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւիտեանս. ամէն:

4 չունին եւ Վռամայ ամս ԺԹ: Ն:
4 յառաջնումն. B եւ յառաջնումն:
6 R չունի ամաց:
6 սրբոց: Ն:
6 չորրորդում: Ակ:
7 R կրմանն BC կոմանայ:
7 DR յառաջին:
10 B որում փառք:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ագաթանգեան ազգ եւ Թորգոմայ ազգ: — Ջեռագիրներն եւ տպագիր-
ները միաբան ունին «Ազգքանազեան ազգին». ուղղեցի «զԹորգոմայ ազգիս»:
Մինչեւ Ժ. դար անծանօթ է հայ գրականութեան Թորգոմայ ազգին «Աս-
նազեան» յորջորջումը: Ս. Գրքի ազգացանկի համաձայն են «որդիք Գամերայ
Ասքանազ եւ Րիփաթ եւ Թորգոմ» (ծնն. Ժ. 3, Ա. Մնաց. Ա. 5). ուսում Աս-
քանազ, ինչպէս եւ Րիփաթ թէպէտ եւ Թորգոմի եղբայրներն են, բայց իւրա-
քանչիւր եղբայր իրենց կարգին եղած են նախահայրեր այլ եւ այլ ազգերու:
Երեմիա (ԾԱ. 27) ունի տեղիքս. «Պատուէր տուր, ասէ, Այրարատեան թա-
գաւորութեանն եւ Ասքանազեան գնդին»: Մ. Խորենացի, որ յառաջ բերած է
տեղիքս, կը չեշտէ մէյն առաջինը. «եւ այս հաւատաւ՝ զոլոյ մերոյ թագաւո-
րութեանն առ այնու ժամանակաւ» (Ա. 22), աննկատ թողլով «ազգանազեան
գնդին»: Առաջին անգամ Յովհ. Դրասխանակերտցին է (930ին), որ կը ծան-
րանայ «Ասքանազեան» ցեղ անուան վրայ եւ զայն կը մերձեցնէ Հայոց: «Իսկ
որդիք Թիրասայ Ասքանազ, յորմէ Սարմատաք, եւ Րիփատ, յորմէ Սորմատաք,
եւ Թորգոմ, որ ըստ Երեմիայ զԱսքանազեանս գունդ յիւր անուն նուաճէր,
տուն Թորգոմայ. զի նախ Ասքանազ իակ էր յիւր անուն սահմանեալ գմերազ-
նի զթրակացիս յինքեան անձին առանձին Թիրաս պայազատէր... եւ Ասքա-
էր Յարեթէ, ծնաւ երիս որդիս՝ զԱսքանազ, զՐիփատ եւ զԹորգոմ. եւ վասն
զի զթրակացիս յինքեան անձին առանձին Թիրաս պայազատէր... եւ Ասքա-
նազայ, որ նախ զմերազնեայս յիւր անուն Ասքանազեան անուանեաց, զՍար-
մատս նմա պայազատէր. իսկ Րիփատայ՝ զՍարմատս. իսկ Թորգոմայ՝ զմե-
բազնեայս անպահականեալ, յորում տիրեալ՝ զԱսքանազեանն նախ անուանեալ՝
յիւր անուն նուաճէր տուն Թորգոմայ: Եւ արդ այսպէս քով Ասքանազեան զմեզ
եւ տուն Թորգոմայ: Եւ այսպէս քով սահմանք այլազգաբար եւ սահմանք այլաբա-
նարար զրուցաց վէպս տան» (էջ 17—18): Վերջին տեղիքի մէջ Սերբոսի Պատ-
մութիւնը կ'ակնարկուի:

Յովհ. Կաթողիկոս իրեն առաջնորդ ունեցած է հոս Հիպպոլիտոսի Ժա-
մանակագրութիւնը, ուր կ'ըսուի. «Որդիք Թիրասայ՝ Ասքանազ եւ ի նմանէ
Սարմատաք. եւ Րիփատ եւ ի նմանէ Սորմատաք. եւ Թորգոմա եւ ի նմանէ
Հայք»: Ասքանազեան գնդի տերապետութիւնը այրարատեան թագաւորու-
թեան եւ ասկէ հանուած հետեւութիւնները կը ծնան ատացուածք պատմական
կաթողիկոսին, որ չի խորշիր իր պատմութեան ընթացքին «Ասքանազեան
ազգ», Ասքանազեանս գերհ եւն կոչելու հայերը, ասկէ «Ասքանազեան գաւակ»
(Մովսէս Դասխուրանցի, Ա. 119):

Նորագոյն քննութիւններու համաձայն «Ասքանազ» կը նոյնանայ «Սկիւթ»
անուան եւ ազգին հետ, տես այս մասին Հ. Վ. Ինգլիզեան, Հայաստան
Ս. Գրքի մէջ. Վիեննա 1947, էջ 190—209:

Ըստ այմ «Ազգքանազեան» մուտ գտած ըլլալու է Կորիւնի բնագրին մէջ
930էն եաքը: «Թորգոմայ տուն» յաճախ կը հանդիպի Փաւստոսի քով. ունի
նաեւ Ագաթանգեղոս (էջ 415. «ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Թորգոմայ».
ասկէ՞ կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն... «յաշխարհս Հայոց ի մէջ տանս
Թորգոմայ») եւ Կորիւն թ. 5 «ի թագաւորական կայանն բղխեցին Հայոց

© National Library of Armenia

տանն Թորգոմայ չնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (ասկէ Ագաթ. 403) եւ եւ Ա. 1 «զԹորգոմայ ազգիս» (ասկէ Ագաթ. 12 «ընթերցեալ զԹորգոմայ ազգիս եւ զՀայաստան աշխարհիս զաստուածապարգեւ աւետեացն...»):

Հայ ազգին Թորգոմական ծագումը կը յիշուի առաջին անգամ Հիպպոլիտոսի ժամանակագրութեան մէջ. «Եւ Թորգոմա եւ ի նմանէ Հայք»: Աւ այս հմմտ. Ինգլիզեան, անդ, էջ 210—233:

2· Յովսէփ, «այր պատուական», Մաշտոցի աշակերտներէն է, որ կարգուած է Հայոց Եկեղեցւոյն գլուխ կամ «գլխաւոր ժողովոյն». տե՛ս Ծան. 85:

3· Այս տեղ համառօտուած կ'երեւայ Կորիւնի «Նախակարգ Բանի վերջաւորութիւնը: Ինձ կը թուի, թէ անկէ քազուածքներ ունի Ագաթանգեղոս իր Ցառաջաբանին մէջ, ուր կը տեսնուին ուրիշ մանր քազուածքներ ալ նոյն Նախակարգ Բանէն: Նկատի ունիմ հատուածս (էջ 12, տ. 12—20).

«Աղբ ելից ի մտաց երիվարն եւ յարմարեցից զասպարէզն հանճարոյ, ուղղեցից զնպատակն խորհրդոյ[1] եւ թափ տաց ուժի[2] բազկօքս[3] եւ ձգեցից ի կորովս[4] գրչի մատանցս[5]. եւ լեզուաւս զխորհուրդս յուզեցից եւ[6] չրթունքս[7] ի չշնջել[8] իմաստունս[9] կարասցեն, եւ կարգել հաստատական յեղյեղուկ[10], հոլովել զանիւ պատմութեան[11] բանից, [զի համակարագոյնս նաւիցեմք զաւետ ժամանակագրական ծովուս[12],] պատմել [յազգ յայլ ժողովրդին ստացելոյ[13], որք օրհնեսցեն զՏէր] որք յետ այսր անցեալ ժամանակաց գալոցն իցեն. որք հարցեալ զհայրենական[14] մատեանն[15]՝ պատմեսցի նոցա եւ գծրագիրս[16] կարգեալս եւ ասասցի նոցա[17]»:

Թէ հատուածիս մէջ Խմբագրէն յաւելուածներ մուտ գտած են, անտարակուսելի է. թէ նաեւ բառեր դուրս ձգուած են, կարելի է ենթադրել: Երկու պարբերութիւններ առնուած են քառակուսի փակագիծի մէջ, որոնք յաւելուած կ'երեւան, մին հանուած Կորիւնէն: Հոս ստորեւ ծանօթութիւններու մէջ տուած եմ Էջմիածնի ձեռագիրներու ընթերցուածները. կցած եմ անոնց Վիեննայի կրկնագիրը Ագաթանգեղոսի ընթերցուածները (=կ):

Այս հատուածէն ամփոփում մը գետեզած եմ փակագծի մէջ Կորիւնի Ա. 12 հատուածին մէջ:

---

[1] b խորհրդոց: — [2] bt ուչի: — [3] t բազկացս. կ. բազկաւքս:

[4] «Ի կորովս գրչի մատանցս» հատանօրէն յարմարցուած ասութիւն մըն է. նախնիք զրծածած են «ի կորովս» ազդ. իմաստով եւ «ի կորովս կապարճից» ուրոյն ասութեամբ. հմմտ. Ցուդիթ Թ. 6· «յուսացան ի կորովս ազեղնաւորացն եւ պարսաւորացն». Եփրեմ, Ա. 84· «Ոչ առ նա յընչից Սոդոմայեցւոցն, զոր թափեալ էր նա ի կորովս իւր». անդ, Ա. 116· «Տամ ես քեզ բաժին... զոր առի ես ի ձեռաց Ամաւրհացւոց ի սուր սուսերի իմոյ եւ ի կորովս կապարճից իմոց» (=Ծննդոց ԽԸ. 22· «սրով իմով եւ աղեղամբ»). «Աղբ զոդորմութիւնն... կոչեաց կորով կապարճից... կարդաց սուր սուսերի եւ կորովս կապարճից»: Մովսէս Կաղանկատուացի էջ 18 (էմին) ունի. «Եթէ նետ ի կորովից քոց թռչէր ուղղակի»:

[5] կ մատանց: — [6] եւ կարդա՛ զի, ինչպէս կը պահանջէ կարասցեն բայը: — [7] կ չրթունք, ac չրթունքս: — [8] t չրչնջել ac ի չչընջել b զչըչջել կ զչջել: — [9] bկ իմաստունան:

[10] b ի կարգել հաստական ի յեղյեղուկ. կ ի կարգել հաստատուն ի յեղյեղուլ:

[11] ac պատմութեանս (չունի բանիցս). կ պատմութեանց:

[12] Կորիւն Ա. 1 «զի համակարագոյնս... նաւիցեմք զհամատարած ալեաւքն վարդապետական ծովուս»:

[13] Հմմտ. Սաղմ. ՃԽ. 19· «Գրեսցի այս յազգ յայլ, ժողովուրդ զոր ստացեալ է օրհնեսցէ զՏէր»:

[14] կ զհայրական: — [15] կ մատեանս: — [16] կ զծրագիրս:

[17] Հմմտ. Բ. Օր. ԼԲ. 7· «Իմացարուք զամս ազգաց յազգս, հարց ցհարսն քո եւ պատմեսցեն քեզ եւ ցծերս եւ ասասցեն քեզ»:

4· Յիշատակարանս խնդրեալ պատուաւորաց: Բ ձեռագիրը հոս աղաւաղուած ընթերցուածս կը ներկայացնէ «եւ հայրենասաւար մեծարեալ պայմանաւ որ»: Փորձուած են այլ եւ այլ սրբագրութիւններ եւ մեկնութիւններ: Նկատի առնելով, որ կորիւն Ա. 1 կը խոստանար «յիշատակարանս ծաղկեցուցանել» եւ իրմէ խնդրողներն եղած են «պատուականն» Յովսէփ եւ իր աշակերտակիցները, կը համարիմ թէ լաւագոյն սրբագրութիւնն է եւ համապատասխան «նոցա... հրամանն» նախադասութեան հետեւեալը· «եւ յիշատակարանս խնդրեալ պատուաւորաց առ ի մէնջ՝ հաճեսցի»: Երկու բնագիրներուս համեմատութիւնն է·

եւ հաճրենասիրաբար մեծարեալ պաճմանաւոր
եւ յիշատակարանս խնդրեալ պատուաւորաց

5· Այլ եւ այլ ուղղագրութեամբ աւանդուած է անունս հին գրականութեան մէջ, Մաժդոց, Մաշդոց, Մաշտոց եւ Մաշքոց· ընտրեցի յղկուած ձեւը՝ Մաշտոց: Ծագումը հաւանօրէն հին իրանեան mazdāh, իմաստուն (Ahura-Mazdah աստուածութեան անունէն է, իբրեւ Մաժդ–ա–դաա, Մաժդաւուր (հմմտ. Տիրիդատ, Տրդատ եւ Տիրոց)· նոյն արմատը կը տեսնուի նաեւ Մաժդ–ակ (Mazdak) անունի մէջ: Ը· դարէն սկսած Մաշտոց վարդապետի անունը երեւան կու գայ Մասրովպ, Մեսրովպ, Մեսրոպ, Մեսրովբ եւ Մեսրոբ: Մաշտոց անունի մասին տես Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 95—96· իսկ Մեսրովպ անուան չուրջ՝ Յ. Թիրեաքեան, Հանդ. Ամս. 1914, էջ 245—246 եւ Ն. Ադոնց եւ Գ. Ճնոպէլեան, Հանդ. Ամս. 1927, էջ 274—279, 529—537:

Տարաւնական գաւառը, ուր կը գտնուի Հացեկաց գիւղը, կը յիշէ Կորիւն նաեւ Ժ. 1, Մուշէ «ի նահանգէ Տարաւնոյ» եւ ԺԸ. 2 Ս. Սահակի մարմինը կը տանէին «ի Տարաւն գաւառ... ի բուն խոր գեւղն յԱշտիշատ»: Փաւստոս յաճախ կը յիշատակէ զայն իբրեւ «Տարաւն գաւառ» (Ե. 3. Զ. 16), «Տարաւնոյ գաւառ», «Տարաւնոյ երկիր» (Գ. 14, 19. նաեւ Ագաթանգեղոս, 421) եւ նահանդ Տարաւնոյ (Գ. 13, յատկապէս Դ. 15· «Մրջիւնիկ երէց յԱրշամունեաց տեղեացն, ի նահանդէն Տարաւն գաւառէն», որ պարզեւ կ'ընդունի «զգեւղն, ուստի իսկ ինքն էր, ի նահանդէն Տարաւն գաւառէն, որում անուն Գոմկունք կոչին»):

Աշխարհացոյցի համաձայն Տարաւն գաւառն է Տուրուբերան նահանգին, ինչպէս նաեւ Աղշամունեաց գաւառը, զոր փաւստոս «տեղիք» կը կոչէ, նոյն նահանգի գաւառներէն մին է, Տարաւնի հիւսիսակողմը: Կ'երեւայ թէ Դ. եւ Ե. դարուն Տարաւն գաւառը, ունենալով իր մէջ գմայրն եկեղեցեաց Հայոց յԱշտիշատ, գլխաւոր նիստը նահատուած էր գաւառապետական կամ վերակացութեան, գոնէ եկեղեցական իրաւասութեան տեսակէտէ. եւ այսպէս համարուած նաեւ «նահանգ»:

Տակիտոս, Տարեգիրք, ԺԴ. 24 գիտէ գաւառս Tauraunitium, «Տաւրաւնացւոց երկիր». de Lagarde Ges. Abh. 46, ծան. 6 կ'ուղղէ Taraunitarum. Պրոկոպիոս, bell. Pers. 1, 267 կը յիշէ τὰ ἐπὶ Ταραύνων χωρία, իսկ կոստանդին Ծիրանածին, de adm. imp., էջ 182 եւ շար· արդէն Ταρών արաւսանուքեամբ, ասկէ նաեւ Ταρωνίτης, անդ, 183 եւն: Արաբացի մատենագիրք, բացատրելով եւ եաքութ կ'ընծայեն Ṭarūn ձեւով (հմմտ. Հ. Բ. Պիլէդիկճեան, Վիեննա 1907, Հայոց տեղոյ անուններուն. Թարգմ. Հ. Բ. Պիլէդիկճեան, Վիեննա 1907, էջ 189), ճիշդ այսպէս ունի նաեւ կեդձ–Ղազար փարպ· 13· «ի գաւառէն Տարաւնոյ» (այլուր՝ 15, 38, 44 «Տարօն»):

Հացեկաց գիւղ: Ասկէ նաեւ Դ· փարպ· 13· «Մաշտոց... որ էր ի գաւառէն Տարաւնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ»: Գիւղս կը յիշէ նաեւ փաւստոս Գ. 19, էջ 42 (Պատկ.). «Բայց Պապայ (որդւոյ Ցուսկան) ի բուն կնոջէն ոչ ճիաց (որդի), այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարաւնոյ ի Հացեկաց (տպ·

© National Library of Armenia

Հացեաց) զեղջկ կարճազատացն եւ ինաց որ ի հարճէ անտի ի Հացեկացւոյն, որում անուն իւր որդւոյ հարճին՝ Վրիկ կոչէր»: 1256ին ի Մսիս գրուած ձեռագրի մը մէջ կը կարդացուի յիշատակարանս. «Ես Յովհաննէս երէց, յերկրէ Տարաւնոյ, ի գեղջէ Հացեկաց»: Այժմ Հացիկ, Քրզներէն Խասիկ կոչուած: Տեղացիներուն համաձայն գիւղիս եկեղեցւոյ մէջէ Ս. Մաշտոցի գերեզմանը. «յայս եկեղեցի երդնուն մինչեւ ցայսօր, կը գրէ Հ. Ղ. Ինճիճեան, Քուրդք եւ Եզդիտիք չուբջանակի բնակեալք յերդմունս իւրեանց ասելով. գիտաթ էլ Խասիկ. այս ինքն Ուխտ Հացեկայ. կամ Տէ՛ր էլ Խասիկ. այսինքն եկեղեցի (Վանք) Հացեկայ. նաեւ տանին ընծայ եւ պարգեւ: Առ սովաւ է քարհան, ուր ելանէ քար կակուղ» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, 191): Իսկ Հ. Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ 1864, էջ 234—235 կը գրէ. «Ընդ մենաստանս Մշոյ համարելի էր արդեօք եւ եկեղեցին սրբոյն Մեսրոպայ ի գիւղն Հացիկ ի հիւսիսակողմն Մեղրագետոյ, ի մէջ դաշտին, թէպէտ չիք այժմ կանգուն ոչ եկեղեցի եւ ոչ մատուռն մի փոքրիկ, այլ երեւի աւերակ նորա. եւ առ նմա քարընկէց մի հեռի այլ տեղի չըշ[ա]տաւել ի վարկաբարձ քարանց, եւ ի մէջն կոտորք գերեզմանաքարի բացօթեայ ի սպառ եւ պատուեալ ի բնակչաց: Թերեւս մասն մի ի նշխարաց սրբոյն ամփոփեալ լեցէ ի տեղւոջն, կամ նախ առեղն թաղեալ ի հայրենի գիւղն իւր յորում ծնեալ էր, եւ ապա փոխադրեալ յՕշական գիւղ յԱրագածոտն գաւառի»: Ի հարկէ Ս. Մաշտոցի գերեզմանի մասին խօսք չի կրնար ըլլալ, բայց եկեղեցին կարող է կանգնուած ըլլալ Մաշտոցի ծննդավայրին մէջ ի յիշատակ Մաշտոցի եւ այնպէս յարգուած իրրեւ ուխտատեղի:

Փաւստոսի «կարճազատ» բառը ենթադրել կու տայ, թէ Հացեկաց գիւղը ի շարս այն արքունի գիւղերուն էր, որոնք Հայր մարզպետի մարզպետութեան տակ կը գտնուէին (Փաւստ. Դ. 14, էջ 87 պատկ.):

6. Կորիւն այսպէս կարճառօտիւ կը հաղորդէ Մաշտոցի ծագումի մասին. «որդի առն երեւելւոյ Վարդան անուն կոչեցելոյ». նոյնը կը կրկնէ Կեղծ-Ղազար Փարպեցի. «որդի առն, որում անուն էր Վարդան» (էջ 13) դուրս ձգելով «երեւելի»ն: Ուրիշ հին աղբիւր մը, Կայսերաց Գիրքը, կը տեղեկացնէ. «Մեսրովբ (այլ ձեռագիր մը՝ Մասրոպ) երանելի ի Հացեկաց Տարաւնոյ (այլ ձեռ. Տարաւնացի ի Հացեաց գեղջէ) յազատ տանէ» (Անանուն Ժամանակագրութիւն խմբագիր յօրինեալ յէ. դարու. հրտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ 1904, էջ 57. Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը. հրտ. Ա. Աբրահամեան, Երեւան 1944, էջ 389): Այս տեղ «յազատ տանէ» հաւանօրէն Կորիւնի Սկզբնագրէն առնուած է:

«Ի Հացեկաց գեղջէ յազատ տանէ» կը յիշեցնէ Փաւստոսի (Գ. 19) «ի Հացեկաց գեղջէ կարճազատացն»: Թէպէտ «կարճազատ» բառը մինչեւ ցայժմ չէ տեսուգրանուած, նաեւ չէ արժանացած Բառարաններու մէջ առնուելու, բայց ուշագրաւ է, եթէ նոյն իսկ բառի մը, կամ բառերու աղաւաղութիւն հարկ ըլլայ ենթադրել: «Կարճ» կարող է նախընթաց «հարճ մի» բառին ազդեցութեան տակ աղճատուած ըլլալ. հարճ = կարճ. բայց կարելի է նաեւ կարճ ածական մը նկատուիլ, ստորաբաժանող «ազատ»ներու դասակարգութեանց, ըստ որակին եւ ըստ իրաւանց. ի վերջոյ ենթադրել աղաւաղութիւնը «յազատ տանէ» կամ «հարճ յազատացն»:

Ինչպէս Այրարատեան գաւառի, նոյնպէս Տարաւն գաւառի մէջ կային թագաւորական կալուածներ, գիւղեր, որոնց բնակիչները ոստանիկ կամ ազատ կը նկատուէին: Կը պատմէ Փաւստոս, թէ Հայր մարզպետ «ելանէր չորէք ընդ մարզպետութիւնն... էջ ... ի գաւառն Տարաւնոյ ընդ իւր գեղոն տեսանել» (Գ. 14): Այդ գիւղերու թուին մէջ էր հաւանօրէն Հացեկացը: Կորիւնի հաւատումը, թէ Վարդան «երեւելի» էր, առանց տարակուսի կ'ենթադրէ անոր «ազատ» ըլլալը, ինչպէս նաեւ Մաշտոցի ծառայութիւնը հայ բանակին եւ Հայոց Դիւանին մէջ, ցոյց կու տայ, թէ իր ծնողքը ազատներու դասակարգի մէջ գտնուած է: Հ. Ց. Գաթըրճեան նկատելով Մաշ-

տոցի հօր Վարդան յորջորջումը, որ Մամիկոնեանց յատուկ է, հետեւացուցած է, թէ ան Մամիկոնեան տոհմին կը պատկանէր: Իսկ F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895, էջ 352, համարած է նոյն իսկ, թէ Վարդան նոյն ըլլայ Մամիկոնեաններու նահապետին, Վասակ սպարապետի եղբայր Վարդանի համանուն որդւոյն հետ. երբ Տայոց երախանի բերդին մէջ կը սպանուէր Վարդան, իր կինը երեխայ աչխարհ կը բերէր, որ Վարդան անունը կ'ընդունի (Փաւստ. Դ. 18): Այս կը պատահէր մօտաւորապէս 310ին: Բայց դժուար է մտածել թէ մանուկ Վարդանի մայրը Տայոց աչխարհէն Հացեկաց գիւղը գաղթած եւ հոն ապրած ըլլայ:

Աւելի հաւանական կը տեսնեմ Վարդան Հացեկացին նոյնացնել Վրիկ Հացեկացւոյ հետ, որ Ս. Յուսիկ Քոռն էր, ապօրինի որդին Պապի: Կը պատմէ Փաւստոս, որ Ս. Յուսիկ (288—295) ամուսնանալով Տիրան արքայորդւոյ, Խոսրով Բ.ի (272—283) որդւոյն դստեր հետ, ունեցաւ երկուքեակ, Պապ եւ Աթանագինէս անուն (ծն. իրր 285): Ասոնք կին առին «զքոյր թագաւորին»: Պապ՝ գվարազդուխտ, եւ Աթանագինէս՝ գՔամբրէ: Փաւստոսի պատմութեան մէջ թագաւորներու չափազանցութիւն կայ: Եթէ Պապ եւ Աթանագինէս իրենէն Տիրան արքայորդւոյն դստեր որդիներն էին, չէին կրնար անոնք Տիրան Ա. թագաւորի քոյրերը կինութեան առնել: Տիրան վախճանեցաւ 295/297ին, իր յաջորդն եղաւ Արշակ Բ. (297—338). ուստի նաեւ Արշակի քոյրերը դստերք էին Տիրանի, ուրիշ խօսքով անոնց մօրաքոյրերը: կարող է հոս մէկայն Խոսրով Բ. նկատի առնուիլ, որուն աղջիկը (Տիրանի քոյրը) կրնար կին եղած ըլլալ Յուսիկի եւ Տիրանի դուստրներն կամ Արշակ Բ.ի քոյրերը՝ Պապի եւ Աթանագինէսի կին: Ամէն պարագայի մէջ ազգախառն պսակներ, զորոնք պիտի չհպայտրէր եկեղեցին:

Այսպէս ընդունելով դէպքերը՝ կը տառնանք հետեւեալ ժամանակագրութիւնը:

Յուսիկ ամուսնացաւ իրր 285ին եւ ունեցաւ երկուորեակները՝ Պապ եւ Աթանագինէս:

Առնք ամուսնացան իրր 300ին:

Աթանագինէս ունեցաւ զաւակ մը՝ Ներսէս, որ հայկական ընտրուեցաւ 339ին եւ † 372ին: Ներսէս Թողուց ժառանգ մը, Ս. Սահակ, ծն. իրր 338 † 439:

Պապ չունեցաւ Վարազդուխտէն զաւակ. բայց Հացեկացի հարճ մը ծնաւ իրեն, իրր 320ին, որդի մը Վրիկ անուն: Փաւստոսի խօսքերն են. «Պապայ ի բուն կնոջէն (Վարազդխտոյ) ոչ ինաց (որդի). այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարաւնոյ ի Հաց(եկ)աց գեղջէ կարճազատացն. եւ ինաց որ(դի) ի հարճէ անտի ի Հացեկացւոյն, որում անուն [իւր — որդւոյ հարճին] Վրիկ կոչէր» (Գ. 19):

Պապ եւ Աթանագինէս վախճանեցան մէկ-երկու տարի առաջ Եպիսկոպոսանոցը: Փոքրիկն Վրիկ իր հացեկացի մօր հետ ապրեցաւ անշուշտ Հացեկաց գիւղը. իսկ Ներսէս իր մօր բարերէն հետ յԱրտաշատ: Պատմագիրը կը յիշէ Ներսիսի եպիսկոպոսանալը. բայց կը լռէ Վրիկի անդրագային կեանքի մասին: Վրիկ առանց տարակուսի վաղաքրիստոնեայ անուն մ'է, կրճատուած ձեւը Վարդան անուան: Վրիկ ամուսնացաւ անշուշտ եւ ունեցաւ զաւակ յանձին Մաշտոցի (ծն. իրր 360ին): Հմմտ. առ այս Հանդ. Ամս. 1935, էջ 505 = իմ Մաշտոց վարդապետ, էջմիածին, Տիեզ. Պատմ. Բ. 523 կը դնէր ձած է նաեւ Ստ. Մալխասեանց, Էջմիածին, Տիեզ. Պատմ. Բ. 523 կը դնէր 55—58: Մաշտոցի ծնունդը Հ. Ց. Գաթըրճեան, Տիեզ. Պատմ. Բ. 523 կը դնէր 361ին, զոր կարելի է ճիշդ համարիլ, գոնէ մերձաւորապէս:

7. «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն»: Կորիւն չատ հակիրճ ներկայացուցած է Մաշտոցի կրթական ընթացքը: Զի ըստ ած[ո]ւր ուսած է Մաշտոց հելլենական դպրութիւնը: եթէ ան հելլենական դպրութեամբ այնքան վարժած է, որ կարող է դիւանին մէջ պաշտօն վարել,

© National Library of Armenia

Ս. Գրոց ընթերցմամբ պարապիլ, անչուշտ հելլեն բնագրի վրայ, ենթադրել կու տայ, թէ ան Հայաստանէն դուրս, յոյն միջավայրի վրայ առած է իր ուսումը: Այն պարագան, որ Թէոդորոս երէց Անտիոքացի (ապա եպ. Մոպսուեստիայի) Մաշտոցի խնդրանքով գրած է Պարսից Քէշին դէմ, ցոյց կու տայ թէ Մաշտոց ի մերձաւոր ծանօթ եղած է Թէոդորոս երէցի հետ. թերեւս իրրեւ աշակերտակից մը անոր յԱնտիոք, ուր Լիբանիոս կը դասախօսէր:

Կ'ըսուի, թէ եկաւ «ի Դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց», այսինքն ի Նոր քաղաք, «կացեալ յարքունական Դիւանին՝ լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն»: Հայոց թագաւորին անունը չի յիշուիր, վասն զի Խոսրով Գ.ի մահէն ետքը (իրր 387 կամ 389ին) յաջորդ չէր նշանակած Պարսից Դուռը. պետութեան վարչութիւնը Առաւան հազարապետի (մարզպանի) ձեռքն էր: Մաշտոցի վերադարձը պէտք է դնել 389/90 տարւոյն: Պաշտօն դառած է Մաշտոց թագաւորաց Դիւանին մէջ, որովհետեւ էր գրագէտ, հմուտ յոյն լեզուին: Զգիտենք, թէ ծանօ՞թ էր ան նաեւ պարսիկ լեզուին: Մաշտոց կը հմանայ նաեւ «աշխարհակեաց կարգաց». այս բացատրութեան հանդիպելցանք մենք վերագոյն (Ա. 5) «ըստ աշխարհակիր կարգաց», որով կ'իմանայ Կորիւն պատերազմական եւ դիւանագիտական գիտութիւնները: Կ'աւելցնէ Կորիւն. «Ճանկալի եղեալ զինուորական արուեստիւն իւրոց զօրականաց», ուստի կատարած է նաեւ զինուորական հրահանգները, հետամուտ սպայութեան աստիճանի:

Այս դպրոցական, դիւանական եւ զինուորական հրահանգներն ու մարզանքները նպաստեցին իրեն երեւան գալու ուրիշ ասպարէզի վրայ աւելի լայն աշխարհահայեցողութեամբ,

8. «Ի դուռն Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց Մեծաց»: — ա. «Ի դուռն թագաւորաց» արեւելեան ժողովուրդներու յատուկ ասութիւն մըն է, արքունիք իմաստով. գործածած է զայն նաեւ Քսենոփոն, ἐπὶ ταῖς βασιλέως θύραις, ի դրունս (ի դուրս) թագաւորի, երբ խօսած է Կիւրոսի արքունիքի մասին: Կորիւն կիւրարկած է զայն նաեւ Ցունաց եւ Աղուանից արքունիքներու համար (ԺԱ. 6. «Հանդերձ ոմամբ քահանայիւ արքունական Դրանն» Աղուանից. ԺԴ. 3. Ատտիկոս հայրապետ — կաթուղիկոս «աշխարհամուտ դրանն» կայսեր Ցունաց). վկայութիւններ նախնեաց մատենագրութենէն հաւաքած է Նորայր, Կորիւն վարդապետ, էջ 62—65:

Դուռն Արշակունի թագաւորներուն կը դանուէր Նոր-քաղաքի, այն է Վաղարշապատի մէջ:

բ. «Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց Մեծաց»: Արշակունի հարստութիւնը սկիզբ առաւ Հայոց քով յետ Քրիստոսի 53 տարւոյն, երբ Վղոգեսոս Ա. Պարթեւաց թագաւորը իր եղբայրն Տրդատ Ա. հայ գահի վրայ բարձրացուց: Հրանդիայի դաշամբ (63) միաբանեցան Պարթեւք եւ Հռոմայեցիք, որ Հայոց թագաւորը արշակունի տոհմէ ընտրուի եւ հաստատուի կայսեր կողմէ: Տրդատ Ա.ի հարստութիւնը Աչեխադար—Սանատրուկ—Վաղարշ—Խոսրով Ա., Տրդատ Բ. եւ յաջորդներու գծով հասաւ մինչեւ Պապ թագաւոր († 374) եւ Արշակ Դ. (385): Նոր հարստութիւն սկսաւ Խոսրով Գ.ով 385ին. իր յաջորդներն եղան Վռամշապուհ եւ Արտաշէս վերջին: Կորիւն ըսած է «ի դուռն Արշակունեաց թագաւորացն», որովհետեւ այն տարւոյն հայկական գահը թափուր էր. երկիրը կը կառավարէր հազարապետ մը՝ Առաւան:

գ. «Հայոց Մեծաց»: Ագրիպպոս կայսեր օրով (117) Եփրատի արեւմտահոգմը գանուող աշխարհամասը Սատալ (Satala) քաղաքով հռոմէական նահանգ հրատարակուեցաւ Armenia Minor անունով, որ Տիգրանի օրով Հայաստանի մաս էր, հայախօս ժողովուրդով: Այս փոքր Հայքէն գանգանելու համար Հայաստանը, կոչուեցաւ Մեծ Հայք. անուն մը, զոր կը գտնենք հակուր թագաւորի յունարէն մէկ արձանագրութեան մէջ երկրորդ դարու առաջին քառորդէն. հոս կ'ըսուի. Ἀυρελιος Παχορος βασιλευς Μεγαλης Αρμενιας (Corpus Inscriptionum Graecarum, 6559: Հարկ եղաւ այնուհետեւ պահել «մեծ» որակումս

ոչ միայն զանազանելու համար Հայաստանը փոքր Հայքէն, այլ եւ 385ին Հռոմայեցոց անցած կէս բաժին Հայաստանէն: Յոյն եւ լատին պատմագիրք աւելի բացայայտ ընելու համար Մեծ Հայքը, կոչեցին Persarmenia, այս լինքն Պարսից գերիշխանութեան տակ գտնուած Հայաստան կամ Περσικὴ Ἀρμενία, Թէոդորիտ:

«Հայոց Մեծաց» գործածած է Կորիւն նաեւ է. 7 «Վռամշապուհ արքայ Հայոց Մեծաց» (Ջ. 1 «Թագաւորն Հայոց»). ե. 2 Սահակ «Կաթուղիկոսն Հայոց Մեծաց». ԺԴ. 10 Մաշտոց դայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց». ԺԵ. 3 դառնայր ի կողմանս Հայոց Մեծաց». ԺԹ. 4 Վահան «Հազարապետ Հայոց Մեծաց»: Այլ տեղիքներ Ագաթանգեղոսէն եւ փաւստոսէն տե՛ս Նորայր, անդ, էջ 65—66:

9. Առաւան հազարապետ: — փաւստոս Ջ. 1 կը գրէ, թէ թագաւորն Պարսից (Շապուհ Գ.) «գտանէր ի նմին (արշակունի) տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով. եւ կապեաց թագ ի գլուխ նորա. եւ ետ նմա կին զքոյր իւր զՔրեստանուհի. եւ արար ընդ նմա զամենայն զզօրս զօրութեան իւրոց. եւ Զիկ նուիրակ դասեաւրակ ետ արքային Խոսրովայ. եւ եկին հասին յաշխարհն Հայոց»: Արշակ Դ. տեղի կու տայ հզօրագոյն ոյժին եւ կ'ապաստանի «ի սահմանս Ցունաց»: Ապա Շապուհ եւ Թէոդոս Ա.ի պատգամաւորները կը միաբանին եւ Հայաստանը կը բաժնեն Պարսից եւ Ցունաց մէջ (385): Պարսկական բաժինին կը թագաւորէ Խոսրով: Արքայացանկը կու տայ Խոսրովի տոհմ Գ. որ է 385/87 (Սեբէոս, 17), իսկ Մ. Խորենացի (Գ. 53) տոհմ ե. (385—389): Թէ ի՞նչ մահուամբ վախճանեցաւ Խոսրով Գ., ծանօթ չէ: Գահին վրայ յաջորդ կ'ունենայ Խոսրով զՎռամշապուհ: Պետութիւնը կառավարած է այս չորքանին, որուն առաջին տարին է 400/401: Գահը թափուր մնացած է 387—400 տարիներուն: Պետութիւնը կառավարած է այս չորքանին, Առաւան հազարապետ, մինչեւ Զիկ նուիրակի հետ, որ Խոսրովի հետ ուղարկուած էր, ըստ փաւստոսի, իբրեւ դաստիարակ: Զիկ, ինչպէս ծանօթ է Ագաթանգեղոսէն, կոչուեցաւ Մամիկոնեան, անունը նոյնացնելու է Ամատունի, յաւուրս անուն չէ, այլ պատուանուն կամ պաշտօն:

Justi, 32, 156—157, կը կարծէ, թէ այս Առաւանը նոյնացնելու է Arabanes, Arrabanes, Arrabones դէմքի թեամբ), զոր Շապուհ կ'անուանէ կարէն եւ Զիկ: Այս անկարելի նշանակեց 368ին, զորոնք փաւստոս կ'անուանէ կարէն եւ Զիկ: Այս անկարելի է, վասն զի ինչպէս Ամմիանոս եւ փաւստոս կը հաւաստեն, անոնք գլխաւորեցան Պապի հրամանով կամ ըստ փաւստոսի Մուշեղ զօրավարէն:

Արտաւանի տիտղոսը հազարապետ իմանալու է անշուշտ լայն իմաստով, այսինքն մարզպան: Հմմտ. Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 27—28:

10. Մաշտոցի ի հաւատս դարձի մասին չեն պլաթանական են Կորիւնի արտայայտութիւնները: Զինուորական ծառայութեան մէջ էր տակաւին Մաշտոց, երբ «անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն Գրոց, որով առժամայն լուսաւորեալ եւ թեւամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանդամանս եւ ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարդարեալ... եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական չափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ՝ մերկանայր զաշխարհիկր ցանկութիւնն եւ առեալ զխաչն պարծանաց, ելանէր զկնի ամենակեցոյց Աչելոյն. եւ ճեալ հրամանացն՝ ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնեցաւ. ապա միայնակեաց եղաւ, թէ այս խօսքերու միտքն է, թէ Մաշտոց հրաժարեցաւ զինուորութենէն. մկրտութեամբ ի գունդն Քրիստոսի խառնեցաւ: Կորիւն այս անցքը «հաւատք» կը կոչէ եւ կը հաշուէ «համար ամաց հաւատոցն» մինչեւ Մաշտոցի մահը Խէ տարի, ուստի այս հանդրուանը կը սկսի 392/3 տարւոյն: Չին կանոնագիրքերու մէջ «լթէ ոք ի հաւատս կացցէ» բանով կ'իմացուին անոնք, որոնք մկրտութեամբ եղած են քրիստոնեայ: Թուփինոս Ակուիլեացի 25ամեայ էր երբ 30ամեայ մկրտութեան մասէին: Ռուֆինոս մկրտուեցաւ մկրտուեցաւ: Մաշտոց ընդունելով եկեղեցական կոչումը, ձեռնադրուեցաւ

© National Library of Armenia

Ս. Սահակէն քորեպիսկոպոս, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի Թէոդորոս Երէցի ի խնդրոյ Մաշտոցի գրած Ընդդէմ Քեչին Պարսից գրուածքին խորագրէն.

Θεοδώρου πρεσβυτέρου περὶ τῆς ἐν Περσίδι μαγικῆς καὶ τίς ἡ τῆς εὐσεβιας διαφορὰ ἐν λόγοις γ΄.... πρὸς Μαστούβιον ἐξ Ἀρμενίας ὁρμώμενον, χορεπίσκοπον δὲ τυγχάνοντα. այս ինքն «Թէոդորոսի Երէցու վասն մոգական օրինիկ դէնին Պարսից եւ նոքէ ի՞նչ իցէ ճշմարիտ հաւատոցն խոհր, յերիս գիրս... (գրեալ) առ Մաշտոց, որ էր յաշխարհէն Հայոց, կարգեալ ի քորեպիսկոպոս(ութիւն)». Photii bibliotheca, 81 (Migne, Patrologia graeca, 103, էջ 281). Հմմտ. Ն. Ադոնց, Մաշտոց եւ նորա աշակերտները, էջ 7—8. Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, 102:

Քորեպիսկոպոսի պաշտօնն էր չրջիլ քաղաքներ եւ գիւղեր ուսուցանելով: Մաշտոց առած հետը իր աշակերտները՝ կը հասնի Գողթն գաւառ, որ Սիւնիքի եւ Աղուանից աշխարհին սահմանակից, կը նկատուէր ծայրագաւառ: Քրիստոնեայ էր աշխարհը, բայց խոր արմատ չէր ձգած քրիստոնէութիւնը գաւառին մէջ. կային հոն տակաւին հեթանոսներ. զայս կ'ակնարկէ Կորիւնի «յանկարգ եւ յանդարման տեղիս Գողթան» արտայայտութիւնը:

11· Գողթնի իշխանին անունն է Շարիթ, ինչպէս ունին IJ ձեռագիրները· Կորիւն ժ. 1 կ'անուանէ իշխանս Շարաթ (սեռ. Շարաթայ). K Շարեթ, զոր կարդալու է անշուշտ Շարիթ. այսպէս ունի նաեւ Մ. Խոր. Գ. 47 (Շարիթ, այլ ձե. Շամրիթ) եւ Գ. 60 (Շարիթ–այ). H Շամրիթ, հաւանօրէն Մ. Խոր. ձեռագիրներու ընթերցուած. հմմտ. նաեւ Թոմ. Ա.բծր. 45· Շամրիթ արծրունի (ենթադրեալ), որ Սմբատ անունի կեղծագրութիւնն է:

Մարաց կոմսանք· տե՛ս Ծան. 45:

12· «Նոյնպէս — գհամաշխարհականս զոփալով»: Տեղիքս ենթադրել կու տայ, թէ բնագիրը հոս աղաւաղում կամ կրճատում կրած ըլլայ: Համաոան (H) ունի հոս. «Բայց զի ոչ էր զիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալն. իսկ երանելի վարդապետն տարակուսեալ ի խորհուրդս իւր առ Աստուած ապաւինէր»:

Մաշտոց զգաց անշուշտ ի Գողթն քարոզութեան միջոցին դժուարութիւնները, զորոնք կը յարուցանէր լեզուին առանց դպրութեան ըլլալը: Անդրադէտ ժողովուրդին վրայ բերանացի քարոզութիւնը վաղանցուկ ազդեցութիւն մնայն կրնար գործել. մինչ գրով տեղեկուած կրօնի վարդապետութիւնը՝ մանաւանդ մանուկ սերունդին ականջին, պիտի խորացներ նէր թէ ըմբռնումը եւ թէ յիշողութիւնը: Ասկէ գազափար յղացաւ Մաշտոց հնարել հայ լեզուի համար սեպհական նշանագիրներ եւ Աստուածաշունչը հայերէն գրով դնել ժողովուրդի առջեւ, բանալ դպրոցներ եւ պատրաստել քարոզիչներ:

Այս նպատակով վերադարձաւ Մաշտոց Վաղարշապատ, խորհրդակցելու համար հայկական այբուբենի մասին:

Բառս «համաշխարհական» գործածուած է հայ գրականութեան մէջ յաճախականաբար. այսպէս Ագ. 155 «առ ի պատմելոյ ազգացն եկեղեց զհամաշխարհական բարեպաշտութեանն պատմանն: 163 Դաւիթ զհ. սէրութիւնն երգեաց: 198 յարուցեալ թագաւոր համաշխարհական: 232 զհ. կատարածն պատմեաց: Ագաթ. 474 զհ. սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի»: Հմմտ. նաեւ Ագ. 175 «զհամաշխարհադործ զմեղսն»: Եւթաղ 177 «համաշխարհական սով», զարձեալ Ոսկ. Պաւղ. Ա. 263 «հ. յայտնութիւն». «Կանոն հ. է այս սահման». անդ, 550: Իսկ «համաշխարհ» տես Ն. 155—156, 340:

Աւելի ուղիղ պիտի ըլլար «զցաւս զաշխարհին իւրոյ կամ զհամաշխարհին զոփալով» (կամ սփոփելոյ):

«Զոփալ» քիչ անգամ գործածուած բայ է, զանազան զգաճուխներ արտայայտող:

13· Եպիսկոպոս, կաթողիկոս, հայրապետ, բահանայապետ: Սահակ, ըստ աւանդութեան որդի Մեծին Ներսէսի, յաջորդած էր գահին վրայ Աստրակէս «գլխաւոր եպիսկոպոսի» 357/8ին, Խոսրով Գ.ի օրով եւ վախճանած 7 տարի. 439 (տես Ծան. 81):

Կորիւն, որ կը գրէր Ս. Մաշտոցի վարքը, քիչ անգամ խօսք ըրած է Ս. Սահակի մասին, երբ յորջորջած է զանիկա երիցս «եպիսկոպոս», երկու անգամ «կաթողիկոս», ուրիշ անգամ ալ պարզապէս «սուրբն», «երանելին», «մեծն» Սահակ կամ լոկ «Սահակ»: Առաջին երկու տեղիքներն են. Մաշտոց կ'երթայ «առ սուրբ կաթուղիկոսն Հայոց Մեծաց, որոյ անուն ճանաչէր Սահակ» (ե. 2). «եւ պատահեալ Սահակայ կաթողիկոսի Հայոց» (Ը. 10): «Ազդ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին» (Զ. 2). «որպէս զի տէր եպիսկոպոսն ի կայենականն» (Ը. 1). «յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ» (Ժ. 19):

«Կաթողիկոս» տիտղոսի այս հազուագիւտ կիրարութիւնը ի մասին Սահակայ կը բերէ զիս այն համոզումի, թէ «Հայոց եպիսկոպոսը» ե. դարու առաջին կէսին սովորութիւն չունէր ինքզինքը «կաթողիկոս» կոչելու. ուստի եւ յիշեալ երկու տեղիքները հարազատ չեն կորիւնի ինքնագրին մէջ, ուրիշ գրչէ են անոնք: «Հայոց եպիսկոպոսը» այլ եւ այլ տիտղոսներով պիտի պաշտպարտէր ուշ ժամանակի, յատկապէս ե. դարու վերջերը երբ ան ժամանակագրօրէն ճշդելու համար Ա.յդ տիտղոսներու ծագումը եւ զարգացումը ժամանակագրական պատմագիրները մար չունինք աղբիւր. վասն զի մեր ձեռքի տակ գտնուած պատմագիրները կամ ե. դարուն վերջերը գրուած են եւ կամ այդ շրջանին խմբագրուած. այսպէս Ագաթանգեղոս, Փաւստոս եւ Ղ. փարպեցի, կը լռեմ Եղիշէի մասին: Եւ ճիշդ ասոնց քով է, որ կը տեսնուին այն բազմազան տիտղոսները. եպիսկոպոսապետ, արքեպիսկոպոս, բահանայապետ, կաթողիկոս, հայրապետ եւ այլն:

ա. Եպիսկոպոս: Երբ Հայաստան բարի տրամադրութիւնն յայտնեց ընդունելու քրիստոնէութիւնը, կեսարիոյ մետրապոլիան ուղարկեց Հայոց Մեծաց եպիսկոպոս» դոր եպիսկոպոսը (219—249), որ նկատուեցաւ «Հայոց Մեծաց եպիսկոպոս» (episcopus magnae Armeniae), իրաւասութեամբ ձեռնադրելու եպիսկոպոսներ Հայաստանի համար, որքան կը պահանջէր անոր թեմական զարգացումը: Այս իրաւասութիւնը աթոռին հետ յաւանդական չէր, այլ պարտաւոր էր ամէն յաջորդ սահանալ ձեռնադրութիւնը Գրիգոր Ա.էն սկսեալ մինչեւ Ներսէս Մեծ (219—372): Անոնց պաշտօնական տիտղոսն էր «եպիսկոպոս». Փաւստոս Դ. 3 (վերնագիր) կը գրէ, թէ Ներսէս ընտրուեցաւ «եպիսկոպոս» լինել Հայոց աշխարհին»: Այսպէս անոնց նաւոցը կը կոչուէր եպիսկոպոսական կայան» (Դ. 14) կամ «եպիսկոպոսանոց» (անդ). Ագաթանգեղոս կ'անուանէ «եպիսկոպոսական աթոռ». հմմտ. Նորայր, 177: Հայոց Մեծաց եպիսկոպոսը ունէր ըստ այմ իր ձեռքին տակ եպիսկոպոսանապետ, ուրիշ խօսքով դէպ էր ինքը գլխաւոր եպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կը թարգմանէ «յառաջին եպիսկոպոս (ἀρχεπίσκοπος), զոր փաւստոս կը թարգմանէ «յառաջին եպիսկոպոս», բառ մը, որ կրկին խմաստով ալ կրնայ խմացուիլ «առաջին պաշտօնն էր եպիսկոպոսապետին եղանը, ուստի եւ ոչ միայն հովուել եկեղեցին, այլ եւ օրհնել թագաւորին սեղանը, ուստի եւ ընկերանալ թագաւորին, ուր եւ երթայ ան իր բանակին հետ: Իբր 360ին, երբ Ներսէս Մեծ դժուեցաւ Արշակ Գ. թագաւորին հետ եւ հեռացաւ արքունիքէն, հարկ տեսաւ թագաւորը հակաթոռ մ'անուանելու: փաւստոս կը գրէ (Դ. 15). «Փոխանակ Ներսիսի զՁռնակ ոմն անուն կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնէութեան. ... ապա հրաման տայր թագաւորն զձռնակն ի կաթուղիկոսութիւն Հայոց: Եւ ոչ մի ոք ոչ հաւանեաց գալ. բայց միայն Աղձնեաց եպիսկոպոսն Հայոց աշխարհին, դի եկեսցին ձեռնադրեսցին

մը առանց կեսարիայի մետրապոլիին կը ձեռնադրուէր. բայց կեսարիա չբողոքեց, վասն զի տակաւին կենդանի էր Ներսէս: Այս Զոնակ (Զունակ) անունը հաւանօրէն աղաւաղութիւնն է Շահակ անունին, որուն միւս հայկական ձեւն է Յուսիկ. կը յիշուի սա Անտիոքի եպիսկոպոսներու առ Ցովհաննես կայսր ուղղած թղթին մէջ Ἰσαακίτης (Ἰσαακιτης, Ἰσαικις) Ἀρμενίας μεγάλης (ἐπισκοπος), Սոկրատ, Պատմ. Եկեղ. Գ. 25): Սա էր առանց տարակուսի այն «Յուսիկ եպիսկոպոսը», զոր Պապ Թագաւոր միւսանգամ աթոռ հրաւիրեց Ներսիսի եպիսկոպոսի մահէն ետքը (372/3): Բայց այս անգամ լսելի ըրին կեսարացիք իրենց բողոքը. եւ ոչ միայն ապօրինի համարեցան Յուսիկի եպիսկոպոսութիւնը, այլ «եւ լուծին զիշխանութիւնն կաթողիկոսութեանն. զի որ լիցին հայրապետ Հայոց, նա Դրանն արքունի իշխանօք զհացն օրհնել եւ մի իշխանօք ձեռնադրել զեպիսկոպոս(ս)ն Հայոց, որպէս սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայնմհետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց զեպիսկոպոսն ձեռնադրել. այլ որ լինէին եպիսկոպոսք... երթային ի քաղաքն կեսարացւոց եւ անդ լինէին եպիսկոպոսք. ... բայց որ լինէր աւագ եպիսկոպոսացն, ի վերոյ միայն նստէր եւ հայ օրհնէր Թագաւորացն» (Փաւստ. Ե. 29): Այսպէս Յուսիկ Բ.էն մինչեւ Ասպուրակէս (373—387) «գլխաւոր եպիսկոպոս» տիտղոսը կը կրէին՝ զահին յաջորդները: Կրնանք հետեւցնել ասկէ եւ այն, որ Հայոց եպիսկոպոսապետները կ'ընտրուէին հայ ժողովուրդէն եւ կը հաստատուէին Հայոց Թագաւորէն (համմտ. Փաւստ. Դ. 3): Այս սովորութիւնը չարունակուեցաւ առանց տարակուսի, ցորքան Թագաւոր կը բազմէր հայ արշակունի գահին վրայ: Ուստի նաեւ Սահակ ընտրուեցաւ հայ ժողովուրդի կամքով եւ առաւ իր հաստատութիւնը Մսրոպ Գ.էն: Զենք գիտեր, սակայն, թէ նա իրրեւ «գլխաւո՞ր եպիսկոպոս» նստաւ գահը, թէ իրրեւ «եպիսկոպոս Մեծաց Հայոց», ընդունելով ձեռնադրութիւնը կեսարիայէն, ինչպէս յառաջագոյն: Վերջինս ենթադրել թոյլ չի տար Փաւստոսի վճռական խօսքը, թէ «եւ յայնհետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց զեպիսկոպոսն ձեռնադրել», որ անփոփոխ պահուած է հայ Թարգմանութեան մէջ եւ կը թուի թէ 387 տարիէն վերջն ալ նկատի ունի: Յամենայն դէպս գիտենք, թէ Սահակի մահէն (439) վերջը բոլորովին ուրիշ կերպարանք առին իրերը: Երբ Հայ ժողովուրդի կամքով Սահակի յաջորդ ընտրուեցաւ Յովսէփ երէց, չկար հայ Թագաւոր. ընտրութեան հաստատութիւնը հարկ էր Ցաղկեդոն Բ.էն ստանալ եւ ապա խորհիլ անոր ձեռնադրութեան մասին: Պարսիկը չտուաւ իր «վստահութիւնը». եւ Յովսէփ մինչեւ իր Նահատակութիւնը (454) ինց երէց, թէպէտ Ղ. Փարպեցիէն նկատուած է «կաթողիկոս» (տես Ծան. 85): Անոր յաջորդներու համար կը գրէ Ղազար. «Ցետ կատարման սրբոյ կաթողիկոսին Յովսեփայ յաջորդեաց զկաթողիկոսութիւնն... ակր Մելիտէ... եւ զհետ նորա ակր Մովսէս... եւ ապա... յաջորդեաց տէր Գիւտ»: Մելիտէ 450ին արդէն եպիսկոպոս էր. նոյնպէս Գիւտ որ հաւանօրէն նոյն է Գադ, Վանանդայ եպիսկոպոսին հետ, յիշուած 450ի ժողովին մէջ (Փարպ. 44): Թէ առաջին երկուքը առա՞ծ էին Թագաւորին հաւանութիւնը, չենք գիտեր. բայց Ղ. Փարպեցիէն կը տեսնուի, որ Գիւտ չունէր նման հաստատութիւն. Պերոզ Թագաւոր կը մեղադրէ Գիւտ կաթողիկոսը. «Մինչեւ ցայժմ քո զիշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է. եւ ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է եւ ոչ յինէն ունիս վստահութիւն» (Փարպ. 114): Գիւտ թէեւ ընտրուած էր Պարսից Թագաւորի հպատակ հայ ժողովուրդէն, բայց չունէր Թագաւորին «վստահութիւնն» կամ հաստատութիւնը, այս պատճառով ալ մերժուեցաւ աթոռէն: Առանց տարակուսի նաեւ իր յաջորդը Յովհաննէս Ա. կաթողիկոս ընդունած էր կաթողիկոսութիւնը ժողովուրդին ընտրութեամբ, Վահանի ապստամբութեան օրերուն:

Փոխուած էին այժմ ինչպէս քաղաքական կացութիւնը, նոյնպէս եկեղեցական հանգամանքները: Պարսից Եկեղեցին, որ Անտիոքի Մետրապոլիին իրաւասութեան տակն էր, ինքնագլուխ եղած էր: Ինքնագլուխ եղան ապա նաեւ Նեստորականները: Անոնց օրինակին հետեւեցաւ նաեւ Հայոց եկեղեցին:

Գիւտ կաթողիկոս ունէր իրաւասութիւնը եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու. ան, ինչպէս կը պատմէ Ղ. Փարպեցի, Հայոց կաթողիկոսական գահը կորսնցնելէ ետքը «կացեալ այնուհետեւ ի Դրան» ոմանք «ի քրիստոնէիցն կղզմանցն այնոցիկ ցանկանային ի սուրբ աչս առն Աստուծոյ գտանել ձեռնադրութիւն. յորոց գոմանս ձեռնադրէր յեպիսկոպոսութիւն եւ զայլս բազումս յաստիճան երիցութեան կարգէր» (116): Գիւտ վերադարձաւ ապա Վանանդ եւ հոն ալ վախճանեցաւ: Այս փոփոխութիւնները տեղի ունեցան 454էն ետքը:

Ագաթանգեղոս եւ Փաւստոս խօսն ի խօսն կը գործածեն եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, քահանայապետ, հայրապետ եւ կաթողիկոս:

Քահանայապետ, որ թարգմանութիւնն է յն. ἀρχιερεύς բառին, մուտ գտած է Հայոց քով հաւանօրէն Աստուածաշունչէն: Եւսեբիոսի ժամանակ դրուեցաւ մէկ (էջ 36) «քահանայապետ» թարգմանուած է քրմապետը. իսկ Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ կոչ. Ընդ. 411, Եփրեմ, Բ. 81 «քահանայապետ» նոյնմանատ է ժողովրդապետի (Նորայր, էջ 101): Շահապիվանի ժողովի կանոններու մէջ «քահանայապետք» կը նկատուին եպիսկոպոսները, որոնք իրաւունք ունէին «քահանայապետք» կոչուելու: Փաւստոսի քով գործածուած է բաւս 40 անգամ. «առաջին» կամ «մեծ քահանայապետ» կը նշանակէ Յուսիկ, Ներսէս, նաեւ Յակոբ Մծբնացի. ասոր կից նաեւ fահանապետութիւն: Նոյնը Ագաթանգեղոսի քով 10 անգամ: Ասոնց աղբեւրութեան տակ մուտ գտած է Կորիւնի քով անգամ մը «ի կարս Թագաւորացն եւ fահանապետացն» (Թ. 5, ժ. 61): Համեմատէ Նորայր, Կորիւն, 100—101:

Հայրապետ, Հաւրապետութիւն, Հայրապետական աթոռ: Փաւստոսի քով աւելի քան 60 անգամ կը դնենք բառերս, սակայն Թուով նաեւ Ագաթանգեղոսի քով. որոնք կը համապատասխանեն յն. πατριάρχης բառին: Այսպէս Հայրապետն կամ մեծ հայրապետական գործը, վրթանէս, հայրապետական կեսարացին, Հռոմայ. «զհայրապետութեանն կաթողիկոսութիւնն», «հայրապետացն աթոռ», ի վերջոյ «աթոռ հայրապետական» (տե՛ս Նորայր, Կորիւն, էջ 177): Ունի անգամ մը նաեւ Կորիւն ԺԴ. 3· Մաշտոց «յանդիման լինէր (ի կ. Պոլիս)... հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ Դրանն, որում Աստիկոն կոչէին». բայց քիչ յետոյ կ'ըսուի «երկիր պագեալ... սրբոյ կաթողիկոսին»: Ինձ կը Թուի Թէ յետոյ մուծուած է Կորիւնի մէջ «Հայրապետ». նոյնը կը գտնենք Ագաթանգեղոսի քով վերաբերեալ դրանն (Հռոմայ), որում (ad չուներն) մեծ արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ եղեալ (էջ 461): Հայրապետ տիտղոսը ե. դարու 20ամեայ անուն կոչէր Եւսեբիոս» (էջ 461): Հայրապետ եպիսկոպոսին, կին կը պատշաճէր Հռոմայ եպիսկոպոսին, բայց ոչ կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսին, որ 451էն ետքը սոսկած էր տիտղոսս: Կորիւն ե. 2 «առ կաթուղիկոսն» Ի ունի «հայրապետն»:

Եպիսկոպոսապետ, արքեպիսկոպոս, արքեպիսկոպոսապետ: Փաւստոս 40 անգամ գործածած է եպիսկոպոսապետ բառը, նաեւ «մեծ» ածականով ճոխացուցած. «մեծ եպիսկոպոսապետ վրթանէս, եպիսկոպոսապետն Եւսեբիոս, Բարսեղ, նաեւ Ծատ: Բաւս թարգմանութիւնն է յն. ἀρχεπίσκοπος ի, զոր նաեւ տատադարձութեամբ ունինք՝ արքեպիսկոպոս մետրապոլիտ մեգապոլիսի Գրիգոր», «Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսն» Եւսեբիոս Հռոմայ. եւ փաստ. կեսարու», «հայրապետն մեծ արքեպիսկոպոսապետն Ներսէս» (համմտ. Նորայր, Կորիւն, Դ. 15, ե. 4· «արքեպիսկոպոսապետն Ներսէս» (համմտ. Նորայր, Կորիւն, էջ 271):

Կաթողիկոս, կաթողիկոսութիւն: Փոխառութիւն է յն. ածական καθολικός բառին, «ընդհանրական» նշանակութեամբ, որուն իգական ձեւն է καθολική, որոնք տատադարձութեամբ տուած են կաթողիկոս, կաթողիկէ, ասկէ յառաջագոյն են հայ. կաթողիկէական, կաթողիկոսութիւն եւն բառերը: Ինչպէս καθολικὴ կ'ենթադրէ առջեւը ἐκκλησία, ἐπιστολή, նոյնպէս καθολικὸς ունէր առջեւը ἐπίσκοπος, ուստի կաթողիկոս եպիսկոպոս, այն է ընդհանրական տեսուչ, եպիսկոպոս. որ ապա դիւականարար եղած է տիտ-

© National Library of Armenia

ղոս: Բառս փոխ առնուած է նախ յունարէնէ կաթողիկոս, կաթողիկէ տառադարձութեամբ. ապա փոխ առնուած է ասորերէնէ կաթուղիկոս տառադարձութեամբ, որ ժողովուրդի բերանը վերածուած է կաթաղիկոսի:

Իբրեւ տիտղոս պաշտօնապէս գործածուած է արեւելեան, յատկապէս Պարսկաստանի քրիստոնեայ Ասորիներու քով, արդէն Ե. դարու առաջին տասնեակին, երբ այն կողման քրիստոնէից եպիսկոպոսապետը ինքզինքը ինքնագլուխ հռչակեց: 410, փետր. 1ին Տիզբոնի ժողովը, որ գումարուած է Իսահակ Պարսից քրիստոնեաներու գլխաւոր եպիսկոպոսի օրով, իր ԺԲ. կանոնին մէջ կը սահմանէ. «Մենք, Արեւելքի ամէն տեղերու եպիսկոպոսներս եւ մեր յաջորդները կ'ուզենք Տիզբոնի եպիսկոպոս Կաթողիկոսի, եպիսկոպոսներու պետին, Մետրապոլիտին, այսինքն ամէն եպիսկոպոսի, որ կը նստի Կոկէի Եկեղեցւոյն մեծ աթոռին վրայ, կ'ուզենք հպատակ ըլլալ մինչեւ ցգլուխն Քրիստոսի, այն ամէն բանի մէջ, որ արդարապէս հրամայուի» (Braun, էջ 21): Տիզբոնի Յովսէփ կաթողիկոսը, որ գահ բարձրացաւ 552ին, կը սահմանէ. «Ինչպէս կաթողիկոսը առանց մետրապոլիտներու հաւանութեան եւ առանց անոնցմէ ձեռնադրութիւն ընդունելու չի կրնար պատրիարք կոչուիլ, այպէս ալ մետրապոլիտ մը, որ չէ ձեռնադրուած պատրիարքէն, չի կրնար մետրապոլիտ անուանուիլ»: Հետաքրքրական է այս տեսակէտէ Կոզմաս Հնդկաչուի գրածը Մար Աբայի մասին, «որ բովանդակ Պարսկաստանի քահանայապետական գահը բարձրացաւ իբրեւ կաթողիկոս եպիսկոպոս» (անդ, էջ 383—384): Անոնց օրինակին հետեւեցան ապա Նեստորական Ասորիները, որոնց Եկեղեցւոյ գլուխը Բաբդի անուանեց ինք զինքը «Բարէ Ասորեստան կաթողիկոս» Դիրք Թղթոց, էջ 45):

Տիտղոս «կաթողիկոս», զոր յատկացուցած էր Տիզբոնի Եկեղեցին իր Մետրապոլիտին, բառին հետ նաեւ իմաստը փոխ առնուեցաւ Հայերէն: Այսպէս Հայոց Կանոնագրքի մէջ «կաթուղիկոս» թարգմանուած է յն. μητροπολίτος, մետրապոլիտը. այպէս Նիկիոյ Կանոնաց Դ. «Բայց զպատիւն եւ զշնորհն գլխաւորին արժան է տալ, այսինքն կաթողիկոսին». Կան. Զ. «Թէ ոք ոչ կամօք կաթուղիկոսին լիցի եպիսկոպոս». իսկ Անտիոքի Թ. կանոնին մէջ հայ խմբագրէն մուծուած է բառս. «մի՛ իշխեսցէ... ձեռնամուխ լինել արտաքս քան զկամս մայրաքաղաքի եպիսկոպոսին եւ ոչ [նմին կաթուղիկոսին] առանց (նորին) հաւաստարութեան այլոց եպիսկոպոսացն գործել ինչ:

Այս լմբռնումով անչուշտ կ'անուանէ Կորիւն (Թ. 3—4) Կ. Պոլսոյ Եպիսկոպոսն Ատիկոս, որ ունէր իր ձեռքին տակ եպիսկոպոսական թեմեր, «կաթուղիկոս աշխարհամուտ գրանն» (ասկէ փոխ առած է Ագաթ. 464 «հրաժարեալ... ի սրբոյ կաթուղիկոսէն» Եւսեբեայ Հռոմայեցւոյ): Ագաթանգեղոսի համար «կաթողիկոս» է նաեւ Ղեւոնդիոս Կեսարեայ (419). իսկ Փաւստոս (Դ. 4) Կեսարիոյ եպիսկոպոսը կ'անուանէ «կաթողիկոսաց կաթուղիկոս». Բարսեղ Նռաւս. «յաթոռ կաթուղիկոսութեանն Կեսարու» (Դ. 19). Դրիգորիս եպիսկոպոս, «որ կաթուղիկոսն էր կողմանցն Վրաց եւ Աղուանից» (Դ. 6): Ս. Գրիգոր էր «առաջին կաթուղիկոս» Հայոց (Դ. 10) եւն (տե՛ս Նորայր, անդ, էջ 68—71):

Թէ 440էն յառաջ գործածուա՞ծ է կաթողիկոս տիտղոսը Հայոց որ եւ է «գլխաւոր եպիսկոպոսէ», յատկապէս Ս. Սահակէն, չկայ որ եւ է նշմարանք: Հայոց Թուղթն առ Պրկղոս գրուած է «ի Սահակայ եւ ի Մաշտոցէ» (Գիրք Թղթոց, 9), նոյնպէս առ Ակակ եպիսկոպոս Թուղթը «ի Սահակայ ի ամէն ողջոյն» (անդ, 16): Կորիւն երբ կը յիշէ Յովսէփի ընտրութիւնը, կը գրէ. «եւ գլխաւորս, վերակացուս տեղապահս յայտ արարեալ հարցն կաստարելոց, որոց առաջինն Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն». առանց մասնաւոր տիտղոսի: Բայց եւ այնպէս Ղ. Փարպեցի գիտէ թէ «սուրբն Յովսէփ, որ թէպէտ եւ զձեռնադրութիւն ունէր, սակայն յաթոռ կաթողիկոսութեանն էր վիճակեալ արժանաւորապէս (71. հմմտ. նաեւ 44, 70): Աւելի ճիշդ արտայայտուած է սակայն Ղեւոնդ երէց. «Սա, զոր տեսանէք, թէպէտ եւ մանկագոյն քան զիս

տեսանէք տիօք, այլ պատուով կարգեալ է արժանաւորապէս եւ գլուխ է ամենայն Հայոց քահանայութեանց» (79):

14. Վռամշապուհ թագաւոր: — Այս անունով մէկ անձ միայն ծանօթ է Պատմութեան. ըստ իմաստին է« Վռամը պատուող Շապուհ» (Justi, 365): Առանց տարակուսի Արշակունի տունէն էր Վռամշապուհ, այն ճիւղէն, ուսկից էր «մանուկն» Խոսրով Գ., զոր թագաւորեցուցած էր Շապուհ Բ. 385ին, կին տալով անոր «զքոյր իւր զՋրուանդուխտ» (Փաւստ. Զ. 1): Դժբախտաբար Կորիւն վռամշապուհի ոչ հայրանունը յիշած է եւ ոչ թագաւորելու պատճառները: Սուտ Ղազար փարպեցի (13) եւ իրեն հետեւելով Մ. Խորենացի (Գ. 50) կը գրեն թէ Խոսրով Գ. վար առնուելով, անոր տեղ Պարսից Դուռը թագաւոր կը կարգէ «զՎռամշապուհ զեղբայր նորին Խոսրովու, յազգէն Արշակունեաց» (Փարպ. 13): Խոսրով թագաւորեց ըստ. Մ. Խոր. 5 տարի. իսկ Վռամշապուհ ԻԱ. տարի (Գ. 55). անոր մահէն ետքը Խոսրով մխսանդամ գահ կը բարձրանայ. մինչ Սուտ Ղազար գիտէ թէ Վռամշապուհ նաեւ գրի գիւտէն (407/8) ետքը «ևկաց... ամս բազումս եւ հասեալ յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ» (18) ուննելով իրեն յաջորդ իր որդին Արտաշէս:

Արքայացանկի համաձայն Վռամշապուհ թագաւորած է 8 տարի, վերջին տարին Բ. տարւոյն, այս ինքն 400/401ին եւ գահակալած է 409: Այս հաշուին կը համապատասխանէ Բ. Թէոդոսի Բ. տարւոյն, այն է 409: Այս հաշուին հետ ճիշդ կու գայ Կորիւնի զուգակշռութիւնը. Զ. ամ Վռամշապհոյ = Ը. ամ Յազկերտի Ա., այն է 407/408· ուստի նաեւ Վռամշապուհի Ե. տարին (այսպէս նաեւ Սուտ Ղազար, առնելով Կորիւնէն) կը զուգակշռուի 406/407 տարւոյն: Վռամշապուհ վախճանեցաւ 409/410 տարւոյն: Գահը ինչպէս գտաւ կը 490—400 տարիներուն, նոյնպէս դատարկ մնաց 409/410—421 տարիներուն: Մ. Խորենացի ուշադիր չէ եղած այս դատարկութեան տարիներուն: Վռամշապուհ կը հանդիսանայ պատմութեան մէջ իբրեւ «բարեպաշտ եւ խաղաղասէր թագաւոր: Կորիւն անուանած է զանիկա «բարեպաշտ». եւ գեղեցկօրէն հետած է անոր յիշատակին արժանական մը (ԺԲ. 9): Վռամշապուհի մասին տե՛ս իմ Մաշտոց վարդապետ, էջ 28—30:

15. Դանիէլ եպիսկոպոս: — Տիզբոնի 410ի ժողովին Գործերու մէջ կը յիշուին «Դանիէլ եպիսկոպոս Arzōni|k եւ Սամուէլ եպիսկոպոս Arzūn [dē baitā de wstn (ոստան) (Braun, Das Buch der Synhados, 32, 34). Arzūn Հայոց Արզն (Արճն) գաւառն է Աղձնեաց նահանգին մէջ (հմմտ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղաց անուններ, էջ 167—169): Հաւանօրէն այս Դանիէլն է Կորիւնի յիշած եպիսկոպոսը, ուսոի հարկ է տեղիք «վասն առն ուրուճն ազգուականի Դանիէլ անուն կռչեցելոյ», լմնանալ ոչ թէ ազգուական եպիսկոպոս, այլ եպիսկոպոս արճնական գաւառի. Կորիւն կը սիրէ ըսել «Պաղնական, Խորձենական, Գարդմանական» եւն. այպէս նաեւ Հոս Արճնական, որ պատահաբար կը գրուի նաեւ Արձնական: Կայ նաեւ Աղձնից գաւառներու մէջ Արզնարդին գաւառ մ'ալ, որ անհոլով է. կարելի է եւ զայս նկատի առնել: Դանիէլի պարուբենը, որ յոյն եւ սորբ, թերեւս եւ այլ պարուբէններէ համադրութիւնն մ'եղած է, կարելի է համարել փորձ մը Աղձնիքի մէջ գտնուղ հայ բնակչութիւնը գրագիտութեան մերձեցնելու:

16. Վահրիճ Խադունի: — Մ. Խորենացի, Գ. 52, ուր իբրեւ աղբիւր ունի Կորիւնը, կը գրէ. Վռամշապուհ «առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական յաշխարհս եւ հաւատարիմ իւր, Խադունի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ վախտգոյ նորին գործոյ, առ Հարկն այն» (326): Ինձ կը թուի, նաեւ, յոյժ վախտգոյ նորին գործոյ, առ Հարկն այն» գտած է Կորիւնի բնագրին մէջ, որ թէ Մ. Խորենացի «Խադունի ազգաւ» գտած է Կորիւնի բնագրին մէջ, որ ապա ինկած է B օրինակին մէջ. այս համոզմամբ ներս կ'առնեմ տեղիքս բնագրին մէջ: Աչունս վահրիճ, ըստ Համզայի եւ Պրոկոպիոսի (bell. pers. 1, 12, de aedif. 3, 7, յիշելով վահրիճ բոչս յամբ 526 կը գրէ. Οὐαρζίγη μὲν τὸ ἀξίωμα, Βώγη δὲ ὄνομα) տիտղոս մ'է յաւանդական աղնւականութեան: Հմմտ. Փաւստ. Գ. 30 Վահրիճ ի Վահրիճան (տպ. Վահրիճայ) պարսիկ զօրավար». եւ Սեբէոս «Շահր-Վահրիճ կամ «Վահրիճ զօրավար» (իբր

© National Library of Armenia

(իբր 600ին), զարձեալ Վահրիճ զօրավար, որ ընդ մէջ 562—572 տարիներուն եմենը գրաւեց (Հիւբշման, Arm. Gram. 78)· այս չրջանին կը յիշուի նաեւ Վախրիճ (կարդա՛ Վահրիճ) Անձեւացեայ տէր», Թոմմաս Արծր· 78):

«Մադունի ազգ», իմացիր տոհմ, սասանեան ազնուական տուներէ մին ըլլալու է· գտնուած է կնքաքար մը li Pērōč Xadūnē breh zi Narsehē, այս ինքն «Ես Պերոզ Մադունի որդի Ներսեհի» ընթերցուածով (հմմտ· Հ· Յ· Տաշեան, Աբչակունի դրամներ, էջ 256—263): Կ'երեւայ թէ Վահրիճ Մադունի Վռամշապուհի ծառայութեան մէջ էր:

17· Հաբէլ երէց: — Թէ Կորիւն, թէ Սուա Ղազար եւ թէ Մ· Խոր· մխրան կը կարդան այսպէս «Հաբէլ»· բայց կը թուի թէ դիտմամբ կամ պատահմամբ ազաւաղութիւնն է Հիբա (յն· Հրաս) անուան, ինչպէս կը կոչուէր Եդեսիոյ Պարսից Դպրոցի համբաւաւոր ուսուցիչը, բարեկամ Թէոդորոս Մոպսուեստացւոյ եւ անոր վարդապետութեան չատագով, որ ապա Եդեսիոյ Ռաբուլա եպիսկոպոսի յաջորդն եղաւ: Այս մասին տես Մաշտոց վարդապետ, էջ 237—240 = Հանդ· Ամս· 1938, էջ 336—337:

18· Սիւղոբայֆ· Քաղեալֆ եւ Մուրացեալֆ: — Յն· συλλαβή (փաղ — առութիւն) բառին փոխառութիւնն է Սիւղոբա (ուղղագոյնս սիւղոպէ), որ պէս պէս ուղղագրութեամբ հասած է մեզի· IJ կը կարդան սիղոբէ· հմմտ· Ոսկ· Մատթ· 248· «Որպէս վարդապետ ոք յորժամ հեղգ աշակերտի սաստիցէ, թէ որչափ ժամանակս ծախեցեր այդքան ի սիղոբայսդ» (ի լուս· սոդոբայսդ)· Ոսկ· Պաւղ· Ա· 16· «Որպէս եւ սաիւք(ս) սողոբայիցն վասն մանկտւոյ գրեն· իսկ յորժամ զայն չափս կատարիցէ, այնուհետեւ ոչ նոքօք, այլ այլովք եւս առաւել մտաց հմտութ լինիցի եւ ի կատարեալ ընթերցուածն ի կիր արկանիցէ զիւրն»· Ոսկ· Ճառք, 550· «Ոչ ասաց թէ ընկալար· յորժ ընտրութիւն ունի յաւելուած կապոյն· զոր բազում անգամ ասացի սիրոյն ձերում՝ եւ վասն սիւղոբայիցն թէ պարտիմք եւ զայն քննել»· Եւս· Քրոնիկ· Ա· 37· «Զաշտարակագործութենէն եւս բազմավէպն միտրան ըստ Մովսիսի զրոյն յիչէ զայս ձեւ օրինակի մինչեւ ցսիղոբայս անգամ»· Եւ անդ, 81· «Զայս զայն օրինակի մինչեւ ի սողոբայս ապաստան»: Սիւղա—բա վերջաւորութիւնը կը գտնենք նաեւ լատ· syllaba, նկատի առնելու է նաեւ յն· յղ· հայց· ձեւը συλλάβας: Բառիս քով «եւ զկապս» յաւելուածը, որ կը կրկնուի նաեւ վարը, պէտք է նկատել «զսիւղոբայս»ի մեկնութիւնը վանկ, հեզ համառօտով, այս ինքն զրերը կապող: Հմմտ· Ա.ճառեան, Արմատ· Բառարան, ը· բ· Սիղղոբայ:

Բնագրին «քաղեալք եւ յարուցեալք» IJ կը կարդայ «քաղեալք եւ յ·»: Նկատի առնելով Մ· Խոր· Գ· 52 «մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ», ուղղած եմ յարուցեալֆ = մուրացեալֆ, այսինքն Դանիէլ եպիսկոպոսի կազմած հայերէն այբուբենը ոչ այլ ինչ էր, բայց եթէ յունարէնէ առնուած, մուրացուած նշանագիրներու առընթերադրութիւն:

19· Կողմանիֆ Արամայ: — Հին Կտակարանը Արամ կ'անուանէ Սեմի որդիներէն հինգերորդը (Ծնն· Ժ· 22), որ Նախահայրն եղած է սեմական ժողովուրդներէն մէկուն· բայ ասկից այս անունը կապակցութեան կը դնէ Ասորիքի մանաւանդ տեղացոց եւ կողմանց հետ, որոնք Եփրատի յայտկոյս եւ յայնկոյս կը գտնուին· Aram Dammesek (Դամասկոսի Արամացիք), Aram Soba (արամական թագաւորութիւն մը հաւանօրէն միջին Եփրատի հարաւ արեւելեան կողմը), Aram Nahajim (Միջագետքի Արամացիք), Gaddan Aram (արեւելեան Միջագետքի հարթավայրը)· ասոնց լեզուն է aramit (արամերէն)· Այս տեղիքները Եօթանասնից եւ Վուլգատա թարգմանութեանց մէջ ներկայացուած են Syria (հայն՝ Ասորիք), սիւրիերէն (ասորերէն)· բայց անփոփոխ պահուած են ասորական Պեշիթօ թարգմանութեան մէջ: Արամ Ասորիք, Ասորեստան, ասորերէն եղած է, վասն զի յիշեալ կողմանք յայն եւ յառին թարգմանիչներուն Syria եւ Հայոց Ասորիք անունով ծանօթ եղած են:

Արամ սակայն ազգի անուն է եւ ոչ աշխարհագրական որ եւ է երկրամասի յորջորջում: Կը վկայէ Պոսիդոնիոս, թէ այն ժողովուրդը, զորոնք

Յոյները Σύροι կ'անուանեն, ինք զինքը կը կոչէ Ἀραμαῖοι (առ Ստրաբոնի)· Անունս պահուած է Beth-Aramaje (Տուն Արամայ) գաւառի մէջ, որ կ'ընդգրկէ Տիգրոնի չրջակայքը: Յետոյ միայն, երբ Արամաստան յունական եւ հռոմէական ազդեցութեան եւ քրիստոնէական աշխարհահայեցողութեան ենթարկուեցան, Արամացիք իւրացուցին Սիւրիացի (Ասորի) յորջորջումը, որ Ասորեստանեայ (Assyria) անուան կրճատուած ձեւը կը համարուի (հմմտ· Th. Nöldeke, Die Namen der aramäischen Nation und Sprache ի թերթին Zeitschrift für Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Bd. XXV, 1871, էջ 113—131).

Կորիւն, որ կոչած է Միջագետքը «Արամայ կողմանք» պէտք է գտնուած ըլլայ Պեշիթոյի ազդեցութեան տակ:

«Ի քաղաքս երկուց Ասորւոց»: — Նորայր եւ իրեն հետեւելով Աբեղեան ուղղած են «երկուս», համաձեալով թէ կ'ակնարկէ Եդեսիա եւ Ամիդ: Լաւագոյն համաձեայ պահել անփոփոխ· Կորիւն կա՛մ զանազանած է Եփրատեան դին եւ Տիգրիսեան Ասորիք եւ կա՛մ իրեն ծանօթ եղած ըլլալու է Թէոդոս Փոքրի բաժանումը Syrja prima եւ Syria sequnda (հմմտ· V. Chapot, La frontière de l'Euphrate. Paris 1907, p. 165).

Յիշեալ քաղաքներէն առաջինին անունը Եդեսիա յունական ձեւն է Ուռհա (այժմ Ուրֆա) ասորականին: Դ· եւ Ե· դարերուն ծաղկեցաւ հոս ասորական դրականութիւնը եւ քաղաքս նկատուեցաւ քրիստոնէական մշակոյթի կեդրոն: Յիշեցինք վերագոյն Պարսից Դպրոցը, ուր կը դասձէր Ե· դարու սկիզբը անուանին Հիբա: Մաշտոց զետեղեց հոս իր աշակերտներու երկրորդ խումբը ի հրահանգս ասորերէն դպրութեան: Տես Մաշտոց վարդապետ, էջ 175—182:

20· Ամիդ: — Փաւստոս (Գ· 10) եւ Ագաթ· 439 կ'անուանեն «Ամդացւոց քաղաք»· Ամմիանոս Մարկելինոս՝ Amida, Աղձնիքի մէջ, յայտկոյս Տիգրիսի: Անունս ուշ ժամանակի յիշատակարաններու մէջ կը գրուի նաեւ Համիդ: Մաթիէոս Ուրհայեցի կը գրէ յամին 972· զօրավարն Հռոմոց Մլեհ Մելիտինէէն կը քալէ «ի վերայ Տիգրանակերտ քաղաքին, որ անուանեալ կոչի Ամիթ ի վերայ Տգլատ (Տիգրիս) գետոյ» (էջ 15)· այս ըմբռնումով տառաձած է Հայոց քով կոչել Ամիդը Տիգրանակերտ· Արաբացիք անուանեցին քաղաքս Diarbekir, Թուրքերը կոչած են նաեւ Գարա—Ամիդ, քաղաքի պարիսպներու սեւ կարծր քարէ չինուած ըլլալուն պատճառաւ:

Քաղաքիս հնագոյն պատմութիւնը անծանօթ է: Կոստանդիոս կայսր 349ին ամրացուց զայն իրրեւ բերդաքաղաք: 359ին եւ 502ին գրաւուեցաւ պարսիկներէն կարճ ժամանակով: Անաստաս եւ Յուստինիանոս վերահին չինեցին պարիսպները:

Ամիդ յունական քաղաք էր Հռոմայեցւոց տիրապետութեան տակ: 297ին Մոլեաց եւ Աղձնեաց հետ անցած էր Հռոմայեցւոց եւ հռոմէական սահման էր 361էն եւեթ ալ:

Մաշտոց հաւանօրէն Տարօնէն իջնալով այցելեց նախ Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսն Ամիդ, ինչպէս կ'ենթադրէ նաեւ Մ· Խորենացի, Գ· 53· «Մեսրոպ իջանէ ի Միջագետս··· առ նոյն Դանիէլ եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն՝ անցանէ եւ յԵդեսիա»: Ամիդի մասին ակնարկութիւն չունի Խորենացի: Իսկ Կորիւնի խօսքերը այնպէս իմանալու է, թէ նախ Ամիդ հանդիպեցաւ Մաշտոց եւ ապա Եդեսիա անցաւ: Հոն կը թողու իր հետ բերած մաստոզ աշակերտներու մէկ մասը յունարէն սորվելու: Հաւանօրէն այս տեղ ուսում առած էր նաեւ Ղ· Փարպեցի, որ յետոյ, երբ Հալածուեցաւ Աբեղա-Յովհաննէսի, մխանդամ այս քաղաքը ապաստան փնտռեց, ինչպէս կ'ըսուի Ղազարի թղթին նախաբանին մէջ (էջ 185—186):

Կը համարիմ թէ Մաշտոց դարձեալ Ամիդի վրայէն վերադարձաւ Հայաստան: Ամդոյ եպիսկոպոսն էր Ակակ· տե՛ս ծան· 22:

Քաղաքիս մասին հմմտ· Max van Berchem, եւ J. Strzygowski, Amida, Heidelberg 1910:

Հանդ· Ամս· 1949, թ· 4—12:

© National Library of Armenia

21· Պակիդա եպիսկոպոս Եդեսիոյ: — *Բոլոր ձեռագիրները կը կարդան եպիսկոպոսիս անունը Բաբիդաս· այսպէս նաեւ Մ. Խոր. Գ. 53: Բայց Եգեսիոյ այս անուն եպիսկոպոս չէ ունեցած: Այս շրջանի Եդեսիոյ եպիսկոպոսները են.*

Պակիդա(ս) 398 նոյեմբ. 23—409 աւգ. 1·
Դիոգենէս 409—411/12·
Ռաբուլա(ս) 413—435/36:

Նորայր (էջ 75) Բաբիլասը ուղղեց Րաբիլաս եւ իմացաւ Ռաբուլաս· իրեն հետեւեցան ուրիշներ· բայց Մարկուարտ ուշադիր ըլլալ, որ ասով ժամանակավրէպ մը կը գործածուի Կորիւնի Վարքին մէջ եւ ուղղագրին համաբեցաւ նկատի առնել Ռաբուլայի նախորդը (էջ 58): Հ. Յ. Թորոսեան, Բազմավէպ, 1932, էջ 259—261, Կորիւնի ժամանակագրութեան աւելի համապատասխան գտաւ Պակիդա, Բաքիդաս տառադարձութեամբ: Հանդ. Ամս. 1836, էջ 513—514 (=Մաշտոց վարդապետ, էջ 109—111) մանր քննութեան առնելով այս հարցը, եկայ այն եզրակացութեան որ Բաբիդաս սխալագրութիւնն է Պակիդաս անուան, ուր ձայնաւորները ւնացած են անաղարտ, փոփոխութեան են-թարկուած են միայն բաղաձայնները, ատանալու համար այլուսա քալծանօթ անուններ Բաբիդաս (Բաբեդաս):

Ռաբուլա անուան կը պատահիմ Յովհաննէս Կամսուրական աղբատի Վարքին մէջ· Ներքինապետը, որ ի խնդիր էր Յովհաննէսին յեղեսիա, «մտանէր առ եպիսկոպոսն քաղաքին որում անուն էր Բապուլա» (Վարք Հարանց, Բ., էջ 376, 388—390):

22· Ակակիոս եպիսկոպոս Ամդայ: — *Ակակ եպիսկոպոս ընտրուեցաւ Ամդայ աթոռին վրայ 9 մայիս 400, Մարաւէն եաքը: 409ին, երբ Նէրկերսի Մարութա եպիսկոպոս դեսպանութեամբ Յազկերտ Ա.ի արքունիքը պիտի մեկնէր, Աննիոքի Պորփիր, Հալէպի Ակակ, Եդեսիոյ Պակիդա, Թելլպարի Եւսեբիոս եւ Ամդայ Ակակ եպիսկոպոսները յանձնեցին իրեն Թուղթ մը, որ ուղղուած էր Թագաւորին, խնդրելու անոր բարեացակամութիւնը հանդէպ Պարսկաստանի քրիստոնեաներու* (Braun, Das Buch der Synhados 9): *419/20ին նոյն Թագաւորին ուղարկուեցաւ Թէոդոս Բ.ի կողմէ Ամդայ Ակակ եպիսկոպոսը բանակցելու խաղաղութեան մասին: 421/22ին, երբ պատերազմը Մծբինի առաջ ի շնաս Պարսից վերջացաւ, Ակակ ծախեց իր եկեղեցւոյն մեծագին անօթները փրկանաւորելու համար այն երբ 7000 պարսիկ գերիները, որոնք Հռոմայեցւոց ձեռքը ինկած էին: Այս բարեգործութիւնը չարժած է Վռամ Ե.ի հիացմունքը. եւ կ'ըսուի թէ Թագաւորը գինքը երկրորդ անգամ արքունիք հրաւիրած ըլլայ, յայտնելու համար իր շնորհակալութիւնը (հմմտ. Մաշտոց Վարդապետ, էջ 111—113):*

23· *Կորիւն իւրայատուկ ոճով կազմած է նախադասութիւններս.*

ա· Դ. 1· *եւ ասպնջական հիւրամեծար գտեալ բարեպաշտութեամբ սպասաւորեալ ըստ աշակերտական հաւատոյն ի Քրիստոս»:*

բ· Է. 1· *ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի:*

գ· Ժ. 2· *Աստուածասէր հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա:*

դ· ԺԱ. 1· *Որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի:*

ե· *եւ առաւելադոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ:*

Վերջինիս հարազատութիւնը կասկածելի է· կը սպասուէր «եւ առաւելագոյն հնազանդ(ութեամբ ընկալ)եալ զնա ըստ անուանցն Քրիստոսի:

Ամէնն ալ կը յարաբերին Մատթ. Ժ. 40—42· «Որ ընդունի զձեզ, զիս ընդունի... եւ որ ընդունի զմարգարէ յանուն մարգարէի, զվարձս մարգարէի առցէ· եւ որ արբուցանէ... բաժակ մի ջուր ցուրտ միայն յանուն աշակերտի...»:

24· «Եւ անտի ի Սամուսատական բաղաքն գումարէր»: — *Այս պարբերութիւնը օտար ձեռքէ յաւելուած կ'երեւայ, այն ձեռքէ, որ է. 5 մուծած էջ «հանդերձ ուսուցանելով զմանկունն գրիչս նմին դպրութեան»: Նորայր (էջ 79, հմմտ. նաեւ էջ 17, ծան. 1) կը գրէ· «Կորիւն ըսել կ'ուզէ՝ թէ Մաշտոց զոմանս յաշակերտաց իւրոց կը զետեղէ յամիզ որպէս զի ասորերէն ուսանին եւ զայլս՝ յամդայ կը գումարէ, այսինքն կը յղէ, ի Սամոսատ յուսանին եւ զայլս՝ յամդայ կը գումարէ, այսինքն կը յղէ, ի Սամոսատ յուսանական դպրոցս»: Ինձ կը թուի, թէ մասամբ աւելի ուղիղ իմացած էր Նորայր իմաստը, երբ կ'ըսէր, պրակ Ա·, էջ 15: Պարբերութեանս միտքն է· «անկէ (թէ՛ յամդայ եւ թէ՛ յեդեսիայ) բերաւ հաւաքեց (զմանկունան) ի Սամոսատ», որպէս զի անոնք Հռոփանոսէն գրչութեան արուեստի մէջ հրահանգուին: Պահասաւոր է պարբերութիւնը: «Անտի», ուրկէ՞, յամդա՞յ, յեդեսիա՞յ, թէ երկու քաղաքներէն ալ· ո՞վ է բային տէրը· գումարէր ներգործակա՞ն թէ կրաւորական բայ է· եթէ ըստ Նորայրի ներգործական բայէ, «կը յղէ», կը պակսի բային խնդիրը: «Անտի գումարէր», եթէ Մաշտոց է որ «կը յղէ», ո՞ւր կը գտնուէր ինքը:*

Մ. Խորենացի կարդացած էր յաւելուածս իր օրինակին մէջ սխալագրուած· փոխ. Սամուսատականի Սամոսական քաղաք. եւ այնպէս հասկցած է թէ Մաշտոց իր աշակերտները Եդեսիա զետեղելով ինքը «անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոս դիմէ», հանդիպելու համար Եպիփան կիպրացւոյ աշակերտ Հռոփանոս գրչի, «որ ի Սամոս էր միաչացեալ»:

Նկատի առնելով պարբերութեանս այս անբացայայտ պատկերը, «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» առած էի այն իմաստով, որ Մաշտոց Սամուսատէն ի Սամոսատական քաղաք» ուրիշ դրի զիւանէն եաքը, ուսոի չէր կրնար Մաշտոց Սամուսատէն ի Սամոսատ դաշած ըլլալ· այլ պէտք է ենթադրել, թէ «Սամուսատական քաղաք» ուրիշ քաղաք մ'եղած ըլլալու է· եւ փոքր բանասիրական սրբագրութեամբ կարդացած էի «Սամուսատական ք·», այն է յունական հնչմամբ Մոպսուեստիա, ուր այն ժամանակ եպիսկոպոս էր Թէոդորոս, Մաշտոցի բարեկամը եւ ժամանակի հռչակաւոր գիտնականը (Հանդ. Ամս. 1936, էջ 515—517 = Մաշտոց Վարդապետ, էջ 113—114): Այժմ յետս կը կոչեմ այս տեսութիւնս, նկատելով պարբերութիւնը եկամուտ:

25· Սամոսատացւոց խաղաք: — *Սամոսատ քաղաք, Samosata յայն եւ յառ· մատենագիրներու, այժմ աս· Շամշատ, երբեմն Արտաշիսեան Տարաւնոյ Թեան մէկ ճիւղին Թագաւորանիստ քաղաքը, կը գտնուի Եփրատի ափին: Ջաղաքս եպիսկոպոսանիստ էր· այս շրջանին տեղւոյն եպիսկոպոսն էր Հաւանօքէն Անդրէաս· վասն զի մեզի ծանօթ են Անտիոքոս 381ին, Անդրէաս 431—434ին եւ Ռուփինոս 449ին (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1936, էջ 517 = Մաշտոց վարդապետ, էջ 116):*

26· Հռոփանոս գրիչ: — *Կորիւնի բոլոր օրինակներն ունին այսպէս «Հռոփանոս», նոյնպէս Մ. Խոր. Գ. 53, ձեռագիրներէն ոմանք նաեւ «Հռոփանոս»: Առանց տարակուսի աղաւաղուած ձեւն է այս Ῥουφίνος, Rufinus անուան, որուն տառադարձութիւնն է Հռուփինոս: Սա կ'երեւայ համբաւուած էր իբրեւ անուանի գրիչ–դիդաքիր ի Սամոսատ, որ Մաշտոց երկար ճանապարհը կը կարէ գինքը դանելու համար: Որովհետեւ 449ի Եփեսոս դումարին ժողովին մասնակից ժողովականներու մէջ կը յիշուի «Ռուփինոս եպիսկոպոս Սամոսատի», (տե՛ս Մաշտոց վարդապետ, էջ 117—118): Հռուփինոսի կը պարտի Մաշտոց հայ նշանագիրներու արտաքին վայելուչ ձեւը եւ ներքին կատարելութիւնը:*

27· Յովհաննէս Եկեղեացացի: — *Սա մին էր Մաշտոցի այն աշակերտներէն, որոնք «հաւատացեալք», «օդնականք» եւ «հաւատարք» կ'անուանուին Կորիւնէն: Ատոնք յարեցան Մաշտոցի, երբ ան կրօնաւորեցաւ եւ ապա սկսաւ*

© National Library of Armenia

չբջիլ քարոզութեամբ հայկական դաւառները: Յովհաննէս Եկեղեաց գաւառէն էր, հաւանօրէն Ծանօթ յոյն լեզուին: Իր մասին երկրորդ անգամ խօսք չէ ըրած Կորիւն: Հաւանօրէն զործնց իրրեւ ուսուցիչ նոր բացուած դպրոցներու մէջ եւ իրրեւ օգնական Ս. Սահակի: Սոյգ է, թէ ինքը չէ այն Յովհաննը, զոր Կորիւն «այր իսկ սուրբ եւ վարդապետասէր» կը կոչէ, եւ որ Մաշտոցի մահէն ետքը «վերակացու» կարգուեցաւ. թէեւ առ հասարակ կը նոյնացուին այս երկուքը (հմմտ. Մաշտոց Վարդապետ, էջ 185) եւ կամ վերջինս նոյն կը համարուի Յովհ. Կաթողիկոսի, այսպէս կոչուած Մանդակունւոյ հետ:

28. Եկեղեցական գաւառ: — Բարձր Հայոց նահանգին մէկ գաւառն էր Եկեղեաց, զոր Սարթրոն Ἀχιλισηνὴ եւ Պրոկոպիոս Ἐχελεσηνὴ կ'անուանեն: Գաւառս կոչուած է նաեւ ἡ Ἀναΐτις Χώρα (Դիոն Կասիոս) եւ լատ. Anaitica (Պլինիոս), այն է Անահտական, որ հայ գրականութեան մէջ չէ գործածուած: Եկեղեաց կամ Եկեղեց գաւառ թէ ուղղական եւ թէ սեռական հոլով է, անփոփոխ ձեւի մէջ: Այս պատճառաւ ալ Կորիւն կերտած է ասկէ Եկեղեացական ձեւը նմանութեամբ Մորձենական, Պաղնական եւն անուններու: Այս ձեւը միայն Կորիւնի քով երեւան կու գայ: Այս գաւառին մէջ են հաւանօրէն Երէզ որ յետոյ Երզնկան, արաբ. Arzanjan կոչուած է, Թիլ, Խախ, Վասակերտ եւն աւանները (հմմտ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղոյ անուններ, էջ 129—131): Գաւառս 385ին անցաւ Հռոմայեցւոց:

29. Յովսէփ ի Պաղնական տանէն: — Պաղին Դ. Հայոց գաւառներէն մէկն է համանուն բերդով, զոր Դէորգ Կիպրացի կը կոչէ χλίμα Παλινῆς· կ'ըսուի նաեւ Պաղնատուն (Աչխարհացոյց ընդայրւած Մ. Խորենացւոյ, էջ 607· Սո. Ասողնիկ, 263)· ըստ այմ սխալ է B ձեռագրին եւ անկէ ծագած օրինակներու Պաղանական տուն ընթերցուածն եւ Սուտ Ղ. Փարպեցւոյ (էջ 15) «ի Պաղատանէն (այսպէս Զ., տպ. ունի Պաղանական տ.) ընթերցուածները: Ճիշդ ձեւը կը վերականգնեմ՝ Պաղնական տանէն. հմմտ. նաեւ Մ. Խոր. Գ. 53 Պաղնացի: Պաղնատան մասին տե՛ս Հիւբշման, անդ, էջ 140—142:

Յովսէփ Մաշտոցի օգնականներէն էր Յովհաննէսին հետ. հմուտ էր ասորի եւ յոյն լեզուներուն. իրր 428/29ին ուղարկուեցաւ «ի կողմանս Ասորւոց ի քաղաքն Եդեսացւոց» Եզնիկի հետ, որպէս զի «յասորական բարբառոյն զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս ի հայերէն դրեալս դարձուսցին»: Անոնք ապա կ. Պոլիս մեկնեցան, յոյն Հայրերու գործերը թարգմանելու (ԺԶ. 2):

30. «Հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս ումին դպրութեան»: — Արդէն Ծան. 24 ակնարկուեցաւ, թէ ուրիշ ձեռքի յաւելուած է պարբերութիւնս, ինչպէս արտայայտութեան ձեւն ալ ցոյց կու տայ թէ Կորիւնի գրչէն չէ այս:

31. Այրարատեան գաւառ: — Կորիւն երեք անգամ յիշած է գաւառս «Այրարատեան» յորջորջմամբ (Ի. 7· ի կողմանս Այրարատեան գաւառին· Թ. 5· յԱ. գաւառին (= Ագաթ. 403, ԺԶ. 2· յԱ. գաւառէն): Փաւստոս եւ Ագաթանգեղոս ունին Այրարատեան գ., Այրարատ գ. նաեւ «գ. Այրարատու» եւն: Ինձ կը թուի թէ ե. դարու Ա. կէսին գաւառին պաշտօնական անունն էր Այրարատեան գաւառ:

Նոր–քաղաք: — Խօսքը Վաղարշապատ քաղաքի մասին է: Զարմանալի է արդարեւ, որ Կորիւն եւ ոչ մէկ անգամ յիշատակած է «Վաղարշապատ» քաղաքը, մինչ երեքս անուանած է նոյնը «Նոր–քաղաք» (Ի. 7· «առ սահմանօքն Նոր քաղաքին»· ԺԴ. 20· «հասեալ ի Նոր ք–ն»· ԺԹ. 2· «ի Նոր ք–ի»):

Երբ Հռոմայեցիք կործանեցին Արտաշատը, փոխարէն կառուցին (163ին), Արտաշատէն ոչ շատ հեռու Καινὴ πόλις, այն է Նոր քաղաք, հանօրէն Վաղարշ Հայոց թագաւորէն չհիմուած Վաղարշապատ քաղաքի հռոմաեան վերայ (Մարկուարտ, Հանդ. Ամս. 1906, էջ 38), որ եւ մայրաքաղաք

հռչակուեցաւ: Փաւստոսի անծանօթ է Նոր քաղաք, որ երկիցս յիշատակած է անոր տեղ Վաղարշապատ (Գ. 7 եւ Դ. 55): Ագաթանգեղոս Դրիդորի Վարքին մէջ կիրարկած է քանիցս «Վաղարշապատ», անգամ մը միայն, Հռիփսիմեանց Վկայարանութեան մէջ կ'ըսուի· «Գայլն հասանէին (Հռիփսիմեանք) մեանց Վկայարանութեան մէջ կ'ըսուի· «Գայլն հասանէին (Հռիփսիմեանք) յերկիրն Հայոց, յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք, զոր եւ Նոր քաղաքն (ձեռագիրներէն ոմանք «Նորաքաղաքն») կոչեն, ի նիստ թագաւորացն Հայոց» (էջ 85): Սուտն Ղ. Փարպեցի (38) Կորիւնի ազդեցութեան տակ դրած է անգամ մը «վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց ի Վաղարշապատ քաղաքի, զոր եւ Նոր քաղաք անուանին», այլուր կիրարկած է յաճախ «Վաղարշապատ» եւ «Նոր քաղաք» իբրեւ նոյնանշանակ (էջ 141, 157)· Թղթոյն, էջ 186): Երկու անգամ ալ լոկ Վաղարշապատ (էջ 141, 157)· Փարպեցւոյ տեղիքը, թէ Վաղարշապատ «այժմ անուանի Նոր քաղաք», յայտնապէս ցոյց կու տայ, թէ Վաղարշապատ վաղուց հնացած, պատմական յորջորջումն է Նոր քաղաքին: Այդ այժմը կ'արժէր ոչ միայն Ղ. Փարպեցւոյ, այլ եւ աւելի վաղ Կորիւնի օրով: Ինձ կը թուի, թէ Վաղարշապատ անունը իր վերածնունդը ապրեցաւ չնորհիւ Ագաթանգեղոսի· Զ. դարէն ետքը հաղուագէպ է տեսնել «Նոր քաղաք» յորջորջումը:

Ի Զ. ամի Վռամշապհոյ: — Այսպէս «Զ. ամ Վռամշապհոյ» գիտէ նաեւ Սուտն Ղ. Փարպեցի· որ կը համապատասխանէ Յազկերտ Ա.ի (399—419) Ը. տարւոյն (Կոր. ԻԱ.), ուստի 406/7ին տեղի ունեցաւ գրի գիւտն եւ հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, Կորիւնի խօսքով· «Եւ դպրութեանն Հայոց յԱ. ամէ (Ա.) Յազկերտի առեալ սկիզբն»: Այս տեղիքը ամէն կասկած կը կը բառնայ նկատմամբ թէ Վռամշապհոյ թագաւորութեան տարիներու եւ թէ Գրի գիւտի թուականին:

Հաւատաւոյ վերջաւորութիւնը կը թուի ինձ, թէ կրճատում կրած է· Կորիւն Ը. 2 ակնարկութիւն ունի «աւետարերաց» մասին. եւ Թ. 1 կ'ըսուի «ազգ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ Եպիսկոպոսին». այս տեղիքները կ'ենթադրեն, թէ Մաշտոց վութեացած էր աւետարերներ ուղարկել թագաւորին եւ Եպիսկոպոսին: Փաւստոսի Գ. 12 մեծ նմանութիւններ ունի Կորիւնի այս եւ յետագայ հատուածներու հետ. եւ կը թուի ինձ, որ հոն քաղուածքներ կան Կորիւնէն: Յատկապէս նկատի ունիմ Յուսիկի վերադարձը կեսարիայէն. «եւ դարձա անդրէն մեծաւ խնդութեամբ, եկեալք առողջութեամբ, յաջողեալք (այլ ձմ. աջողութեամբ յաջողեալք) հասանէին յԱյրարատեան աշխարհն եւ զիշխանսն երկոսին [եւ] նոցուն Ծոփոցն յառաջ արձակէին աւետաւորս առ արքայն (չարունակութիւնն տես վարը Ծան. 32): Ընդգծուած տողերը կը համարիմ փոխ առնուած Կորիւնէն, զոր վերակազմելով առած եմ Բնագրին մէջ այսպէս. Եւ զաւգնականսն երկոսին զՅովհան եւ զՅովսէփ յառաջ արձակէին աւետաւորս առ արքայն եւ առ եպիսկոպոսն:

32. Կորիւնի Բնագիրը նաեւ հոս կրճատուած կ'երեւայ: Աչքի առաջ ունենալով Փաւստոսն (Գ. 21) եւ մասամբ Ագաթանգեղոսն (էջ 426—427) կրնանք վերականգնել սկզրնագիրը մերձաւորապէս: Փաւստոսի տեղիքն է·

Փաւստոս (Գ. 21)·

Կորիւն Թ. 1·

Եւ արդ եկեալ յիշելին մերձ ի թագաւորական քաղաքն՝ ազգ լինէր թագաւորին եւ սրբոյ Եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարսդունդ ազատանդն ամբոխ՝ ի քաղաքէն ելեալ պատահէին երանելւոյն զա-

Ապա երբեմն լուաւ արքայն (Տիրան)՝ ընդ առաջ ելանել նմա ի դաշտն յայնկոյս գետոյն Տափերն կամբջի ամենայն բանակօք բազմութեամբ· ապա ողջոյն տուեալ զգանկալի ողջոյնն միմեանց՝ անցեալ ընդ կամուրջն Տա-

© National Library of Armenia

վամբ Ռահ գետոյն. եւ տուեալ զցանկալի ողջոյնն միմեանց՝ բարբառովք ցնծութեան եւ երգովք հոգեւորօք եւ բարձրադոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային եւ զաւուրս տաւնական ուրախութեամբ անցուցանէին:

Վերակազմուած բնագիր.

Եւ արդ ակնալ Երաճելոյն[1] մերձ ի թագաւորական քաղաքն ազդ լինէր ակն նորա[2] թագաւորին եւ սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարագունդ աւագանին[3] եւ զաշխարհակոյտ ամբոխ ի քաղաքէն ելեալ ի դաշտն յայնկոյս Տափերական[4] կամիջին՝ ընդ առաջ լինէին նմա ամենայն բազմութեամբ եւ պատահեալ երանելոյն զամբոխ Ռահ գետոյն եւ ողջոյն տուեալք զցանկալի ողջոյն միմեանց՝ անցեալ ընդ կամուրջն Տափերաց՝ բարբառովք ցնծութեան եւ երգովք հոգեւորօք եւ բարձրագոյն օրհնութեամբք ի քաղաքն դառնային եւ զաւուրս տօնական ուրախութեամբ անցուցանէին:

Թէ Փաւստոսի այս հատուածը սերտիւ կապ ունի Կորիւնի Թ. 1ի հետ. դիւրաւ կարելի է տեսնել. թէ նաեւ «ի դաշտն յայնկոյս Տափերական (Փ. Տափերն) կամրջին ընդ առաջ լինէին նմա ամենայն բազմութեամբ... եւ անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ» Փաւստոս Կորիւնէն փոխ առած է, դժուար է ժխտել:

Ռահ գետ: — Այս տեղ միայն կը հանդիպինք գետիս յիշատակութեան: Առանց տարակուսի խօսքը Երասխի մասին է: Զարմանալի է, որ նաեւ Երասխ մեր հին աղբիւրներու մէջ երեք անգամ միայն յիշուած է. Ագաթ. 23. «գետն Երասխ յարուցեալ զայր զարիւ եւ զարիւ». Փարպ. 121 «ի գետեզերն Երասխայ» եւ 144, «Զաւմիկր Հազարաւուխտ սաստիկ եւ բազում այրընտիր վիրաց, մտեալ ի հաղարն մեծ՝ յակնդետից դառնային:

ԱԳԱԹ. 426—427. Լուաւ ապա եւ մեծ թագաւորն Տրդատ, եթէ Գրիգոր ակնալ հասեալ է յերկիրս Հայոց: Ա՛ր զզօրս իւր եւ զԱշխէն տիկին... եւ չուէ արարեալ յԱյրարատեան գաւառէն, ի Վաղարշապատ քաղաքէ, ընդ առաջ Գրիգորի...: Ապա զայր հասանէր (Գրիգոր)... ամենայն մեծամեծօքն եւ զօրօքն եւ աշխարհակոյտ ամբոխիւն... ընդ առաջ ելանէր նմա թագաւորն ամենայն զօրօքն հանդերձ, առ ափն Եփրատ գետոյն. որ եւ ընդ պատահիլն իսկ լի առնէր զամենեսեան ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի. եւ բազում ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ յաւանն դառնային:

---

[1] BO փոխանակ երաճելոյն ունին յիշելին, բայց եկեալ կը պահանջէ հոս սեռական հոլը բայի, ուստի յիշելոյն. իսկ յիշելի իբրեւ զոյական չէ գործածուած դասական գրականութեան մէջ, կայ միայն անգիրթ Ոսկ. Եսայեայ, 421. «անուանի էր Պաւղոս, այլ ի բարի եւ յօգուտ յիշելացն»: Կորիւն կ'անուանէ իր Վարդապետն առ հասարակ երանելի, ինչպէս նաեւ քիչ յետոյ:

[2] Ագաթ. 426 ունի. «լուաւ... եթէ Գրիգոր(ի) ակնալ հասեալ է յերկիրս Հայոց». բայց համմտ. Փաւստոս Դ. 15. «ազդ լինէր թագաւորին ակն նորա» եւ Դ. 18. «խաղաղութիւն է ակն նորա»:

[3] «Նախարարագունդ աւագանւոյն ամբոխ» չատ կասկածելի է. «նախարարագունդ որեարք» ունի նաեւ Սուտ-Ղազար Փարպ. 11: Փաւստոս եւ Ագաթ. դիտեն «նախարարակոյտ զօրք» (Փաւստ. 23, Ագ. 421), այլուր «աւագախումբ (ազատախո՞մբ) մեծամեծ նախարարք» (Փաւստ. 17), «հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակաւն» (Կորիւն, Թ. 7). ասկէ Ագաթ. 412. «հանդերձ մեծամեծ աւագանւովն եւ ամենայն ազատագունդ բանակաւն»), համմտ. նաեւ Փարպ. 20 «ամենայն ազատագունդք աշխարհս Հայոց... ոմանք յազատ աւագանւոյն աշխարհս Հայոց»: Տարօրինակ կը հնչէ «աւագանւոյն ամբոխ»: Աւագանի բառին չուրջը համմտ. Նորայր, Կորիւն, էջ 93. իսկ «ամբոխ» տես Ագաթ. 18, 90, 104, 118, 378, 426 եւն (ամբոխ բազմութեան գնդի, ամբոխ մարդկան, խառնաղանճ ամբոխ. աշխարհակոյտ ամբոխ):

[4] Համմտ. Ագաթ. 23 «ի Տափերական կամրջացն»:

զօրօք դիմեալ անցանէր սահմամբ ընդ կամուրջ գետոյն Երասխայ եւ ի դիւղաքաղաքն որ կոչի Արտաշատ, բանակէր այն օր»: Կը յիշուի նաեւ Հիպպոդրոմ Արտաշատ, տես Ժամանակագրութիւն, էջ 12): Սարարոն, պաղտմէոս կ'անուանէն գետ Ἀράξης, Վրացիք Իախի կամ Արազի. Արաբք ar-Rass, որոնք կ'ենթադրեն *բախս հնագոյն ձեւ մը (համմտ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղոյ անուններ, էջ 340): Որովհետեւ Կորիւնի Ռահ ընթերցուածը կը համապատասխանէ Երասխ գետի, կարելի է գայն ուղղել Ռահս, որ հնաձեւ *Բախսի եւ վրացական Ռախսխի մօտաւոր կը հնչէ, եթէ չուզենք Երախս կարդալ:

Տափեր կամուրջը, որ ձղուած էր Երասխի վրայ, կը կապեր Արտաշատը յայնկոյս գետին գտնուած տափերու, գալատային հողամասերու հետ: Փաւստոս Դ. 55 կը պատմէ, թէ 362/63ին Շապուհի զօրքերը Արտաշատ հասաքուած դիրքերը «անցուցին ըստ Տափերն կամուրջ»: Ագաթանգեղոս (23) իր կարգին կը գրէ թէ Անակը հետապնդող Հայերը «անցեալ ընդ կամուրջն վաղարշապատ քաղաքի, զոր եւ կամուրջ Մեծամօրի կոչեն, աճապարէին հասանել յառաջ մի ի խնդ կամրջին Արտաշատու, ի կիրճս ճանապարհացն արգելին զնոսա, ի մէջ արարեալ զնոսա ի Տափերական կամրջացն գետակէժ առնէին զնոսա. եւ ինքեանք անդրէն դարձեալ (ի քաղաքն) վայրկ, ճչովք եւ ողբովք»: Ղ. փարպեցի էջ 144 չի տար կամուրջին անունը:

33. Ձեռագիրներն ունին հոս «Հայրարատեան գաւառին, ի կայս թագաւորացն եւ քահանայապետիցն, բղխեցին.-»: Ագաթ. 403 կը կարդայ. «ի թագաւորանիստ (βad ձեռագիրք «թագաւորական») կայեանն բ.»: Կայք բառը չի գործածուիր այս իմաստով գասականներու քով: Իսկ «քահանայապետիցն», որով Հայոց կաթողիկոսները կ'ակնարկուին, կասկածելի է: Հետեւեալ Ագաթանգեղոսի ընթերցուածին: Կորիւնի յատուկ է «թագաւորական քաղաք» (Ը. 2), «թ. տեղիք» (ԺԱ. 1):

34. Այս ամբողջ հատուածը կը թուի ինձ, թէ ուրիշ ձեռքէ մուծուած է հոս, յամենայն դէպս 492էն յառաջ. Ագաթանգեղոսի խմբագիրը գտած էր գայն Կորիւնի բնագրին մէջ: Եթէ ուզենք իսկ առաջին եւ վերջին պարբերութիւնները համապատասխանեցնել, ամէն դէպքին մէջինը անհարազատ հարկ է նկատել: Նոյն գրիչն է, որ ԺԲ. 2 հատուածին մէջ ալ այս յարաբերութեամբ ներմուծած է «հանդերձ աստուածասէր իշխանակնաւ մխով, որ անուանեալ կոչէր Դուստր, որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերնոյն յիշեցաք»: Ընդմիջարկութիւնը զղալի է, եթէ մէտ դնենք, որ ասկէ յառաջ եւ եռքը եկած բառերը սեռականով են:

Կ'ուզուի վերհանել Սահակի եւ Մաշտոցի հոգածութիւնը արքունիքի եւ բանակի, յատկապէս նախարարական տանց նոր սերունդի մասին, անոնց ալ մերձեցնելու նոր գրականութիւնը: Վարդանի յանուանէ յիշատակութիւնը կը թուի ինձ թէ կապ ունի Ղ. փարպեցւոյ այժմեան Բ. Դրուագի այն տեղերուն հետ, ուր կ'ըսուի նախ, թէ նախարարներէն ոմանք, «որք տեղեկացան զոյնք էին զրոց սուրբ նկատեցոյ», «ի սուրբ Գրոց աուակս դիպողս» կը դնէին Վարդան Մամիկոնեանի առաջ, համոզելու զանիկա, որ առ երեսս ուրանայ քրիստոնէութիւնը եւ Յազկերտի սպառնալիքներու տեղի տայ. «յիշեցուցանելով նմա, որպէս առն ուսելոյ եւ տեղեկի, բանզի յայժ հմուտ էր եւ ընդհ գրոց վարդապետութեան, ուսեալ եւ խրատեալ ի սուրբ հայրապետէն Սահակայ ի հաւոյն իւրմէ» (էջ 52), ապա վարդանի բերանը կը դրուի. «Ես ոչ ուրացայ... եւ ոչ զվարդապետութիւն եւ զհաւատս սրբոյ Աւետարանին, զոր ուսայց եւ հաստատեաց յիս ճշմարիտ հաւն իմ տէր Սահակ, մերժեցի յինէն» (էջ 57): Եւ Ս. Շուշանիկի վկայութեան մէջ կ'ըսուի, թէ վազգէն բդեաշխ «կին ունէր զդուստր Վարդանայ Հայոց սպարապետի Մամիկոնէի, քոյն (կարդա «թոռն») սրբոյն Սահակայ [պարթեւի եւ Հայոց հայրապետի] ի ծնողացն կոչեցեալ եւ Շուշանիկ հականուշայ. եւ անուն նորա վարդենի ի ծնողացն կոչեցեալ եւ Շուշանիկ յորջորջանօք յետոյ անուանեալ» (Սուիերք Հայկականք, Թ., էջ 11):

© National Library of Armenia

Կորիւնի բնագիրը հոս թերակատար է. պակասը կարելի է լրացնել Ագաթանգեղոսէն: Դէմ առ դէմ կը դնեմ երկու բնագիրները.

Կոր.	Ագաթ.
Եւ իբրեանց անդէն զառընթերակաց արքունիսն, հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակիւն՝ աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետեալ:	412. *Եւ յայնմհետէ փոյթ ի վերայ ունէր զառընթերակաց արքունիսն հանդերձ մեծամեծ աւագանւովն եւ* ամենայն ազատագունդ բանակաւն աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետել:
Առ[աւ]ե(ա)լ *երանելոյն Սահակայ զՄամիկոնեան* որեարն ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցեալ. որոց առաջնոյն *Վարդան* անուն էր, որ եւ *Վարդկան կոչէր*: Նոյնպէս եւ զամենայն ոգի ջանայր յերիւրել հասուցանել ի գիտութիւն եւ ճշմարտութեան:	407. Առնոյր *այնուհետեւ զԱբշամունեաց առհմի* որեարն ի վարժս վարդապետութեան պարապեցուցեալ. *որոց առաջնոյն Տրդատ* անուն որ եւ *թագաւորն իսկ էր, ամենայն տամբ իւրով*: Նոյնպէս եւ զամենայն ոգի ջանայր յերիւրել հասուցանել ի գիտութիւն եւ ճշմարտութեան:

ա. «*Եւ իբեանց անդէն*» չունի Ագաթ. իսկ Կորիւնի կը պակսին «*եւ յայնմհետէ փոյթ ի վերայ ունէին*» (Ագ. ունէր, *այսինքն Գրիգոր*): *Աստուածունս չենք դաներ դասական գրականութեան մէջ. յամենայն դէպս կը սպասուէր «փոյթ անձին ի վերայ ունէր» եւ կամ վերականգնելով Կորիւնը՝ «իբրեանց* անձանց *փոյթ ի վերայ ունէին»*:

բ. Կորիւնի «*վարդապետեալ*» պէտք է ուղղել «*վարդապետել*»:

գ. Կորիւնի «*առաւել*» հարկ է կարդալ «*առեալ*». Ագաթ. *վերածած է ղիմաւոր բայի «առնոյր»*:

դ. Վերագոյն խօսքը Սահակի եւ Մաշտոցի մասին էր. հոս միայն Սահակի մասին կը խօսուի. «*առեալ երանելոյն Սահակայ*»: Կորիւն զՍահակ երբեք «*երանելի*» չէ կոչած, իրեն համար Սահակ «*սուրբ*» է:

ե. «*Զմամիկոնեան որեարն*». դասական մատենագրութեան մէջ աւելի քան 10 անգամ գործածուած է որեար բառը, բայց «*Մամիկոնեան որեար*» (Ագ. «*Աբշամունեաց տոհմի որեար*») իբրեւ Մամիկոնեան տոհմի սեպուհներ միայն հոս կը դանենք. կեղծ–Ղազար Փարպեցի ունի անգամ մը «*նախարարաց գունդ որեար*» (էջ 11), իսկ Ղ. Փարպ. դիտէ (էջ 49, 97) «*ազատորեար*»:

զ. «*Ի վարժս*». բառս վարժ*է* գործածուած է հետեւեալ դէպքերու մէջ. Ոսկ. Պաւղ. Ա. 75. «*խակ եւ ամէհի է մանկութիւն եւ բազում վարդապետաց կարօտ... քանզի պիտոյ է այնպիսի վարժիւք վարել*». Բարսղի Վեցօրեայք. 35. «*մօտ եւ ընտանի էր (այրս) վարժից ճշմարիտ վարդապետութեանն*». անդ, 164. «*առանց ուսման եւ վարժից յաջողութեան մարդկան ևն*» (մեղուք). անդ, 190. «*չուն զայս դիւրս յիւրոց բնութեանց վարժից ստացեալ ունի*»: «*Ի վարժս դպրութեան*» ուշ ժամանակ կ'ենթադրէ:

է. «*Պարապեցուցեալ*». բառս ունինք Կիւրղի Կոչ. Ընծ., էջ 6. «*ի դասարկ բանից բազմաց պարապեցո' զանձն քո*» (ասկէ Յաճախապատում, 152. «*զանձինս զատարկ բանից պարապեցուցանեն*»). Եւթագ, էջ 80. «*զի զամենեցունց զձեռս պարապեցուցէ ի սպանութիւնն*»: Հոս «*ի վարժս դպրութեան պարապեցուցանել*», ուսուցանել իմաստով, բառին իմաստի ընդլայնումը կ'ենթադրէ:

ը. «*Զամենայն ոգի*» գործածած է նաեւ Կորիւն, ժէ. 1. «*զամենայն ոգի ոգեկենս... վառեաց*» (նոյնը Ագ. 440):

թ. «*Զանայր*» անշուշտ պէտք է սրբագրել «*ջանալ*»:

ժ. *Յերիւրել հասուցանել. համմտ. կոր. ԺԶ. 7 (Ագ. 466). «առ հանդերձեալն յերիւրեալ եւ կազմեալ»*:

35. Ի կաչենականն: — *Սահակ եւ Մաշտոց խորհրդի կը նստին. կ'որոշեն, որ Սահակ, «Տէրն եպիսկոպոսն», իր հոգաբարձութեան տակ առնէ Հայ գրականութեան մշակութիւնը «ի կայենականս», իսկ Մաշտոց չորքի «ի սիւնս հեթանոսաց» եւ տարածէ նորագիւտ դպրութիւնը: Այդ «սիւնք հեթանոսաց», ինչպէս Մաշտոցի ուղեգնացութենէն կը տեսնուի, են Գողթն, Սիւնիք, Աղուանից աշխարհն եւ դրացի երկիրները, Գարդմանք, Վրաց եւ Վրաստան, ի վերջոյ Հոռոմական Հայաստան: Ասկէ կրնանք հետեւցնել, թէ Այրարատեան գաւառ, Տարօն, Բզնունիք եւ այլ գաւառներ կ'իյնային «ի կայենականն», այսինքն Ս. Սահակի գործունէութեան մասպարէզի մէջ: Այս պատճառաւ ալ կորիւն, որ Մաշտոցի Վարքը կը գրէր, որ եւ է խօսք չէ ըրած Տարօնի եւ այլ գաւառներու մէջ Մաշտոցի գործունէութեան մասին:*

Հ. Յ. Թորոսեան (Բազմավէպ, 1931, էջ 466—469) կ'առաջարկէ «ի «կայենականն» կարդալ «ի հայրենականն»: Գ. Ֆինաքլեան (Կորիւն, էջ ԺԹ—ԻԵ, 27—28) կայենականի արմատը կը համարի պահլ. kai, կայ, «թագաւոր», «տեղին» եւ կամ «ի կայս արքունականն»: Գ. Ֆինաքլեան (Կորիւն, էջ ԺԹ—ԻԵ, 27—28) կայենականի արմատը կը համարի պահլ. kai, կայ, «թագաւոր», որմէ յառաջագայած է կայան կամ կայէն, «թագաւորական, արքունի», զոր կը մերժեն Թորոսեան (անդ) եւ Ո. Մ. (Սիոն, 1932, էջ 314): Վերջինս պարսկ. կեան, «ժամ, տեղի» բառին հետ կը համեմատէ իբրեւ կայ թագաւորական: Մ. Աբեղեան, Կորիւն, էջ 112—113, նկատի կ'առնէ նախ կայեան, «բայց անբացատրելի է մնում, թէ ինչո՞ւ պէտք է կայենոյ գաւառն առանձնացուէր միւս հեթանոսական շրջաններից»: Աւելի հաւանական կը տեսնէ, թէ «Կաչենականէ նշանակում է արքունի զօրակայաններում մի տեղ քուածները, լինին ռամիկ զօրք, թէ ազատախումբ բանակ»:

*Ինձ կը թուի թէ այս մեկնութիւններէն եւ ոչ մին ընդունելի է: Փաւստոս (Դ. 14) կը գրէ. «Զայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս չորքէր զնոքօք»: Այս մասին ակնարկութիւն կայ նաեւ Գ. 14. «Աչակերտ եղեալ էր նաղէ, եկեղեաց, Տարօն, Բզնունիք, Մոփք եւ որ ընդ մէջ նոցա եւ որ

նաեւ Ագաթ. Վարդապետութեան մէջ «ժողովուրդ ձեռական (Ա. խումբի ձեռագիրք՝ ձեռնական b սեպհական) անուանեցան Աստուծոյ (Երբայեցիք· էջ 294)· իսկ էջ 132 կ'ըսուի նոյն իմաստով «ժողովուրդ առաջին եւ սեպհական անուանեալ»: Համմտ. նաեւ Ոսկ. Պաւղ. Ա. 899 «որ ինչ իմ ձեռական իցէ» (իսկ էջ 887 «թէ իւր սեպհական իցէ»): Այս իմաստով կարելի է նաեւ «Հայրենական» նկատի առնուիլ, իբրեւ ի հօրէ կամ ի նախնեաց ժառանգուած ձեռական իշխանութիւն:

36· Խորձենական կամ Խորձեան Դ. Հայոց գաւառներէն էր. «այս գաւառը կթռիճի (Հաշտենից մէջ) եւ Թէղդոսուպոլսոյ (Կարնոյ) մէջ տեղն էր եւ երեք օրուան ճամբայ տարածութիւն ունէր եւ Պարսկահայքէն բնական սահմանով մը (լճով, գետով, լեռով) չէր բաժնուած. այս գաւառին գրեթէ կէսը Դրոնը կ'իյնար Արտազատն, զոր Յուստինիանոս ամբացնելով Դուքսի կայանն ըրաւ» (Հիւբշման, Հին Հայոց տեղոյ անուններ, էջ 137—138):

Տիրայր այլուսա ծանօթ չէ:

37· Տարաւն գաւառի կամ նահանգի մասին տես Ման. 4: — Փաւստոս, Զ. 16, կը յիշէ զՄուշէ մանուկն ձեռասուն, որ աշակերտած էր Փոքր Գինդ անապատաւորին ի Տարօն (387էն յառաջ):

38· Ռոտաստակ: — Կորիւնի B ձեռագիրը կը կարդայ առոտաստակն, Ագաթ. ԱՒ ձեռագիրք յԸռոտաստակն, իսկ βabd յոռոդաստակն, յոռոդաստան· կը վերականգնենք յոռոտաստակ-ն, համաձայն պահլ· rōtastākē, «երկիր, բնակելու տեղ»· լայնաբար գաւառի կամ նահանգի գլխաւոր քաղաք· ուստի հոս Գողթն գաւառի գլխաւոր քաղաքը: Բառիս չուրջ համմտ. Հ. Ա. Վարդանեան, Բառաքննական Դիտողութիւններ, Գ. (Վիեննա 1921, էջ 55—60 = Հանդ· Ամս· 1921, էջ 332—335)· Հ. Աճառեան, Հայերէն արմատական Բառարան, Ե·, էջ 1282—1285:

Բառիս կցուած «յառաջին դաստակերտն իւր» իմանալու չէ՞ արդեօք ռոտաստակ բառին բացատրութիւնը· այս դէպքին «իւր» ետնադրութիւն է: Դաստակերտ, պհլ· dastk(e)rt, «աւան, գիւղ» (համմտ. Աճառեան, անդ, Բ·, 420—421):

39· Սիւնական աշխարհ: — Կորիւն հատուածիս մէջ ունի «Սիւնական աշխարհ», «Երկիր Սիւնեաց», «Իշխան Սիւնեաց»· իսկ ԺԲ. 2· «քաջն Սխատկանն Վասակ», մինչ Փաւստ· Գ· 9 եւ 11, ասոր փոխարէն գիտէ Վաղինակ, Անդովկ Սիւնի (Գ· 9, 16): Կորիւնի յատուկ է «Սիւն-ական»: Ուշ ժամանակ, իբր Ժ· դարուն մուտ գտած է հայ գրականութեան մէջ Սիսական, որ ինչպէս Մ· Խորենացի կը վկայէ, Պարսիկներու քով ընդունուած կոչում մըն է, եւ զոր ինքը հարազատագոյնը կը համարի, վասն զի Սիւնեաց նախահայրը Սիսակ կ'ենթադրէ· «Ասա (առ Երասխայ) բնակեալ Սիսակ՝ ...եւ զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք· այլ Պարսք յատակագոյնս եւս Սխատկան կոչեն» (Խոր· Ա· 12): Պարսից ազդեցութեան տակ նաեւ Ասորիք Sisagan եւ Արաբները Sisajian կ'անուանեն Սիւնեաց աշխարհը. համմտ. Հիւբշման, Հին Հայոց տեղոյ անուններ, էջ 95—99:

Վաղինակ իշխան Սիւնեաց: — Սիւնեաց յատուկ է Վաղինակ անունը· Փաւստոս (Գ· 9) կը յիշէ Խոսրով Բ·ի (272—284) օրով Վաղինակ Սիւնեաց իշխանը, որ յետոյ Աղձնիքի Բդեաշխ եղաւ: Իսկ Ե· 42 կը պատմէ, թէ իբր 383/84ին «Եկին ապա ՚ին ացաղորդք ի տանէն Սիւնեաց պատանեակ(ք) երեք... եւ անուանք նոցա միւսին Բարիկ եւ միւսումն Սամ, միւսումն Վաղինակ: Եւ ընկալաւ զնոսա զօրավարն Հայոց Մանուէլ եւ եղեւ նոցա օգնական, եւ զարձ արար նոցա յերկիրն իւրեանց· եւ կացոյց տէր՝ զԲարիկ ի վերայ երկրին, եւ զերկուսեան եւս ըստ իւրաքանչիւր չափու»: Հաւանօրէն հոս յիշուած Վաղինակ նոյն է Սիւնեաց իշխանին հետ, զոր կը յիշատակէ Կորիւնն: Մաշտոցի այցելութիւնն ի Սիւնիս պէտք է ենթադրել իբր 415ին:

40· Եպիսկոպոս տեսուչ: — Յունարէն բառ է Եպիսկոպոս (Επίσκος) որուն հայերէն թարգմանութիւնն է տեսուչ· ճիշդ այսպէս փոխառութեամբ կը գտնենք բառերս Ագաթ· 572· «տեսուչք եպիսկոպոսք»· իսկ էջ 637· «տեսուչս եպիսկոպոս», նոյնպէս Փաւստ· Ե· 21: Նորայր կը սրբագրէ «տեսուչս եպիսկոպոս»· Կորիւնի մտքին է սակայն չատերու մասին, թէպէտ ինքը յանուանէ մէկը միայն յիշած է:

41· Ամանիաս եպիսկոպոս Սիւնեաց կը յիշուի նաեւ Արտաշատի 450ի ժողովին մէջ· Փարպ· 44· «տէր Անանիա Սիւնեաց եպիսկոպոս»: Կորիւն կը սիրէ յունական ձեւով ներկայացնել անուանները· «Անանիաս, Ղեւոնդիոս» եւն:

42· Աղուանից աշխարհ: — Այս տեղ նկատի կ'առնուին յատկապէս Աղուանից աշխարհի երկու նահանգները՝ Ուտի եւ Արցախ, որոնք մինչեւ 297 Մեծ Հայաստանի մասերը կը կազմէին եւ Հայոց հետ ընդունած էին քրիստոնէութիւնը Ս· Գրիգորի քարոզութեամբ: Թէպէտ բազմալեզու էին այս կողմերը, բայց հասարակաց լեզու ունէին հայերէնը: Քաղաքականապէս անկախ էին, բայց պարսկական դերիշխանութեան տակ: Ունէին իրենց սեպհական թագաւորը, այս ժամանակ (իբր 415) կը թագաւորէր Արվաղէն. Աղուանից պատմագիրքը կ'անուանէ զանիկա երանելի քաղաքն էր այս Աղուանից թագաւորական տեղիք: — Աղուանից թագաւորութեան ժամանակ փոխադրուեցաւ դահը Պարտաւ:

Երեմիա Եպիսկոպոս: — Եկեղեցականապէս կը գտնուէր Աղուանից եկեղեցին Հայոց եպիսկոպոսապետի իրաւասութեան տակ, այն իմաստով, որ Աղուանից ղէսաւոր եպիսկոպոսը իր ձեռնադրութիւնը կ'ընդունէր Հայոց եպիսկոպոսապետէն: Այսպէս կ'ենթադրենք Զ· դարու հանգամանքները նկատի առնելով· Դ· եւ Ե· դարու պայմաններու մասին չունինք տեղեկութիւններ:

Մաշտոց համոզեց թագաւորն եւ եպիսկոպոսը, որ հայախօս եւ առանց դպրութեան ժողովուրդը գրականութեան մերձեցնելու համար ընդունին հայերէն այբուբենը, նորակերտ գրականութիւնը, դպրոցները բացուին եւն: Կարճ ժամանակի մէջ լուսաւորուեցաւ Աղուանից աշխարհը:

43· Վարդան Արեւելցի կը պատմէ, թէ Աղուանից աշխարհի Գագ անուն ամուր բերդը չինած է Գագիկ թագաւոր· «ոը, կ'ըսէ, կայ հռչակաւոր եւ սուրբ ուխտ Աստ եւ եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի սրբոյն Մեսրովբայ վարդապետէն եւ թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխ Գազայ եւ հայի ի գաւառն լայնանիստ եւ երկայնատարած» (Վարդան, Պատմութիւն, էջ 145): Աւանդութիւն մը, որ կը յիշեցնէ Մաշտոցի այցելութիւն Աղուանից:

44· Խօսքը Աղուանից աշխարհի, Ուտի եւ Արցախ նահանգներէ դուրս հեթանոս ազգերու մասին է, զորոնք Մաշտոց քրիստոնէութեան պիտի չհակէր եւ նոր գրականութեան պիտի աշակերտէր, յատկապէս մատաղ սերունդը: Դիժբախտաբար Կորիւն այդ ազգերը յանուանէ չէ թուած:

45· Մարաց կողմանէ: — Տեղակորոյս հատուած մըն է այս, ձեռագրին մէջ գետնուած Թ· 1 հատուածէն կից, բոլորովին անյարիր տեղւոյն: Կը թուի ինձ, թէ անոր պատշաճագոյն տեղն է հոս: Ակնարկուած թագաւորն է առանց տարակուսի Արվաղէն: Իսկ «կողմանք Մարաց» փնտռելու է Բագասականի ղրացութեան մէջ:

Կորիւն (Դ· 2) կը պատմէր, թէ Մաշտոցի առաջին քարոզութեան ի Գողթն «դիւք կերպակերպ նմանութեամբք» կը փախչէին «ի կողմանս Մարաց», իրմէ առեալ նաեւ Մ· Խոր· Գ· 47: Նոյնը կը գտնենք Մ· Խորենացւոյ ընդօրինակած Հովհաննէսի վարդապետի ուղղագնացութեան մէջ (էջ 302)· Հովհաննէս կանգնուարէն կը մեկնէին դէպի վարդ ուղղութեամբ· ճանապարհին կը տեսնէին, թէ «ի բադնացն փախուցեալք դեւք անկանէին յերկիրն Մարաց»: Ագաթանգեղոս Գրիգորի պատմութեան մէջ վերջ առնելով Կորիւնի յիշեալ տեղիքը, փոխանակ Մարաց գրած է «դեւացն (ի մեհենէն Թարղանայ) փախստական լինելով անկանէին ի կողմանս Խաղտաց» (409)· կ'երեւայ թէ Մարաց կողմանք հետու էին անոնց համար:

Այս Մարաց կողմանք պէտք չէ շփոթել «Մարաց ամուր աշխարհին հետ»: Ուշագրաւ է, որ Մարաց լեզուն կը նկարագրուի «խեցբեկագոյն եւ խո-

© National Library of Armenia

չորագոյն», ուստի եւ «զժուարամատոյցք» էին Մարք ուսանելու հայ լեզուն եւ հայ գրականութիւնը, բայց եւ այնպէս յաջողած է Մաշտոց մատչելի ընելու անոնց հայերէն Աստուածաշունչը: Անոնք հաւանօրէն Մ. Խորենացւոյ (Գ. 54) յիշած Գարդարացիներն են. Մաշտոց յԱղուանս գտեալ ժամանակ «սահղծ զնշանագիրս կոկորդաձօս, ապխազուր, խժական խեցգեկագունիս այնոսիկ Գարգարացւոց լեզուին»:

46. Բաղասական կողմանէ: — Մասքթաց Սանեսան արքայն երբ յառաջացաւ մինչեւ Հայաստանի միջնաշխարհը, ունէր իր բանակին մէջ «Բաղասացաց» զօրաւիղ զօրքն ալ (Փաւստ. Գ. 7): Սանեսանի բանակը խորտակուեցաւ. սպացածները փախան «յաշխարհն Բաղասացաց»: Անունին մէջ տեսնուած –ին պահլ. տեղանունական մասնիկ է, որ հայերէնի մէջ –ական-ով կ'արտայայտուի. ուստի «Բաղասական», որ առաջին անգամ Կորիւնի քով երեւան կու գայ: Եղիշէ (էջ 58) կը յիշէ «թագաւորագունք ոմանք Բաղասական արքայի» եւ էջ 104 երկիցս «Բաղասական արքայ»: Մ. Խորենացի (Գ. 60) ընդլայնելով Կորիւնի այս տեղիքը կը գրէ, թէ Մաշտոց «տեղեկացեալ եւս, եթէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք ի Բաղասականն են կոչեցեալք, որ երթեալ զբազումս յաղդութիւն ածէ եւ զսակաւս անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ»: Մովսէս Խորենացւոյ ընծայուած Աշխարհացոյցն (էջ 606), թուելով Աղուանից գաւառները, գաւառս կը յիշէ պարսկական ձեւով. «Դաշտ–ի Բալասանական»: Արաբ հեղինակները կը հաղորդեն թէ գաւառս կը գտնուի Բարզանդի ճանապարհին վրայ Բոլգարու չայի եւ Բէյլագան գետաւազանները միջնորդին մէջ, Արզարիլէն դէպ ի Վարդանակերտ 14 փարսախ հեռաւորութեան վրայ (Marquart, Eranšahr, 120): Զաքարիա Հռետորի ընծայուած Եկեղեցական Պատմութեան մէջ կ'ըսուի. «Երկիրն Բասական (աս. Bazgūn) սեպհական լեզուով, որ կը տարածուի մինչեւ Կասպից ծովի դռները, որոնք Հոնաց երկրին մէջ են» (Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor. Leipzig 1899, էջ 253):

Բաղասական կողմանք Կորիւնի օրով քրիստոնեայ էին, ունէին Մուշեղ անուն եպիսկոպոս. որ նպաստամատոյց եղած է Մաշտոցի քարոզութեան: Թէպէտ կ'ըսուի, թէ Բաղասականք իրենց սեպհական լեզուն ունեցած են, բայց երկրին գրական լեզուն հայերէնը եղած է:

47. Ցոփաթան, որ արքայական Դրան քահանան էր, ազգաւ ազուան էր անուշտ, եւ յօժարութեամբ հետեւող մը Մաշտոցի վարդապետութեան, այսինքն զրադիտութեան դասախօսութիւններուն:

48. Գարդմանական Ձոր: — Ուսի նահանգին գաւառներէն է Գարդմանից (նաեւ Գարդմանաց, Գարդմանայ) ձոր (Փաւստոս (Դ. 17. «իշխանն Գարդմանաց ձորոյն». Դ. 50. «Գարդմանաձորայ ակն». Ե. 13. «ձորն Գարդմանայ»), Գարդման ամբողով Շամքոր չայի արեւելեան մէկ բազկի վրայ: Գարդմանից իշխան է Խուրա. այսպէս կը կոչուի նաեւ Ներսէս Կամսարականի դպիկորդին Արշամունեաց գաւառէն 480ին (Փարպ. 149):

49—50. Կողմանիք վրաց եւ վասակ Սիւնի: — Մաշտոցի ուղեգիծն էր Վաղարշապատ—(Երասխի ընթացքով) Դպրին—Սիւնիք—Աղուանից աշխարհ—Բաղասական—Մարաց կողմանք (յայնկոյս Կուրի)—Գարդմանական Ձոր (յայսկոյս Կուրի)—Տփղիս. վասն զի նպատակ ունէր «անցանել յաշխարհն Վրաց» (ԺԱ. 6): Ըստ այսմ կարելի չէ մտածել, թէ Մաշտոց Գարդմանքէն մէնաւանդամ Սիւնիք գացած ըլլայ եւ անկէ ի կողմանս Վրաց: Պէտք է հոս Կորիւնի բնագրին մէջ թղթերու եաեւաստջութիւն տեղի ունեցած ըլլայ, թերեւս դիտմամբ՝ վասակ սիւնին ի Սիւնիս ենթադրելով: Վերականգնելով բնագիրը կը տեսնենք. «Իսկ նորա (ի Գարդմանաց Ձորոյն) անցեալ դիմեալ ի կողմանս <Վրաց>. յորում ժամանակի պարզեւեալ յԱստուծոյ՝ հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Վրաց (Ձ. Սիւնեաց) քաջն Սիւնականն (Ձ. Սիսականն) Վասակ»: «Կողմանք Վրաց» հոս Տփղիսէն մինչեւ Կասպից Դրունք (Դերբենդ) միջոցն է, յայնկոյս Կուրի, ուր Դ. դարու վերջերը առանձին մարզպանա-

կան չէրյան հաստատուած էր: Կորիւնի բացատրութիւնն «հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն» պէտք է ըստ այսմ լսանալ «ի գլուխ մարզպանութեանն» կողմանցն Վրաց: Վասակ ինքնին կ'ըսէ Ղ. Փարպեցւոյ քով. «Ես մինչ Վրաց մարզպան էի եւ Դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր, բազում զօրագլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ եւ երդմամբ. եւ այսօր նովին երդմամբ երթեւեկին առ իս» (Փարպ. 264. համմ. Ագաթ. Վարդապետութիւն, էջ 412—413): Ո՞ր տարբերն եւ իր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին, Բ., էջ 412—413): Ո՞ր տարբերն կարգուած էր Վասակ Վրաց մարզպան. չգիտենք. բայց Կորիւնի յիշեալ տեղիքը. «յորում ժամանակի... հասանէր», յայտնապէս ցոյց կու տայ, թէ իր իշխանութեան հասանիլը Մաշտոցի հանդիպումէն ոչ շատ յառաջ տեղի ունեցած է, ուստի մերձաւորապէս 414/15ին: Վասակ 444ին արդէն Հայոց մարզպան էր, Շահապիվանի ժողովին գումարուելն յառաջ: Նա նոր պաշտօնի կոչուած պէտք է ըլլայ Արտաշէս Թագաւորի (իբր 426), հաւանօրէն նաեւ Մաշտոցի (440) մահէն ետքը: Կորիւն, որ կ'աւարտէր իր Վարքը իբր 442ին, որ եւ է կերպով չէ ողջունած զինքը իբրեւ Հայոց մարզպան:

Մարզպանը, որ Վիրոյ=Աղուանից Դուռն իր ձեռին ունէր, կը նստէր Տփղիս: 518ին այս «հիւսիսային կողմանց» մարզպանն էր Գրիգոր Մամիկոնեան, կոչուած Պիւրան Գուշնասպ, որուն յաջորդն եղաւ Երուանդ Վշնասպ, որոնք ասիաղոս կը կրէին «մարզպան Վրաց եւ Աղուանից (Arran) եւ նատող ունէին ի Տփղիս (տես իմ Եղիշէ վարդապետ, Բ., էջ 419, 588—560): Մարզպանութեան պաշտօնն էր հսկել կասպից (Աղուանից) Դրան, ուսկից ասպատակութեան կ'ելլէին Հոները եւ այլ լեռնականք:

Մաշտոց ժամանակ մը գեգերեցաւ «ի կողմանս Վրաց, յատկապէս այսրկուբեան գաւառներու մէջ, որոնք 297ին յառաջ Մեծ Հայոց կը վերաբերէին եւ ապա խլուած՝ միացուած էին Վրաստանի: Քրիստոնեայ էր այս կողմերու բնակչութիւնը եւ մեծաւ մասամբ հայերկնաքոս: Վասակ ամէն դիւրութիւն մատուց Մաշտոցի այս կողմերը տարածելու համար նորագիւտ հայերէն այբուբենը եւ հայ գրականութիւնը:

51. Բարբարոսական կողմանէ վրաց: — Զեռագիրն ունի հոս «Բարբարոսական կողմանն», բայց քիչ յետոյ կ'ըսուի «գնայր իջանել ի կողմանս Վրաց». համմ. նաեւ Ագաթ. Վարդապետութիւն, էջ 361. «առաքեալքն ի բարբարոսական կողմանն գործէին»: Մաշտոց վարդապետ, էջ 133 ուղղած էի այս տեղիքը «Բարբարոս (հիւսիս)ական». բայց պէտք է պահել բնագիրը անփոփոխ: Բառս կազմուած է յն. βαρβαρος, «բարբարոս» (Կորիւն, ԺԴ. 8. «զբարբարոս զրանս». Ոսկ. Մատթ. 416. «եթովպացին նաեւ «բարբարոսիկ» բարբարոս», 571 եւ այլն) եւ –ական մասնիկով. այսպէս նաեւ «բարբարոսիկ» Եւս. Քրոնիկ. 94. մինչ Ոսկ. Եւս. 221 ունի «ըստ բարբարիկ վայրենական մտաց»: «Բարբարոսական ազգ» կայ նաեւ Ոսկ. Ճառք, 531:

Բարբարոսք են Ցունաց քով բոլոր ոչ–հելլէն ժողովուրդք. Հայոց քով բոլոր խուժադուժ ոչ քրիստոնեայ ազգեր: Այսուհ Մաշտոց կը գտնուի յայսկոյս Կուր գետի նախկին հայկական գաւառներու մէջ, որոնք քրիստոնեայ են: Կը խորհի Մաշտոց «վասն բարբարոսական կողմանն». այսինքն Կուրի յայսկոյս գտնուող Վրաստանի մասին, զոր Կորիւն «Բարբարոսական կողմ» կ'անուանէ, վասն զի այն կողման ժողովուրդները թէ այլալեզու են եւ թէ ըստ մեծի մասին ոչ–քրիստոնեայ:

Երկիրը կը կոչուէր բնիկներէն Քարթլի. որուն մայրաքաղաքն էր Մծխիթա, թագաւորը բակուր եւ եպիսկոպոսը՝ Մովսէս:

Որպէս զի աւելի արդիւնաւոր ըլլայ իր քարոզութիւնը՝ կը պատրաստէ վրացերէն լեզուի համար ուրոյն այբուբեն 36 նշանագիրներով: Այս այբուբենի մասին տես Մաշտոց վարդապետ, էջ 271—293:

52. Բակուր թագաւոր: — Հաւանօրէն Սաւրմակ թագաւորին որդին էր Բակուր. որ պատանի հասակին կայսր պալատը գրկուած իբրեւ պատանդ, առաւ գինուորական կրթութիւն, նաեւ հելլենական ուսմանց հետեւող եղաւ:

© National Library of Armenia

Պատմութեան մէջ կը յիշուի իր անունը 378ին, իբրեւ տրիբուն աղեղնաւորաց Վաղէսի բանակին մէջ Ադրիանուպոլսի առջեւ: Ան կը մասնակցի նաեւ Թէոդոս Ա.ի ընդդէմ Եւգինեայ կուռին (394): Ամմիանոս Մարկեղինոս (ԻԱ. 12) գինքը «ոմն Բակուր վրացի» կը կոչէ. իսկ Զոսիմոս (Դ. 57) «Բակուր, ծննդեամբ Հայաստանցի, այր բարեացակամ եւ ռազմագէտ»: Հաւանօրէն իրրեւ դուքս Պաղեստինի բերաւ իր մասնակցութիւնը 394ի պատերազմին: 391—392 տարիներուն տեսակցութիւն կ'ունենայ Լիբանիոս ճարտասանին հետ եւ կ'ընդունի անկէ Թուղթ մը (Libanii opera, XI, 1043—1044 եւ 1060): Կ'երեւայ թէ տակաւին հեթանոս էր Բակուր եւ քրիստոնէութիւնը ընդունած է 393—394 տարիներուն Երուսաղէմ: Հոս տեսակցութիւններ կ'ունենայ Գեղասիոս կեսարացւոյ եւ Ռուփինոս Ակուլէիացւոյ հետ. առաջինը գիտէ գինքը. արքայազարմ վրացի, երկրորդը՝ թագաւոր Վրաց: Այս առթիւ կը հարցուի իրեն Վրաստանի քրիստոնէութեան զարթի մասին եւ Բակուր կը դոհացնէ անոնց հարցասիրութիւնը: Իր հաղորդած տեղեկութիւնները, գորոնք զրի առած են Գեղասիոս եւ Ռուփինոս, կը հային Հայաստանի զարթին: 395էն սկսալ կ'անդրադառնայ անոր անձը արեւմուտք: Հաւանօրէն այս տարւոյն վերադարձած էր Բակուր Վրաստան, ժառանգելու հայրենի գահը: Եւ իրօք իրր 415ին կը յայտնուի ան պատմութեան իրրեւ թագաւոր Վրաց (Կորիւն): Իր զարմիկն Պետրոս Մայումայի եպիսկոպոսը ի ձեռն իր կենսագրին կը հաւաստէ մեզի թէ Բակուր առաջին քրիստոնեայ թագաւորն էր Վրաց թագաւորներու գահին վրայ: Բակուր իրեն յաջորդ կ'ունենայ իր եղբայրը Աբչիլ: Բակուրի մասին ընդարձակ տես Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան, էջ 1—52:

53. Մովսէս եպիսկոպոս բովանդակ Վրաստանի գլխաւոր եպիսկոպոսն էր (իրր 415): Իր մասին անդրադարձ տեղեկութիւններ կը պակսին: Յաջորդ ունեցաւ հաւանօրէն այն «Երեմիա եպիսկոպոսն Վրաց կողմանցն Պարսից» (Ieremia Iberos partium Persidis) որ կը յիշուի այն եպիսկոպոսներու թուին մէջ, որոնք չէին ժամանած Եփեսոս մասնակցելու ժողովին, բայց յետոյ՝ 13 օգոստոս 431 տուած էին դրով իրենց համաձայնութիւնը Ս. Կիւրղի կողմանէ. տե՛ս Ed. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, tomus I. Concilium universale Ephesinum, vol. III. (Berolini, 1929) p. 140—141. P. Peeters, Jérémie, evêque de l'Iberie perse: Analecta Bollandiana 51 (1935) 5—33.

Անշուշտ Iberos անուան կից partium Persidis չհետաւած է զանազանել տալու համար սպանիական Iberiaէն: Ե. դարուն ինչպէս Հայաստան, նոյնպէս Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհ կը գտնուէին Պարսից իշխանութեան տակ: Տարբեր անձ է Երեմիա Աղուանից եպիսկոպոս, յիշուած 415ին:

54. Ջաղպ թարգման: — Կորիւն կը ներկայացնէ զանիկա իրրեւ «այր դրագէտ եւ ճշմարտահաւատ», որ Մաշտոցի քով թարգմանի պաշտօնը կը կատարէ: Ան հմուտ էր անշուշտ հայերէն եւ վրացերէն լեզուներու. թէ նաեւ հելլենագէտ եւ ասորագէտ էր, չգիտենք: Գրագէտ էր, այսինքն ուսած էր հայ դպրութիւնը, նկատի առնելով, որ առաջին վրացերէն թարգմանութիւնները կատարուած են հայերէն բնագիրներու վրայէն. խօսքս Աստուածաշունչի մասին է:

Ջաղպ առանց տարակուսի վրահայ էր եւ մօտ էր Մաշտոց վարդապետի, երբ սա կը յօրինէր վրացերէն նշանագիրները: Մեծ եղած պիտի ըլլայ իր երախտիքը Վրաց գրականութեան սկզբնաւորութեան թէ իրրեւ թարգմանիչ եւ թէ իրրեւ ուսուցիչ նոր բացուած դպրոցներու մէջ:

Ջաղպ անունը պահուած է անաղարտ. այսպէս կը կարդան թէ Կորիւնի մեզ ծանօթ ձեռագիրն եւ թէ Մովսէս Խորենացի (Գ. 54). վերջինս ունի «Հանդերձ Ջաղպիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի»: Վրիսակ ընթերցուած պէտք է համարիլ «Ջաղել» ընթերցուածը, զոր ունի Վարդան Պատմիչ (51. «Մեսրոպ անցեալ ի Վիրս՝ առնէ եւ նոցա գիրս ի ձեռն Ջաղելի ումեմն [կարգա՛ ուրումն], որ աշակերտեցաւ նմա»): Ա. Սարուխան հետեւցուց ասկէ թէ Ջաղպ ծագած ըլլայ «Ջաղելի» ընթերցուածէն, որ կը

նշանակէ վրացերէնի մէջ «Ջաղեցի». հմմտ. Ա. Սարուխան, Վրաստան եւ Հայերը, Ա., Վիեննա 1939, էջ 209—210:

55. Բնագիրն ունի «յորոց եւ իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»: Այս ընթերցուածը մոլորուցած է գէ. Մ. Ջամչեան, համարելու թէ Կորիւն կարգուած է Վրաց եպիսկոպոս. «Կորիւն ձեռնադրեցաւ ի սրբոյն Սահակայ յեպիսկոպոսութիւն միոյ կողման Վրաց աշխարհին ի վերայ Հայոց եղելոց անդ. ըստ որում յիշատակէ եւ ինքն» (Ա. 537): Այս ըմբռնումը իշխեց երկար ժամանակ: Առաջին անգամ Նորայր (385—386) կասկածեցաւ բնագրի հարազատութեան վրայ եւ առաջարկեց ուղղել. «յորոց եւ գոտան արժանիք ելանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի»: Թադէոս Աւգալբեգեան, Անյայտ աղանդաւորներ, էջ 47—52, փորձեց կարդալ «Յորոց եւ (ղ)ոմանցն արժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ». արքայազարմ վրացի, երկրորդը՝ թագաւոր Վրաց: Այս առթիւ կը հարցուի իրեն Վրաստանի քրիստոնէութեան զարթի մասին եւ Բակուր կը դոհացնէ անոնց հարցասիրութիւնը: Իր հաղորդած տեղեկութիւնները, գորոնք գրի առած են Գեղասիոս եւ Ռուփինոս, կը հային Հայաստանի զարթին: 395էն սկսալ կ'անդրադառնայ անոր անձը արեւմուտք: Հաւանօրէն այս տարւոյն վերադարձած էր Բակուր Վրաստան, ժառանգելու հայրենի գահը: Եւ իրօք իրր 415ին կը յայտնուի ան պատմութեան իրրեւ թագաւոր Վրաց (Կորիւն): Իր զարմիկն Պետրոս Մայումայի եպիսկոպոսը ի ձեռն իր կենսագրին կը հաւաստէ մեզի թէ Բակուր առաջին քրիստոնեայ թագաւորն էր Վրաց թագաւորներու գահին վրայ: Բակուր իրեն յաջորդ կ'ունենայ իր եղբայրը Աբչիլ: Բակուրի մասին ընդարձակ տես Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան, էջ 1—52:

53. Մովսէս եպիսկոպոս բովանդակ Վրաստանի գլխաւոր եպիսկոպոսն էր (իրր 415): Իր մասին անդրադարձ տեղեկութիւններ կը պակսին: Յաջորդ ունեցաւ հաւանօրէն այն «Երեմիա եպիսկոպոսն Վրաց կողմանցն Պարսից» (Ieremia Iberos partium Persidis) որ կը յիշուի այն եպիսկոպոսներու թուին մէջ, որոնք չէին ժամանած Եփեսոս մասնակցելու ժողովին, բայց յետոյ՝ 13 օգոստոս 431 տուած էին դրով իրենց համաձայնութիւնը Ս. Կիւրղի կողմանէ. տե՛ս Ed. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, tomus I. Concilium universale Ephesinum, vol. III. (Berolini, 1929) p. 140—141. P. Peeters, Jérémie, evêque de l'Iberie perse: Analecta Bollandiana 51 (1935) 5—33.

Անշուշտ Iberos անուան կից partium Persidis չհետաւած է զանազանել տալու համար սպանիական Iberiaէն: Ե. դարուն ինչպէս Հայաստան, նոյնպէս Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհ կը գտնուէին Պարսից իշխանութեան տակ: Տարբեր անձ է Երեմիա Աղուանից եպիսկոպոս, յիշուած 415ին:

54. Ջաղպ թարգման: — Կորիւն կը ներկայացնէ զանիկա իրրեւ «այր դրագէտ եւ ճշմարտահաւատ», որ Մաշտոցի քով թարգմանի պաշտօնը կը կատարէ: Ան հմուտ էր անշուշտ հայերէն եւ վրացերէն լեզուներու. թէ նաեւ հելլենագէտ եւ ասորագէտ էր, չգիտենք: Գրագէտ էր, այսինքն ուսած էր հայ դպրութիւնը, նկատի առնելով, որ առաջին վրացերէն թարգմանութիւնները կատարուած են հայերէն բնագիրներու վրայէն. խօսքս Աստուածաշունչի մասին է:

Ջաղպ առանց տարակուսի վրահայ էր եւ մօտ էր Մաշտոց վարդապետի, երբ սա կը յօրինէր վրացերէն նշանագիրները: Մեծ եղած պիտի ըլլայ իր երախտիքը Վրաց գրականութեան սկզբնաւորութեան թէ իրրեւ թարգմանիչ եւ թէ իրրեւ ուսուցիչ նոր բացուած դպրոցներու մէջ:

Ջաղպ անունը պահուած է անաղարտ. այսպէս կը կարդան թէ Կորիւնի մեզ ծանօթ ձեռագիրն եւ թէ Մովսէս Խորենացի (Գ. 54). վերջինս ունի «Հանդերձ Ջաղպիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի»: Վրիսակ ընթերցուած պէտք է համարիլ «Ջաղել» ընթերցուածը, զոր ունի Վարդան Պատմիչ (51. «Մեսրոպ անցեալ ի Վիրս՝ առնէ եւ նոցա գիրս ի ձեռն Ջաղելի ումեմն [կարգա՛ ուրումն], որ աշակերտեցաւ նմա»): Ա. Սարուխան հետեւցուց ասկէ թէ Ջաղպ ծագած ըլլայ «Ջաղելի» ընթերցուածէն, որ կը

նշանակէ վրացերէնի մէջ «Ջաղեցի». հմմտ. Ա. Սարուխան, Վրաստան եւ Հայերը, Ա., Վիեննա 1939, էջ 209—210:

55. Բնագիրն ունի «յորոց եւ իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»: Այս ընթերցուածը մոլորուցած է գէ. Մ. Ջամչեան, համարելու թէ Կորիւն կարգուած է Վրաց եպիսկոպոս. «Կորիւն ձեռնադրեցաւ ի սրբոյն Սահակայ յեպիսկոպոսութիւն միոյ կողման Վրաց աշխարհին ի վերայ Հայոց եղելոց անդ. ըստ որում յիշատակէ եւ ինքն» (Ա. 537): Այս ըմբռնումը իշխեց երկար ժամանակ: Առաջին անգամ Նորայր (385—386) կասկածեցաւ բնագրի հարազատութեան վրայ եւ առաջարկեց ուղղել. «յորոց եւ գոտան արժանիք ելանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի»: Թադէոս Աւգալբեգեան, Անյայտ աղանդաւորներ, էջ 47—52, փորձեց կարդալ «Յորոց եւ (ղ)ոմանցն արժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ». արքայազարմ վրացի, երկրորդը՝ թագաւոր Վրաց: Այս առթիւ կը հարցուի իրեն Վրաստանի քրիստոնէութեան զարթի մասին եւ Բակուր կը դոհացնէ անոնց հարցասիրութիւնը: Իր հաղորդած տեղեկութիւնները, գորոնք գրի առած են Գեղասիոս եւ Ռուփինոս, կը հային Հայաստանի զարթին: 395էն սկսալ կ'անդրադառնայ անոր անձը արեւմուտք: Հաւանօրէն այս տարւոյն վերադարձած էր Բակուր Վրաստան, ժառանգելու հայրենի գահը: Եւ իրօք իրր 415ին կը յայտնուի ան պատմութեան իրրեւ թագաւոր Վրաց (Կորիւն): Իր զարմիկն Պետրոս Մայումայի եպիսկոպոսը ի ձեռն իր կենսագրին կը հաւաստէ մեզի թէ Բակուր առաջին քրիստոնեայ թագաւորն էր Վրաց թագաւորներու գահին վրայ: Բակուր իրեն յաջորդ կ'ունենայ իր եղբայրը Աբչիլ: Բակուրի մասին ընդարձակ տես Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան, էջ 1—52:

53. Մովսէս եպիսկոպոս բովանդակ Վրաստանի գլխաւոր եպիսկոպոսն էր (իրր 415): Իր մասին անդրադարձ տեղեկութիւններ կը պակսին: Յաջորդ ունեցաւ հաւանօրէն այն «Երեմիա եպիսկոպոսն Վրաց կողմանցն Պարսից» (Ieremia Iberos partium Persidis) որ կը յիշուի այն եպիսկոպոսներու թուին մէջ, որոնք չէին ժամանած Եփեսոս մասնակցելու ժողովին, բայց յետոյ՝ 13 օգոստոս 431 տուած էին դրով իրենց համաձայնութիւնը Ս. Կիւրղի կողմանէ. տե՛ս Ed. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, tomus I. Concilium universale Ephesinum, vol. III. (Berolini, 1929) p. 140—141. P. Peeters, Jérémie, evêque de l'Iberie perse: Analecta Bollandiana 51 (1935) 5—33.

Անշուշտ Iberos անուան կից partium Persidis չհետաւած է զանազանել տալու համար սպանիական Iberiaէն: Ե. դարուն ինչպէս Հայաստան, նոյնպէս Վրաստան եւ Աղուանից աշխարհ կը գտնուէին Պարսից իշխանութեան տակ: Տարբեր անձ է Երեմիա Աղուանից եպիսկոպոս, յիշուած 415ին:

54. Ջաղպ թարգման: — Կորիւն կը ներկայացնէ զանիկա իրրեւ «այր դրագէտ եւ ճշմարտահաւատ», որ Մաշտոցի քով թարգմանի պաշտօնը կը կատարէ: Ան հմուտ էր անշուշտ հայերէն եւ վրացերէն լեզուներու. թէ նաեւ հելլենագէտ եւ ասորագէտ էր, չգիտենք: Գրագէտ էր, այսինքն ուսած էր հայ դպրութիւնը, նկատի առնելով, որ առաջին վրացերէն թարգմանութիւնները կատարուած են հայերէն բնագիրներու վրայէն. խօսքս Աստուածաշունչի մասին է:

Ջաղպ առանց տարակուսի վրահայ էր եւ մօտ էր Մաշտոց վարդապետի, երբ սա կը յօրինէր վրացերէն նշանագիրները: Մեծ եղած պիտի ըլլայ իր երախտիքը Վրաց գրականութեան սկզբնաւորութեան թէ իրրեւ թարգմանիչ եւ թէ իրրեւ ուսուցիչ նոր բացուած դպրոցներու մէջ:

Ջաղպ անունը պահուած է անաղարտ. այսպէս կը կարդան թէ Կորիւնի մեզ ծանօթ ձեռագիրն եւ թէ Մովսէս Խորենացի (Գ. 54). վերջինս ունի «Հանդերձ Ջաղպիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն եւ հայ լեզուի»: Վրիսակ ընթերցուած պէտք է համարիլ «Ջաղել» ընթերցուածը, զոր ունի Վարդան Պատմիչ (51. «Մեսրոպ անցեալ ի Վիրս՝ առնէ եւ նոցա գիրս ի ձեռն Ջաղելի ումեմն [կարգա՛ ուրումն], որ աշակերտեցաւ նմա»): Ա. Սարուխան հետեւցուց ասկէ թէ Ջաղպ ծագած ըլլայ «Ջաղելի» ընթերցուածէն, որ կը

© National Library of Armenia

Քաւնաց, եւ կէս ազգին՝ թագաւորեաց (տպ. թագաւորեալ) Խոսրով հրամանաւ թագաւորին Պարսից»:

59. Անատողիոս սպարապետ: — *Մաշտոց այս ճանապարհորդութեան ձեռնարկած էր իբր 420ին: Այս չորանին Հռոմէական արեւելեան բանակին սպարապետը* (militum per Orientem magister) *իր նիստն ունէր Անտիոք: Մեզի անծանօթ են ընդհանրապէս 410—436 տարիներու արեւելեան սպարապետները յանուանէ, եւ մասնաւորապէս Անատոլիոսի սպարապետութեան առաջին տարին: Պրոկոպիոս* (վան Պարսկ. Պատ. Ա. 2) *խօսելով 421/22ի Հռոմայեցւոց եւ Պարսից մէջ ծագած կռուոյ մը մասին, կը դրէ թէ Անատոլիոս իր հնարամտութեամբ վերջ տուաւ պատերազմին: Այս չորանին էր, որ Անատոլիոս ասպնջականութիւն չնորհեց Ասպահապետին, որ Վռամ Ե.ի հալածանքին առիթ տալով Հռոմայեցւոց քով ապաստան խնդրած էր, ինչպէս կը պատմուի Ս. Եւթիմիոսի վարքին մէջ: Գիտենք, որ Անատոլիոս 438ին* Magister utriusque militiae per orientem *կարգուեցաւ, ըստ Մարկեղղինոսի 441ին հրամանատարն էր Պարսից դէմ զրգռուած կռուի մը, որ վերջ գտաւ միամեայ զինադադարով. 446ին պատրիկ եւ* magister militum praesentalis *անուանուեցաւ, երկիցս գեսպանութեամբ Աւտիղայի առաքուեցաւ եւ 451ին նորէկ էր Քաղկեդոնի ժողովին: Հմմտ.* Seeck: Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie II (1896) էջ 2072 եւ R. Aigrain: Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques II (Paris 1914) 1496—1497. *Ակինեան, Եղիւէ վարդապետ, Ա., 261—270:*

«Ի մուտս ճանապարհին»: — *Մաշտոց Հռոմէական Հայաստանի եպիսկոպոսներէն, իշխաններէն, զաւառականներէն եւ ի վերջոյ սպարապետէն պատիւներ կը դանէ: Կը տեսնուի ասիկ, թէ Մաշտոց Անատոլիոսի պատահած է զաւառներ կարելէ եաքը, բայց Մելիտինէ հասնելէ յառաջ: Միւս կողմէ ծանօթ եղած է Դերջանի եպիսկոպոսին: Արդ կը հարցնենք. ո՞ւր պատահեցաւ Մաշտոց Սպարապետին եւ ո՞ւր սպասել կայսեր պատասխանին. ի՞նչ իմանալու է «ի մուտս ճանապարհին»: Հ. Յ. Թորոսեան* (Բազմավէպ, 1931, էջ 469—471, *կ'առաջարկէ տեղիքս կարդալ «Անատոլիս ի քաղաքին Անտիոք, խոստանայր լինել ձեռնտու ճանապարհին»: 1936ին փորձած էի Բնագրին*

Ի ՄՈՒՏՁԱՆ ԱՊԱՐՀԻՆ ուղղել Ի ԴԵՐ ՋԱՆ ԳԱԻԱՌԻՆ

այս լինքն Մաշտոց Պարսկական–Հայաստանի սահմանէն անցնելով մտաւ Հռոմէական Հայաստան, հասաւ Կարին եւ յառաջացաւ մինչեւ Դերջան եւ դադար առաւ. թերեւս նաեւ հոս տեսակցութիւն ունեցաւ Անատոլիոսի հետ: Դերջան սահմանակից է Սասաղ քաղաքին, որ Փոքր Հայոց կը վերաբերի եւ կրնայ նկատուիլ նաեւ «մուտք ճանապարհին» դէպի անձուկ իմաստով Հռոմէական հող, ուսկից ռազմավիրական ճանապարհը կ'իջնայ դէպի Մելիտինէ: Արդեամբք ալ երբ կը հասնի կայսերական հրամանը, Մաշտոց իր աշակերտներու եւ Դերջանի Գինդ եպիսկոպոսի հետ կը մեկնի Մելիտինէ եւ ապա նոյն եպիսկոպոսին ընկերակցութեամբ դէպի Կ. Պոլիս:

60. Արկադիոս կայսր վախճանեցաւ 408ին, թողուով դահին *ժառանգ Թէոդոս Բ. Փոքր հնդամեայ հասակին: Մինչեւ 415 վարեց պետական գործերը Անթեմիոս. ապա Ծերակուտին հաւանութեամբ պետութեան վարչութիւնը ձեռք առաւ հանճարեղն Պուլքերիա, կայսեր քոյրը Աւգոստա տիտղոսով: 421ին ամուսնացուց Պուլքերիա իր եղբայրը Եւդոկիայի հետ: Թագուհին օգնական ունենալով Քրիսաւիոս նեբքինին, միջամուխ եղաւ վարչական գործերու մէջ. անոր անկումէն վերջ Քրիսաւիոս էր որ կը վարէր պետութիւնը: Պուլքերիա ժ֊կամակ եղածներէն՝ առանձնացաւ իր սեպհականութեան պալատը:*

Սխալը զոր գործած էր Թէոդոս Մեծ Հայոց հանդէպ, ջանաց Թէոդոս Բ. ըստ կարի ուղղել: Երբ Մաշտոց դիմեց կայսեր Հռոմէական Հայաստանի մէջ զպրոցներ բանալու, հայ դպրութիւնը ուսուցանելու, քարոզելու եւ ևկեղեցական գիրքերը դարմանելու, յօժար կերպով ընդառաջ եկաւ իրեն կայսրը եւ պետական գանձարանէ տրամադրեց կարեւոր պէտքերը: Հաւանօրէն նաեւ հայ թարգմանիչներուն ի Կ. Պոլիս ձեռնտու եղաւ: 451ին, երբ հայ պատգամաւորութիւնը խնդրեց կայսեր օգնութիւնը Պարսից դէմ, կայսեր արկածաւոր մահը 28 յուլիս 451:

Յարմուենիս յուղարկելոյ: — *Յ ձեռագիրն ունի հոս. «Հրաման ելանէր (ի կայսերէ) վախլուչ մեծարանօք գՍուրբն ակումիտ անուն կոչելոյ: Այսպէս մտած է բառս նաեւ Բառգրքերու մէջ. Նշ. կը մեկնէ ακοίμητος «անքուն. աքնոյ. հակոյ». այսպէս նաեւ Ասմաւեան, Արմատ. Բառ. Ա. 95 եւ Հիւբշման, Հայ. Քեր. 339: Հմմտ. վարք Հարանց, Ժդ. «Հանդիպեցաւ նմա միայնակեաց մի Անհանդստից վանացն, որ կոչի Ակիմէտ»: Թերեւս այս ընթերցուածի ազդեցութեան տակ եղած է նաեւ Մ. Խոր. Գ. 57. երբ կ'ըսէ թէ «յաւուրսին վարդապետս զրեցաք դնա»:*

Հ. Յ. Թորոսեան, Բազմավէպ, 1931, էջ 473 ճշդիւ ուղղած է «յարքունիս յուղարկելոյ». Հմմտ. Մաշտոց վարդապետ, էջ 140:

Աւգոստականք: — *Կորիւն նկատի ունի երկու գահ եւ երկու գահակալ ներ. անոնք են առանց տարակուսի Թէոդոս Բ. իրրեւ թագաւոր եւ իր քոյրն Պուլքերիա իրրեւ Աւգոստա եւ վարիչ պետական գործերու: Ըստ այմ իմաստնալու է Իդ. 3. «մտեալ (Մաշտոցի) առաջի պատուականալ Աթոռոյն՝ յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն» եւ Ժդ. 3. «Եւ երկիր պագեալ ծիրանափառ Աւգոստականացն»:*

Աւգոստական լատ. Augustus, իտ. Augusta *բառն է, որ կը նշանակէ բնական իմաստով «սուրբ, նուիրական, պաշտելի», որ ապա իրրեւ պատուանուն տիտղոս յատկացուեցաւ կ. Ոկտաւիանոս կեսարի, երբ միապետական իշխանութիւնը ժառանգեցին դահին հետ այս պատուանունն ալ: Յաջորդ կայսրները հաւանօրէն σεβαστός (իտ. σεβαστή) բառով, նունն ալ: Յոյները նոյնը արտայայտեցին σεβαστός: Սովորութիւն որ իր կարգին փոխ առնուեցաւ հայերէնի մէջ ալ «Սերաստոս»: Սովորութիւն եղաւ պատուանունս զործածել նաեւ կայսրուհւոյն, կայսեր մօր եւ քրոջ եւ դստեր համար: Հիպպոլիտոս իր ժամանակագրութեան մէջ կը գրէ. «կայսր Սեբաստոս Ոկտաւիոս, որ եւ Աւգոստոս... յորմէ հետէ Աւգոստեանք եւ Սեբաստեանք անուանեցան թագաւորք Հռովմայեցւոց» (Անանուն ժամ., էջ 25). այսպէս նաեւ Եւսեբիոս իր ժամանակագրութեան մէջ (Ա. 196). «Աւգոստոս որ Սեբաստոն յորջորջեցաւ եւ թարգմանի Պաշտելի»: Եւթագի քով ունինք «աւգուստոս» (էջ 100), մինչ Ոսկ. Պաւղ. Ա. 207. «ինքնակալ» կը թարգմանէ, ուր յն. ունի «աւգուստոս»: Աւգոստոս եւ Սեբաստոս բառերու չուրջ տես Վարդանեան, Եւթագի Մատենագրութիւնք, էջ 100—101:*

61. Ակակիոս եպիսկոպոս Մելիտինէի: — *Մելիտինէ փոքր Հայոց մայրաքաղաքն է, այժմ Մալաթիա անուամբ, եփրատի ափին: Եպիսկոպոսական նիստ քաղաք էր: 418/9ին, երբ հանդիպեցաւ հոն Մաշտոց, քաղաքին եպիսկոպոսն էր Ակակիոս: Սա 390ին Մելիտինէի եկեղեցւոյն պաշտօնեաներէն մէկն էր, ինչպէս կը պատմուի Ս. Եւթիմիոսի վարքին մէջ, ծագումով ազգական ընտանիքէ, հմուտ արուեստին եւ եկեղեցական գիտութիւններու: Ոսբէոս, Մելիտինէի եպիսկոպոս, անոր խնամքին յանձնած էր Ս. Եւթիմիոսի դաստիարակութիւնը: Թէ ե՞րբ քաղաքին եպիսկոպոս կարգուեցաւ Ակակ, չգիտենք. յամենայն դէպս 419ին եպիսկոպոսական գահին վրայ ոգջունից զինքը Մաշտոց: Անոր հոգածողութեան յանձնեց Մաշտոց իր աշակերտները:*

Ակակ անձամբ ծանօթ Կ. Պոլսոյ Նեստոր եպիսկոպոսին հետ, զուր տեղ աչխատեցաւ (430) եա կեցնել գանիկա մոլար վարդապետութենէն: 431ին մասնակցեցաւ եփեսոսի ժողովին: 433/34ին ի միասին եղեսիոյ Ռարուլա

Հանդ. Ամս. 1949, թ. 4—12:

© National Library of Armenia

եպիսկոպոսին հետ խօլ պայքար մղեց Թէոդորոս Մոպսուէստացւոյ գրուածքներու դէմ: Գրեց զգուշացուցիչ թուղթեր նաեւ Սուրբ Սահակին եւ հայ նախարարներուն (Հռոմէական Հայաստանի): Փութաց Ս. Սահակ անդորրացնել զինքը (այս թղթակցութիւնները տես Գիրք Թղթոց, էջ 14—18, 19—21):

Ակակ վախճանած ըլլալու է 449էն յառաջ, վասն զի այս տարւոյն Եփեսոս գումարուած ժողովի մը մէջ Մելիտինէի եպիսկոպոս կը յիշուի Կոստանդիանոս: Չմմս. U. Rouziesի յօդուածն Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclesiastiques, I. p. 242—243 եւ Ակինեան, Մաշտոց Վարդապետ, էջ 140—141 = Հանդ. Ամս. 1936, էջ 531/32:

62· Ղեւոնդիոս, որուն տեղական անունը չէ յիշած Կորիւն, էր անշուշտ «ի Վանանդայ» (Փարպ. 101), որ յետոյ Կորիւնի հետ Կ. Պոլիս ուղարկուեցաւ Ս. Սահակէ՝ եւ Մաշտոցէ տանելու համար Պրոկղի Թուղթին պատասխանը (Կոր. ԺԶ. 4): Մեծ մասնակցութիւն բերաւ Ղեւոնդ 451ի կրօնական պատերազմին. նահատակուեցաւ 454ին ի Ռեւան: Չմմս. իր մասին՝ Մաշտոց Վարդապետ, էջ 188—190:

63· Գինք եպիսկոպոս Դերջանայ: — Դերջան (յն. Δερξηνη, լտ. Dercene, Derxene) Բարձր Հայոց գաւառներէն մին է, այժմ Մամախաթուն գլխաւոր քաղաքով: Այս տեղ էր հին Բագաւիճը կամ Բագայաւիճը: Հաւանօրէն հոս էր Գինք եպիսկոպոսի աթոռանիստը: Այլուսամ անծանօթ է Գինք եպիսկոպոս:

64· Յաբէուճատուր դեսպակ: — Բ ձեռագիրը կ'ընծայէ հոս աղաւաղուած ընթերցուածս. «յանարուղն դիմոսական»: Հ. Յ. Թորոսեան (Բազմավէպ, 1932, էջ 5—7) առաջարկած է կարդալ կա՛մ «ի կառս՝ ի դեսպակս արքունական» եւ կամ «եւ կալեալ զճանապարհս արքունական»: Ես փորձած էի ընթեռնուլ «յԱնտիոք ի դեսպական» (Մաշտոց Վարդապետ, էջ 141): Այժմ նկատի առնելով Կ. Պոլսէն վերադարձի համար ըսուածը. «եւ անդէն ի դեսպակս ի կառս արքունատուրս» (Ագ. «եւ անդէն յոսկիապատ կառս արքունատուրս») կը համարիմ թէ նաեւ հոս նոյն ասութիւնը գործածուած ըլլայ, քանի որ հոս ալ արքունական հիւրասիրութիւնը կայ. միւս կողմէ Կ. Պոլիս հասնելու համար անհրաժեշտութիւնը չկայ Անտիոքի ճանապարհը բռնելու: Կը կարդամ «յարքունատուր դեսպակս»: Բառս դեսպակ բաւական յաճախութեամբ գործածուած է դասական եւ ոչ դասական հեղինակներու քով. քիչ վարը բառիս կցուած «ի կառս» պէտք է նկատել երկրորդ ձեռքէ լուսանցագրութիւն:

65· Ատտիկոս եպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ, բնիկ Սեբաստացի, մայրաքաղաքին եպիսկոպոսական գահը բարձրացած է 415/16ին եւ վախճանած է 10 Հոկտեմբեր 425: Կ'ըսուի թէ իր խօսուածքին մէջ զգալի էր հայկական չեշտը: Եպիսկոպոսին «Հայրապետին սրբոյ» տիտղոսը կը համարիմ եկամուտ. իսկ «կաթողիկոս» յորջորջումը, որ նաեւ քիչ յետոյ կը կրկնուի, խմանալու է Մեթրապոլիա խմաստով:

66· Մաշտոցի Կ. Պոլիս երթալու ճշդրիտ տարին կարելի չէ մատնանշել· P. Peeters, Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien: Revue des études arméniennes, 9 (1929), 203—237, յատկապէս էջ 212, կը նշանակէ 422 տարւոյն. ես համարած էի 419/20ին (տե՛ս Մաշտոց Վարդապետ, էջ 143): Ներքին ցուցմունք կ'ենթադրեն 416—426 տարիները, երբ Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոսն էր Ատտիկոս: Այս 10 տարիները կարելի էր սեղմել, եթէ ունենայինք ճշդրիտ տեղեկութիւններ Մելիտինէի Ակակ եպիսկոպոսի գահակալութեան եւ Անտիոքիոսի սպարապետութեան առաջին տարիներու մասին: Նկատի առնելով Կորիւնի արտայայտութիւնը «մտեալ առաջի պատուական աթոռոցն՝ յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն... եւ երկիր պագեալ ծիրացած ըլլայ Թէոդոս Բ. եւ անոր քոյրն Պուլքերիա ուղղութեամբ: Պուլքերիա պետական գործերը Թէոդոսի յանձնեց 419/20ին (տե՛ս վերը Ծան. 60): Մաշ-

տոց 411—416 մերձաւորապէս անցուց Գողթն—Սիւնիք—Աղուանք—Վրաստան. ուստի կարող էր ղէպի Հռոմէական Հայաստան ուղեւորութեան ձեռնարկած ըլլալ 417ին: 418—421 տարիներուն Զաւիկը կը պատահէր. 7 ապրիլ 418, 30 մարտ 419, 18 ապրիլ 421:

67· Սակր, Սակերք: — Բառս Կորիւնի քով կը դանենք յդ. հայերէն եւ դարձեալ հոլովներով. «Սակերօք կայսերապէտ նշանակելովք. հանդերձ սակերօք կայսեր· առեալ սակերս կայսերական նշանաք». ուր Սակերք ներկայացուած է ըստ իմաստին հայերէն թարգմանութեամբ «կայսերապէտ նշանակաք», ինչպէս առաջին վկայութենէն կը տեսնուի, «նշանակելովք» կարդալով նշանաւոր: Այսպէս պէտք է ուղղել նաեւ յաջորդ երկու վկայութիւններու մէջ: Բառիս եզակի ձեւը սակր կը տեսնուի Գ. Ճարպնարէն. «Թագաւոր ոչ գորոնք յառաջ կը բերէ Նէր. Վենետիկի Գ. Ճարպնարէն. «Թագաւոր ոչ տպաւորելով զրանն ի քարտիսի, որ Իսալացւոց բարբառովն՝ Յորժամ ոչ զթագաւորական սակր ապականելով որպէս զրան Թագաւորին՝ ի մահ ածէ»: Սակր, ինչպէս Նէր. ուղիղ խմացած է, լատ. sacer բառն է, իմաստով «սրբագանաչ վճիռ կամ գիր արքայադրոշմ»: Կ'ըսուի epistola sacra sacra imperialis, նաեւ բառիս չեզոք ձեւի (sacrum) յոգնակին՝ sacra (ասիկ յն. σάκρα), ինչպէս ունի Ս. Գրիգոր Մեծ (Epist. I. 47). Ս. Նեղոս առ Փիլիպոս սքոլաստիկոս Թուղթին մէջ կը գրէ. ἐπὰν δὲ ὑπογραφὴν ὀέξεται βασιλικὸν ὡς σάκρα ὀνομάζεται (կայսեր կողմէ առորագրուած գիրը կը համարուի սակրա (սակերք): Չմմս. Ed. Brinckmeier, Glossarium diplomaticum, II, Hamburg 1855, S. 495 եւ Du Cange, Glossarium, VII. Paris 1938, p. 256. Sacra կ'անուանէին յատկապէս արեւելեան հռոմէական կայսրներու այն հրովարտակներ, որոնցմով որ եւ է չնորհ կամ աստիճան կը բաշխէին կայսերք իրենց բռնակալութեան ձեռնարկած ատեն:

68· Բոլբորեանք: — Բ ձեռագիրն եւ տպագիրք ունին նախ «Բարբարոսաց» եւ ապա «Բարբարիանոսաց ազանդ». Հ կը կարդայ «ազանդն Բորբորիանոսաց»: Առաջին անգամ Եպիփան կիպրացւոյ քով կը հանդիպինք «ազմատիկք». ծագած յն. βόρβορος, «աղբ, տիղմ, բորեանք) անունով, այն է «ազմատիկք». Ծագած յն. βόρβορος, «աղբ, տիղմ, սիկ». ասոնք գնոստիկեաններ են, կամ գոնէ անոնցմէ մաս մը: Արդէն Կղեմէս Ալեքսանդրացի կը սպառնայ գնոստիկեաններն ամանք, թէ նոխազի նման անձնատուր են հեշտասիրութեան (Strom, II. 20. III, 47): Թերեւս Կղեմէսի իրենց հոգին չարութեան տիղմին մէջ դրէ (Haeres, XXVII, 3). «Անոնք Բորբորեանք, որոնք ազգութեան տակ Բորբորեանք անուանած ըլլայ զանոնք եպիփան, որ կը կոչուին: Կ'անուանուին նաեւ Կորդեանք, որոնք կոչուած են, վասն զի անոնց անատակ կենդաչաւայր, սարահարթ. այսպէս կերակրոց նմանիլ կ'ուզէ. զանոնք կը հետագրի պատճառաւ ոչ ոք անոնց հետ կերակրոց հետ հաց չեն բեկաներ: Անոնք կը նախատեն ինչպէս պղծեալներ. անոնց հետ կենակցի, կը կոչուի Կորդեան: Այսուհետեւ նզովեալներ. ով որ անոնց հետ կենակցի, կը կոչուի Կորդեան: Այսպիսիներ եղիպտոսի մէջ սատրատիոտ եւ փիրմոնիտ կ'անուանեն»: Բոլոր այս անուանները, բացի Զակէեանք, ուրիշներ Բարբելիտ քով կը յիշուին: Ակակ կարելի է հետեւցնել, թէ գնոստիկեաններու առաջնորդներ գոյութիւն չեն ունեցած, գոնէ ե. դարէ յառաջ: Ս. Աւգոստինոս (Haeres VI) այն ձեւի է, թէ անոնց այլաբանօրէն տրուած է այս անունը: Թէոդորետ (Haeret. Fabul. , I 13) համաձայն վաղենտինեանց ճիւղաւորումներն են բարբորիանք կամ Բորբորեանք, Նաասեանք, Սարահարք եւ փիրմոնիտք. այսպէս Բորբորեանք անունը ստացած են, իրենց արարողութեանց պատճառաւ, որոնք

© National Library of Armenia

անհրեւակայելիօրէն ամօթալի են: Փիլոստորգիոս (Hist. eccles. III) կը պատմէ թէ Դ. դարուն Աւետիս Բորբորեանի մը հետ վէճի բռնուած եւ զայն լռեցուցած է: Ասոնք յիշուած են ուրիշ հերձուածողներու թուին մէջ 428ին (Cod. Theod. XVI, v, 65):

Եպիփանի Յանդիմանութիւնն հերձուածողաց թարգմանուած էր հայերէնի. զոր Եղնիկ կարգացած էր: Անոր համառօտութեան նոր թարգմանութեան մէջ կ'ըսուի պարզապէս: «Ճէ. Բորբիոնք, որք ասին Տղմոյինք. զամենայն մեզս անխտիր զործեն» (Արարատ, 1892, էջ 18): Մ. Խորենացւոյ «Բորբորիտոնաց» կ'ենթադրէ յոյն աղբիւր մը:

Կորիւն կը նկատէ այս աղանդաւորները «ժանտագործ ազգ», «դժպիրհ եւ կամակոր աղանդ»: Անոնք Հռոմէական Հայաստան թափանցած պէտք է ըլլան Ասորիքէն 385էն առաջ: Անոնց դէմ մաքառած է Ե. դարու առաջին երեսնամեակին Եդեսիոյ եպիսկոպոսը Ռաբուլա. անոր կենսագիրը կը հաղորդէ տողերս. «Բարբոյեանները ամօթալի աղանդն եւ աղտեղի աւանդութիւնը հալածեց Ռաբուլա իր կեանքին բովանդակ տեւողութեան. չարժած ճշմարիտ մարդասիրութենէ. որովհետեւ անոնց ժանտագործութիւնն այնպէս մեծ եւ անոնց վարդապետութիւնն այնպէս ամօթալի է, որ մաքուր չրթունքներն եւ ողջախոհ ականջները պիտի աղտեղէին, եթէ ուզէինք անոնց մասին խօսիլ: Այս պատճառով ալ սահմանեց Ռաբուլա, որ անոնք իր թեմին մէջ չհամարձակին երեւալ»:

E. de Faye, Gnostiques et gnosticisme, Paris 1925, p. 421—423. G. Bardy, Borboriens: Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastiques, t. (Paris 1936), p. 1178/1179. G. Bickell, Ausgewählte Schriften der syrischen Kirchenväter Aphraates, Rabulas und Isaak von Ninive, Kempten 1874, S. 197. Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 150—151:

69. Բենիամին երէց: — Ազգով ազուանէ էր Բենիամին, իր ազգային լեզուն էր ազուաներէն. քանի որ ինքը կոչումով երէց է, պէտք է ժողովուրդն ալ քրիստոնեայ եղած ըլլայ: Բենիամին կը ներկայանայ Մաշտոցի, երբ նա Հռոմէական հողի վրայ կը գտնուէր. կը խնդրէ վարդապետէն ազուաներէն լեզուի համար այբուբեն:

Մաշտոց իբր 5 տարի յառաջ Աղուանից աշխարհը գացած, թագաւորի եւ եպիսկոպոսի հաւանութեամբ ղպրոցներ բացած, եւ որովհետեւ հայերէնին նախօսէր էր աշխարհը, հայերէն գրականութիւնը անոնց մատչելի ըրած էր: Այն ժամանակ «աղուանէրէն» լեզուի համար մասնաւոր այբուբենի պէտքը չէր զգացուած: Ի՞նչպէս այժմ օտար հողի վրայ ազուան երէց մը նման խնդրանք մը կրնար ներկայացնել Մաշտոցի:

Հարկ է հոս «ազուան» անուան տակ ոչ–ազուան ժողովուրդ մը ենթադրել: Ազուանք եւ Աղան (Ալան) ժողովուրդներու անուննները թէ Հայոց եւ թէ յոյն եւ լատին հեղինակներու քով իրարու հետ կը չփոթուին, թէ զրահագիւտութեան եւ թէ անուան նմանահնչութեան պատճառաւ: Այս տեղ «ազուան» անուան տակ պէտք է իմանալ Ալաններըը, եւ այն ա՛յն Ալաններըը, որոնք Գոթերու հետ Արեւմուտքէն գաղթած են Արեւելեան Հռոմէական Պետութիւն, եւ հոն զինուորական ծառայութեան մտած: Երկար ժամանակ Գոթերու հետ ի միասին ապրած, կորնթացուցած էին Ալաններըը իրենց մայրենի լեզուն եւ կը խօսէն գոթերէն: Ուստի այստեղ Բենիամին ազգով ալան անուանած է, իր խօսած լեզուն ալ ալաներէն կամ «ազուաներէն»:

Մաշտոց կատարած է անոր խնդրանքը: Այն այբուբենը, զոր նա կազմած եւ յանձնած է Բենիամինին, այժմ սովորութիւն է կոչել գոթական այբուբեն, որ կը բաղկանայ 27 նչանագիրներէ: Հիմնական տարրն է հոն յունականը, նոր են 7 նչանագիրը միայն, որոնք ձեւուած են Մաշտոցէն այն սկզբունքով կամ գիր յօրինելու արուեստով, զոր նա կիրարկած էր հայերէն այբուբենի վրայ:

Այս գոթական այբուբենէն ծագած են ռուն (run) կոչուած ազգաբառը, որ գործածուած է ի սկզբան փայտագրութեան համար, եւ ապա նաեւ քարեայ

եւ մետաղեայ առարկաներու վրայ: Մնացած են այս ռուն կոչուած գրերով արձանագրութիւններ, անթուական: Անոնցմէ խումբ մը կը ներկայացնէ մի եւ նոյն բնագիրը առաւել կամ նուազ ամբողջութեամբ: Այս խումբը սովորութիւն է կոչել առաջին 6 գրերու անունով Futʿark: Ինձ յայտնեցաւ կարդալ այս արձանագրութիւնը. որ էր ռուն գրերով գրուած հայերէն նախադասութիւնս. «Փութացարուք աւրհնել գիրիատոս Տէր Քմլ. (Քմանուէլ) ընդ (մեզ Աստուած. յաւիտանս յաւիտենից)»: Կը համարիմ, թէ Մաշտոց երբ յանձնեց գոթական այբուբենը Բենիամինին, սա խնդրեց յիշատակի համար նոյն նչանագիրներով հայերէն նախադասութիւն մը, որ պիտի ծառայէր Գոթ ժողովուրդին համար իբրեւ պահպանակ, գիր օրհնութեան:

Այդ ժողովուրդը թէեւ անտեղեակ պիտի ըլլար գրուածքին խմաստին, բայց գրողին հմայիչ անձը պիտի պարգեւէր գրուածքին պահպանիչ ոյժ: Եւ իրրեւ այսպիսի պահպանակ չորս ըլած է այն Նորուեգիա, Շուէտ, Գերմանիա եւ Անգլոսաքսոնական երկիրներ:

Տե՛ս Մաշտոց վարդապետ, էջ 295—420:

70. Եւնովք եւ Դանիէլ: — Մաշտոց իր այս երկու աշակերտները կը զեղէ Հռոմէական Հայաստան, չ'ըսուիր ո՛ր քաղաքը կամ գաւառը, հակիրճ համար ղպրոցներու եւ տարածելու համար հայկական դպրութիւնը: Եւ ընդհանրապէս անձանօթ կը մնան մեզի ոչ միայն այս երկու աշակերտներու գործունէութիւնը, այլ եւ Հռոմէական Հայաստանի գրական բարգաւաճումը: Մաղկեցա՞ւ հոն հայ գրականութիւնը, թարգմանական արուեստը եւ այլն: Ե. դարուն վերջերը ի Թորգան երեւան կու գայ Գառնիկ ճգնաւոր, որ հաւանօրէն Ագաթանգեղոսի խմբագրիչն է: կրնայ մտածուիլ, որ Գրիգոր Աստուածարանի եւ այլ Ս. Հարց գործերէն ինչ ինչ Հռոմէական Հայաստանի արդիւնաբերութիւնն ըլլայ:

Դանիէլ անունը այս տեղ միայն երեւան կու գայ: Ունի՞ անունս որ եւ է ազերս Դանիէլ անունի հետ, որ երկիցս կը յիշուի փաւստոսի քով (Ե. 37. «Դանիէլ ումն գամատեա սպարակրացն (՞) գնդին»:

71. Արտաշէս թագաւոր: — Վռամշապուհ վախճանած էր 408/409ին: Գահը իբր 10 տարի թափուր մնացած էր, բայց բարձրագոյն Դուռը, թերեւս թէ «բարձաւ թագաւորութիւնն Հայոց»: Բայց բարձրացնել Վռամշապուհի որդին: Ս. Սահակի խնդրանքով, հաճած էր գահ բարձրացնել Վռամշապուհ թագաւորէ Նկարագիր կարգաց գրութեան հեղինակը, եզնիկ կը գրէ. «Ամս հարուստս մարզպանք պարսից կալան. ապա Արտաշէզ որդի Վռամշապհոյ թագաւորէ հրամանաւ պարսից արքային», իբր 421/22ին: Երբ Մաշտոց վերադարձաւ Հռոմէական Հայաստանէն, գտաւ գահին վրայ Արտաշէս թագաւորը: Կորիւն աւելի տեղեկութիւն չի տար թագաւորութիւն մը, որ պիտի ծառայէր (24—25) կը գրէ թէ «բարձաւ թագաւորութիւն Հայոց» ուսաի իբր 427/28ին: Չմմտ. Ակինեան, Մաշտոց վարդապետ, էջ 31—34:

72. Արծիւ թագաւոր վրաց: — Մաշտոց երկրորդ անգամ Վրաստան այցելեց իբր 422ին: Բակուր թագաւոր վախճանած էր. գահին վրայ գտաւ Արծիւ թագաւորը: Սա, ինչպէս պիտոյս Մայրագոմ եպիսկոպոսին կենսագրէ, եղբայրն էր Բակուրի, որդին յառաջացած տարիքի մէջ: Յոյն կենսագիրը կ'անուանէ թագաւորս Արսիլեոս, Մ. Խոր. Արծիլ. վրացիք զիրը կը հայորդէ, Արծիլ» (Պատմ. Վրաց, էջ 30): Տե՛ս Ակինեան, Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ Վրաստան, էջ 21—30:

73. Աշուշայ իշխան Տաշրացւոց: — Կորիւն գովութեամբ կը յիշէ զինքը իբրեւ «այր պատուական եւ աստուածասէր». եւ Ղազար Փարպեցի կը հաստատէ, թէ ան «էր այր խելացի եւ խորհրդական» (էջ 52): Կորիւն «Իշխան Տաշրացւոց» գիտէ դանիկա, մինչ Փարպեցի թէ «իշխան» եւ թէ «դպեաչխ» կ'անուանէ: 297էն յառաջ, երբ Գուգարաց նահանգը, ուր էր Տաշիրք, Հայաստանի մաս էր, չորս դպեչխութիւններէն մին էր. իսկ 297էն եւ Վրաց անցնելով զգրեցաւ դպեչխութիւնը: Ե. դարուն այն չորքանը, որ դպեչխու-

© National Library of Armenia

թեան կ'ենթարկուէր, վերածուեցաւ մարզպանական չրջանի, ուղղակի Տիզբոնի հսկողութեան տակ, այս անգամ Կողբիսէն մինչեւ Կասպից Դուռ տարածութեամբ «Վրաց մարզպան» տիտղոսով: Այս քաղաքական բաժանումնքի հետեւանքով նախկին բդեչխական տան իշխանութիւնը ամփոփուեցաւ Տաշիրք գաւառին սահմաններու մէջ, իշխան տիտղոսով: 422/23ին, երբ Մաշտոց այցելեց Տաշիրք, Վրաց մարզպանն էր, ինչպէս կարելի է ենթադրել, Վասակ Սիւնի, իսկ Տաշիրքի իշխանը՝ Աչուշայ:

Աչուշայ իշխան առանց տարակուսի նոյն է այն համանուն իշխանին հետ, զոր Փարպեցի (էջ 47) կը յիշէ «յաշխարհէն Վրաց բդեչխն Աչուշայ» ի թիւս այն հայ իշխաններու, որոնք հաւաքուած էին Արտաշատ Յազկերտ Բ.ի հրովարտակին պատասխանելու համար (450) եւ անոնց հետ ի Դուռն ուղեւորեցաւ: Աչուշայ «ունէր կին յազդէն Սրծբուհեաց (Անուշվոամ), զքեզնի մեծի սեպհին Մամիկոնէից». այսինքն զքոյրն Զուիկի, որ էր կին Համազկի Մամիկոնեան, եղբօր Վարդանայ եւ մայր Վահանայ Մամիկոնեանի (Փարպ. 52, 111): Մինչ հայ նախարարներն վերադարձան, «զբդեչխն Վրաց զԱչուշայ» Վասակի որդւոց հետ իր քով պատանդ պահեց Յազկերտ (55): Աչուշայ վերադարձաւ 457ին եւ իր քով ասպնջականեց Համազկ Մամիկոնեանի կինն եւ որդիքը (Փարպ. 110—111): Աչուշայի որդին էր բդեաչխն Վազգէն (Փարպ. 118), որ կին առած էր Վարդան Մամիկոնեանի դուստրը՝ Ս. Շուշանիկը:

Հաւանօրէն Վազգէնի որդին էր այն «Աչուշայ բդեաչխն Վրաց» (Arbula oder Arschuscha der Pitiachsch Georgiens), որ կը յիշուի 541ին Ս. Եւստաթիոս Մծխիթացւոյ վկայաբանութեան մէջ (Das Martyrium des hl. Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen übersetzt von Dschawachoff, bearbeitet von Harnack: Sitzungsberichte der kgl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 38 (1901), 875—902: Կը յիշուի երբորդ մ'ալ 608ին Աչուշան գբչուհեամբ կիւրիոնի առ Սմբատ Վրկան Մարզպան գրած թուղթին մէջ (Գիրք թղթոց, էջ 170 = Ուխտանէս, Բ., էջ 95):

E. Q. Visconti, Iconographie greque, II, Milan 1825, p. 365/6, pl. XVI, n. 10 հրատարակած էր եղնգաքարէ կնիք մը այսպիսի արձանագրութեամբ.

ΟΥCΑC ΠΙΤΙΑΞΗC ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΧΗΔΩΝ.

Արձանագրութիւնս մեկնած է Հ. Յ. Դաթեւեանն, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. (Վիեննա 1852), 74, ծ. 8 «Աչուշայ բդեաչխ Վրաց Կարքեդաց (Գուգարաց)»: Այսպէս խմացած է նաեւ Յ. Մարկուարտ, ουσας լրացնելով ας] ուσας եւ հարցական մը դնելով χαρχηδονի քով (Eranšahr, 169 = Հայ Բդեաչխք, Վիեննա 1903, էջ 14), նկատի առնելով, որ Մ. Խորենացի, Գ. 60 Կորիւնի յիշած Աչուշան «բդեչխ Գուգարացւոց» ներկայացուցած է: Փաւստոս Գ. 50 եւ ե. 15 կը յիշէ 297ին անանուն Բդեչխ մը Գուգարաց», ուրիշ մ'ալ Ագաթանգեղոս (էջ 414), նոյնպէս անանուն: Յամենայն դէպս կնիքս պէտք է հայ Բդեաչխն եւ Վրաց pitiaχšն է, ուստի կ'ենթադրէ «Բդեաչխ Վրաց»: Հ. Կ. Տէր-Մահակեան Καρχηδονը ուզեց կարդալ Կա(ր)խէք: Ես պաշտպանեցի «Գուգարք» մեկնութիւնը (Աչուշայի կնիքը. Հանդ. Ամս. 1907, էջ 121—126, 296—300): Առանց տարակուսի եթէ Ուսաս (Աչուշայ) բդեաչխ է, ինքնաբերաբար նկատի պիտի առնուէր Գուգարաց բդեչխութիւնը: Բայց հոս կը չեշտուի թէ այդ բդեչխութիւնը «Վրաց» բդեչխութիւն է: Այս պարագային եթէ «Վրաց» խմանանք Վրաստանը (Աթաբեկլոյ), հարկ է մտածել, թէ կնիքս յօրինուած է 297էն ետքը, երբ Գուգարք կցուեցաւ Վրաստանի: Բայց կարելի է նաեւ «Վրաց Բդեչխն» նկատի առնել այն սահմանին մէջ, ինչպէս էր յետոյ «Վրաց մարզպանը». այս ինքն «Վրաց բդեչխին» պաշտօնն էր Կողբիսէն կամ Տփղիսէն մինչեւ Կասպից դուռ երկարող անդրկուրեան միջոցի պահպանութիւնը: Ինչպէս ալ խմանանք, ժամանակագրական հանդոյց մը կը մնայ Καχηδων անունին առեղծուածը, որ ըստ ձեւին նայն չէ «Գուգարաց» հետ. այն հողամասերը, որոնք անցան Վրաց, Վրացիները անուանեցին Սամցխէ: Զարմանալի երեւոյթ է որ Ιβηρων Καρχηδων մ'ալ կը գտնենք Սպանիայի մէջ,

ἡ ἐν Ἰβηρία Καρχηδών, անունս կարքեդոնը կը թարգմանուի «Նոր քաղաք», նաեւ կ'անուանուի ἡ καινὴ πόλις: Այս անունով քաղաք մ'ալ կը յիշեն Պղուտարքոս, Դուկ. 12 եւ Եւտրոպիոս առ Ստեփ. Բիւզանդացւոյ, ἡ ἐν Ἀφρικῇ Καρχηδών, ուր խօսքը Արտաշատի մասին է: Արդեօք նաեւ «Վրաց Կարքեդոնը»ը Նո՞ր քաղաք խմանալու է, չենուած ի կողմանս Վրաց:

74. Եզնիկ Կողբացի: — Կողբ գիւղը Այրարատ նահանգի Ճակատք գաւառին մէջ էր. նշանաւոր իր ազահանքով: Եզնիկ Մաշտոցի երէց աշակերտներէն մին կ'երեւայ, անոնցմէ, որոնք 407ին Մաշտոցի ընկերացան եւ եղան սիա գետեղուեցան ասորերէնի համառնալու համար: Իբր 428ին Յովսէփ Պաղնացւոյ հետ դարձեալ եղեսիա կը մեկնի, այս անգամ հրամանաւ վարդապետաց՝ ասորի Հայերու գործերը թարգմանելու համար: Ի գլուխ հանելով իրենց յանձնուած թարգմանութիւնները, անոնք կ'անցնին Կ. Պոլիս (իբր 432), յունարէն սորվելու եւ յոյն Հայրց գործերը Հայացնելու համար: Կ'երեւայ թէ Յովսէփ վաղ կը վերադառնայ Հայաստան: Եզնիկ տակաւին Կ. Պոլիս էր, երբ կը հասնին հոն Դեւոնդ եւ Կորիւն, Ս. Սահակի թուղթը յանձնելու համար պրոկղ եպիսկոպոսին (436): Ապա անոնց հետ կը վերադառնայ հայրենիք, տանելով իր հետ յոյն Աստուածաշունչի ընտիր օրինակ մը: Եզնիկ եպիսկոպոս կը կարգուի Բագրեւանդ. այս հանգամանքով նախկայ էր ան 450ի Արտաշատի ժողովին (Փարպ. 44): Աթոռանիստ գիւղն էր Բլուր. հոս կ'անցնէ Սահակ իր կեանքի վերջին երեք տարիները, զբաղած հաստատուն հետ Աստուածաշունչի փոխթանակի թարգմանութիւնը բերուած հասատատուն Օրինակին համաձայն սրբագրելու: Եզնիկ եպիսկոպոսի մահուան տարին մեզի անծանօթ կը մնայ:

Իրմէ հասած է ոսկի մատեան մը՝ Ընդդէմ Ադանդոց: Ունինք իր ձեռքէն թուղթի մը հատակոտորները, գրուած Մաշտոց վարդապետին, եւ պատմական հատուած մը՝ Նկարագիր կարգաց: Անոնցն են իր կատարած թարգմանութիւնները: Եզնիկի մասին տես Մաշտոց վարդապետ, էջ 54 եւ շար. 188—190 եւ 221—225:

75. Այս ԺԲ. 3 հատուածը, որ ԲՀ օրինակներու մէջ զետեղուած է ԺԷ. գլխուն վերջը, հետեւելով դիպաց ժամանակագրութեան, փոխադրեցի այս տեղ: Մ. Խորենացւոյ ծանօթ կ'երեւար այս հատուածը. անոր աղբերը. «Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի (Եփեսոսի) մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ՝ գրեն առ նոսա կիւրեղ Աղեքսանդրացի եւ Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսի եւ Ականկ Մելիտինեայ եպիսկոպոսք, զդուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ի չարափառացն Նեստորի եւ զաշակերտին Դէոդորի (ապ. Թէոդորի, ձեռագիրք՝ CRSP Դեոդորի)՝ գնացին յաշխարհն Հայոց» (Գ. 61). Հատուածիս հարազատութիւնը կասկածելի կ'երեւայ ինձ: Կան հոս բառեր եւ ասութիւններ, որոնք չեն կրնար Կորիւնի գրչէն ելլալ. այսպէս «սիւնհոդոսական հպրպատուց», Կորիւն սիրի ըսէր «ս. հարց»: Ասկէ նաեւ ասք. sunhodos. անգամ մ'ունի «վասն որոյ եւ սիւնհոդոսական հրամանաւ առաքելոցն». յն. σύνοδος, կազմուած συν + ὁδός (սիւն-հողոս), ասկէ նաեւ աս. Աշխարհաբարած հայ. սիւնհողոս, ժողով (Համմա. Նորայր, Կորիւն, էջ 124): Աշխարհաբարած (ՆՀԲ աշխարհալաւ), որ մեզի հոս գործածուած է, ըստ բարդութեան է «հալածել զաշխարհ», իսկ հոս «հալածել յաշխարհէ»: Ընդունայնախօսութիւն մեզի հոս գործածուած է իբրեւ «գիրք ը.»: Իսկ «սուտապատում» (գիրք), Կորիւն կը կիրարկէ մակդայօրէն (Ի. 2 ասկէ Ագաթ. 470): «Ան ուրուն հոռոմի»: կասկածելի է «հոռոմ» անուան գործածութիւնը այս տեղ: Փաւստոս ունի անգամ մը (Զ. 6), փաւստոս եպիսկոպոս եւ Առաջամ «էին լեալ սոքա ազգաւ հոռոմ». ապա (Գ. 10) Կոստանդիանոս կայսր «Հոռոմոց» եւ ե. 1. Տերենս եւ Ադէ «զօրապետքն Յունաց» կը կոչուին «զօրապետքն Հռոմոց»: Ագաթ. 12 Կոստանդիանոս կայսր «Յունաց եւ Հռովմայեցւոց (bt հռոմոց). Տրդատ կ'ըսէ. «զի զՅունաց աշխարհն եւ զՀռոմոց (ab զՀռովմայեցւոց) քաջ

© National Library of Armenia

դիտեմ» (109)։ Հռիփսիմեանք եկեալ էին «ի Հռոմոյ (այլ ձե. ի Հռոմայեցւոց) աչխարհէն»։ այլուր Հռոմայեցիք, հռոմայերէն եւն։ Ա. Մակար. Ա. 1· «ի վերայ Յունաց աչխարհին եւ Հռոմոյ»։ Յովհ. ԺԱ. 48· «Գայցին Հռոմայք» (յն. οἱ Ῥωμαῖοι Հռոմմայեցիք)։ այլուր յաճախ Հռոմմայեցիք, այր Հռոմայեցի եւն։ Այս տեղիքներու մէջ Հռոմայ նոյն են Հռոմմայեցւոց հետ. ըստ այսմ «Հռոմայ» նոյնպէս Հռոմայեցի պէտք է նկատել։ Բայց Թէոդորոս Անտիոքացի յոյն է։ Զ.—է. դարերուն ընդհանրացաւ Հռոմայ ձեւը արեւելեան կայսրութեան համար, իբրեւ յոյներ նախկին Հռոմէական տիրապետութեան հպատակները։ Փաւստոս Հաւանօրէն Հռոմայեցի էր, բնակութեամբ Հայաստանցի։ Պարբերութեանս երկրորդ մասէն «զայն ի միջոյ բարձեալ» այնպէս կ'իմացուի, թէ Թէոդորոս ինքնին մերժուած, արտաքսմանուած է Հայաստանէն։ «Ճշմարտասէր փութով» յարմարցուած կ'ներեւի Կորիւնի «քրիստոսասէր փութով» աստիճան նմանութեամբ (հմմտ. Նորայր, Կորիւն, էջ 98—99)։ «Արտաքոյ իւրեանց... մերժեցին» պէտք է լրացնել կամ «սահմանացն» եւ կամ «աչխարհին»։ H ունի «հալածեալ յիւրեանց աչխարհէն»։

Այս ամբողջ հատուածը H ունի։ «Յայնժամ արք ոմանք հալածեալք ի ժողովոյն Եփեսոսի, որում անուն էր Թէոդորոս, ըստ պատշտօնի Սամոսատացւոյ եւ ըստ Նեստորի հերձուածոյն դիրս ստացեալ համաձայնս պարզամտացն եւ դիւրահաւանիցն, եւ եկեալ յաչխարհս մեր՝ կամէին ուսուցանել զչար ադանդն։ Վասն որոյ ի սուրբ ժողովոյն առաքեալ թուղթս՝ ազդ առնէին ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ եւ Մեսրոպայ։ Եւ նոցա ճշմարտապէս փութով դկամակոր հերձուածողսն ի բաց հալածեալ յիւրեանց աչխարհէն, զի մի ինչ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական մերձենոյր» (էջ 40—41)։ Ընդգծուած բառերը փոխառութիւն են ԺԶ. 3էն. ինչպէս կ'ներեւայ նախնարար ինքնակոչ եղած է, գրուած Ս. Սահակի, Ակակի եւ Պրոկղի թղթերու, թերեւս նաեւ Մ. Խոր. ազդեցութեան տակ։

Կորիւն չէր կրնար հեղինակն ըլլալ հատուածիս, վասն զի չէր կրնար ինքը Ս. Սահակի տուած վկայութեան հակառակ վկայել։ Ուշագրութեան արժանի է նաեւ այն պարագան, որ հատուածս անծանօթ մնացած է Ագաթանգեղոսի խմբագրին։

76· Թէոդորոս Մոպսուեստացի։ — Թէոդորոս ծնած է Անտիոք իբրեւ զաւակ հարուստ եւ ազնիւ ընտանիքի· իր ուսումն առաւ առ ոտս Լիբանիոս խմաստակի, որ յԱնտիոք կը դասախօսէր. հետեւեցաւ ճարտարախօսութեան եւ դրականութեան։ Մտադրած էր դործել աչխարհիկ ասպարէզի վրայ· բայց իր երիցագոյն ուսուցիչներէն Յովհաննէս, որ ապա Ոսկեբերան կոչուեցաւ, չհետեցաւ զինքը եկեղեցւոյ ծառայութեան· մտաւ վանք մը, ուր Դիոդորոս էր առաջնորդը, այն որ յետոյ Տարսոնի եպիսկոպոս կարգուեցաւ։ Իբր 383ին ձեռնադրուեցաւ քահանայ եւ դործեց ժամանակ մը Անտիոք իբրեւ ուսուցիչ եւ հոգեւոր հովիւ։ Ապա փոխադրուեցաւ Տարսոն վասնակելու Դիոդոր եպիսկոպոսի առաջնորդութեան տակ։ 392ին ընտրուեցաւ Մոպսուեստիայի (Մամուեսթիա, այժմ Մսիս) եպիսկոպոս. վախճանեցաւ 428ին, հաշտ եկեղեցւոյ հետ։

Թէոդորոս պարապեցաւ երիտասարդական հասակէն մինչեւ խոր ծերութիւն գրական աչխատանքներու. արտադրեց անհամար դրքեր։ Ագդու կերպով պայքարեցաւ ամենազդի հերձուածողներու դէմ։ Վայելեց մեծ համբաւ. ամէն կողմէ կը դիմէին իր խորհուրդին։ Իր բարեկամներն էին ի մէջ այլոց Յովհաննէս Անտիոքի եպիսկոպոսն եւ Թէոդորիտոս։ Բայց ունէր նաեւ թշնամիներ։

Վերջիններս ձայն բարձրացուցին իրեն դէմ իր մահուընէն ետքը։ Դժբախտաբար Թէոդորոս եղած էր Նեստոր մը Նեստորէն յառաջ. կուսակից մ'էր Պելագիոսի եւ կ'ուրանար սկզբնական մեղքը. եղաւ վերանորոգող եւ աւերիչ աստուածաչնչեան կանոնին։

Հագիւ հոդին յանձնուած էին իր աճիւնները, երբ ձայն բարձրացուց

իրեն դէմ Ռաբուլա, եդեսիոյ եպիսկոպոսը, որուն յաջորդեցաւ Ակակ Մելիտենէի եպիսկոպոսը։ կը պահանջէին հրով մաչել անոր դրքերը, զորոնք հերձուածողական եւ նեստորեան կը հռչակէին։ Այս մասին վերջնական վճիռը տուաւ հինգերորդ տիեզերական ժողովը 553ին, որ դատապարտեց Թէոդորոսն եւ անոր դրուածքները։ Ասով ոչնչացման մատնուեցան Թէոդորոսի եւ անոր դրուածքները։ Այսով ոչնչացման մատնուեցան Թէոդորոսի եւ անոր դրուածքները, որոնք թէ թուով եւ թէ բոսի թէ լաւ եւ թէ հերձուածամիտ դրուածներն էին։

Մեզի հասած են ինչ ինչ ծիացորղները, կամ յոյն բնագրով եւ կամ լատինի եւ ասորի թարգմանութեամբ։ Անոնց թուին մէջ կը յիշուի նաեւ դրուածք մը պարսից դինին մասին, ուղղուած Թէոդորի երէցէն առ Մաշտոց Հայոց Թիւններ, յատկապէս հակամարտութիւնը ընդդէմ հերձուածողաց եւ Ս. Գրոց մեկնութիւնք, թարգմանուած ըլլալու են հայերէնի, անոր կենդանութեան իսկ. յամենայն դէպս պէտք է ենթադրել, թէ ընդդէմ պարսից դինին դրուածքը հայերէնի թարգմանուած ըլլայ։ Եղելի իր Ընդդէմ ազանդից դրքին մէջ էօգտուած անոնցմէ։

Թէպէտ մատնանիչ չենք կրնար ընել յանուանէ այդպիսի թարգմանութիւններ, բայց չենք ալ կարծեր, որ բոլորովին սուտ ըլլայ այն համբաւը, թէ Թէոդորոսի դրքերը հայերէն թարգմանութեամբ հասած են Հայաստան, զորոնք Ակակ եպիսկոպոս այրել կը հրամայէ։ Այս եւ ասոր հետագոյ խնդրոց մասին տես իմ Մաշտոց վարդապետ, էջ 56—68։

77· Կորիւն եւ Ղեւոնդ ե՞րբ ուղարկուեցան Կ. Պոլիս։ Ջամչեան, Նորայր եւ ուրիշներ, որոնք արժէք տուած են Մ. Խորենացւոյ տողերուն (Գ. 60· 77· Կորիւն եւ Ղեւոնդ ե՞րբ ուղարկուեցան Կ. Պոլիս։ «եւ ընդ նոսա նախանձեալ Եզնիկ եւ Յովսէփ Եղեսիացիք կ'անցնին Կ. Պոլիս։ «եւ ընդ նոսա նախանձեալ Եզնիկ եւ Յովսէփ, նոյնպէս Ղեւոնդ եւ Կորիւն, ապա Յոհան եւ Արձան «զոյգ ձեալ ընկերաց իւրեանց աչակերտակաց, որոց անուանքն Ղեւոնդ եւ Կորիւն կարդային՝ յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ի Բիւզանդիոն։ Ապա ելանեն անդր Յոհան եւ Արձան...։ Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացւոց»), կը համաբերի թէ ինչպէս Եզնիկ եւ Յովսէփ, նոյնպէս Ղեւոնդ եւ Կորիւն, ապա Յոհան եւ Արձան «զոյգ զոյգ մի զմիոյ կնի՝ հասած են ի թագաւորական քաղաքն եւ Մ. Խորենացւոյ 431 տարւոյն կա՛մ ի սկիզբն 432ի»։ Իսկ վերադարձած են Մ. Խորենացւոյ (Գ. 61) համաձայն 434 կամ 435ին (Նորայր, Կորիւն, էջ 384—385)։ Իսկ Մ. Աբեղեան (Պատմութիւն, Ա., 151) Կորիւնի վերադարձը կը դնէ «ոչ վաղ քան 431 թ.»։ Բայց հարկ է այս կէտին մէջ մխայն Կորիւնի տողերը նկատի առնել. Յովսէփ եւ Եզնիկ ուղարկուեցան Եղեսիա իբրեւ 426ին. անոնք Կ. Պոլիս գացին 431ին։ Իսկ Ղեւոնդ եւ Կորիւն ուղարկուեցան իբրեւ թղթատար 436ին։ Վերադարձը տեղի ունեցած ըլլալու է նոյն 436/37 տարւոյն (տե՛ս Մաշտոց վարդապետ, էջ 54—63 եւ ասոր Ներածութիւն)։

78· Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնք։ — «Նիկիական կանոնք» կ'անուանեն նախնիք Նիկիոյ 325ի տիեզերական ժողովին եւ անկէ յառաջ եւ ետքը Անկիւրիա, Նէոկեսարիա, Գանգրա, Անտիոք եւ Լաւոդիկիա գումարուած ժողովներու կանոնները։ Եփեսոսի 431ի ժողովը բարեկարգական հարցերով չէ զբաղած, ուստի կարելի չէ մտածել, թէ հոս «Եփեսոսական» կանոնք նանք ակնարկեն այդ Եփեսոսի կանոնները, որոնք վեց գլխով կը դտնուին մեր կանոնագրքի մէջ։ Աւելի հաւանական է կարծել, թէ «Եփեսոսական» կանոնք ըսելով իմացուած ըլլայ Եփեսոսի ժողովին պատմութիւնն եւ կիւրոսի Նոմոնները։ Վերջինս հասած է Ե. դարու թարգմանութեամբ. իսկ ժողովին պատմութիւնը կ'ներեւայ թէ վրթանէս Քերդողի ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրն է։

Իսկ «հատատուն օրինակք աստուածատուր Գրոցն» առանց տարակուսի Որոգինեան Տետրապլան (քառիկան) կ'ակնարկեն, զոր ունեցած են Սահակ

© National Library of Armenia

եւ եզնիկ աչքի առաջ Աստուածաչունչի վուլգանակի թարգմանութեան սրբագրութեան ժամանակ:

79. Ձառք յանախագոյնք: Կորիւն ԺԴ. 7 կը գրէր, թէ Մաշտոց երբ կը դանուէր Հռոմէական Հայաստան «բազում չնորհագիրը մատենս գտարցն ևկեզեցւոյ ստացեալ՝ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն եւ լցեալ զեղոյր ամենայն հոգեւորն բարութեամբք»: Այդ գրքերը առանց տարակուսի յունական Ս. Հայրերու գործերն էին յունարէն բնագիրներով: Գրուածքներ, որոնք կարելի չէր եղած իրեն ձեռք բերել Պարսկական Բաժնին մէջ: Մաշտոց, որ կրթուած էր հելլենական դպրութեամբ, պարապած արտաքին ուսմամբ, ուշ ձեռք առած էր Ս. Գիրքը եւ անոր ընթերցման մէջ խորացած: Առաջին անգամ այժմ կը ծանօթանար յունական Հարց մատենագրութեան եւ կը նուիրուի անոնց ընթերցման եւ անով կը ծովացնէր զվարդապետութեանն խորութիւն իր մտքին եւ սրտին մէջ: Այդ գրութիւնները տարաւ անշուշտ իրեն հետ Հայաստան եւ անձամբ կամ ի ձեռն աշակերտաց թարգմանեց եւ կամ թարգմանել տուաւ. ինչպէս կիւրղի Կոչման ընծայութիւնն, Բարսղի Վեցօրեայքն եւ այլն:

Չմտութիւնն, զոր ձեռք բերաւ, յորդորեց զինքը ձեռնարկելու ինքնուրոյն հեղինակութեանց. անոնք են «ճառք յանախագոյնք», որոնց բովանդակութեան եւ ոճի մասին այնքան լայնարար խօսած է Կորիւն ԺԶ. 7 հատուածին մէջ: Այդ ճառերու նիւթն է քրիստոնէական վարդապետութեան «ժժուռ բազատում» խորհուրդներն եւ «առակք խորխմագք», հանուած «ի զօրութենէ եւ ի հիւթոյ Գրոց մարգարէականաց», ինչպէս նաեւ առաքելականաց եւ առաջին Հին եւ Նոր Կտակարաններէ, զորոնք ներկայացուցած, բացայայտած է «դիւրալուր, չնորհագիտ, բազմազիմի» խմաստներով, եւ «լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան»: Կը նկատուին այդ ճառերու մէջ «բազում նմանութիւնք եւ օրինակք յանցաւորացս ասոի, առաւելագոյն վասն յարութենական յուսոյն առ հանդերձեալն»: Անոնք յօրինուած են ամէնուն համար դիւրամարս, «հնչմընկալ եւ դիւրահասոյց» ոճով, մասնաւորապէս «տխմարագունից եւ մարմնական իրօք գրպաած» ժողովուրդին համար, եւ նպատակը կը հետապնդէն ժողովուրդը սթափեցնել, զուարթացնելու «առ խոստացեալ աւետիսն» քաջալերելու:

Հ. Ե. Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս եւ իւր բազմադարեան գաղտնիքը, էջ 302—303, ուղիղ նկատած էր, թէ այս ճառերը ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ «Գրիգորի Վարդապետութիւնը», որ իրրեւ այսպիսի առնուած է Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մէջ (էջ 134—372): Անկէ մասեր կը տեսնուին նաեւ Ագաթանգեղոսի Յառաջաբանին եւ Գրիգորի Խոստովանութեան, նաեւ Փաւստոսի Պատմութեան մէջ (Դ. 5): Կ'արժէ այս «Վարդապետութիւնն» իր մասերու մէջ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ենթարկել, վերականգնել եւ իրրեւ «Վարդապետութիւն Մաշտոցի» ուրոյն հատորի մէջ լոյս ընծայել: Գոհար մըն է այն հայ մատենագրութեան եւ ցոլացուցիչը Մաշտոցի հանճարին: Այս «ճառք յաճախագոյնք» չունին որ եւ է աղերս «Յաճախապատում ճառերուն» հետ, զորոնք Պ. Ֆեստէր եւ Ս. Վէրիը ուզեցին Մաշտոց վարդապետի վերագրել, առ այս մերձեցնելով Կորիւնի ակնարկութիւնները: Հմմտ. իմ Մաշտոց վարդապետ, էջ 162—163:

80. Թաբորական լեառն: — Կորիւն, յայտնի չէ ինչ աղբիւրէ, պիտի թէ Քրիստոս «ի Թաբորական լերինն գաւառացս Երանութիւնն ասէր» եւ դարձեալ «ի նմին լերինն գկանոնական գաղտութեան առնէր մինչդեռ աշակերտքն ի Տիբերեական ծովուն նաւէին»: Նոր Կտակարանի մէջ Թաբոր լեռան յիշատակութիւնը չկայ: Հին աւանդութեան մը համաձայն այս լեռան վրայ տեղի ունեցաւ Քրիստոսի այլակերպութիւնը: Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ հակասել «գաւառացս Երանութիւնն». հաւանօրէն խօսքը ուղղակի Երանութեանց մասին է. ուստի կ'ակնարկուի Մատթ. Ե. 1. «ել ի լեառն... եւ ասէր. Երանի աղքատացդ հոգւով. զի նոցա է արքայութիւն երկնից»: Այս լերը Կորիւն Թաբորը կը համարի: Նոյնը գիտէ ան նաեւ Մատթ. ԺԴ. 23. «ել ի լեառն առանձինն կալ

յաղօթս. եւ իբրեւ ընդ երեկս եղեւ, անդ էր միայն». երբ աշակերտները նաւով կ'երթային դէպի Գենեսարէթ: Այս տեղիքին հետ նկատի առած է Կորիւն նաեւ Յովհ. Զ. 1. ուր ծովը կը կոչուի «Գալիլեացւոց Տիբերեայ», որ բնականաբար Թաբոր լեռան հետ որ եւ է աղերս չունի: Ինձի կ'երեւայ, թէ Բնագրին մէջ թերութ մը պէտք է ենթադրել. ի Թաբորական լերինն ||||, այսինքն թէ Յիսուս իր աշակերտներէն երեքը հանեց այդ լեռը. նոյնպէս առանձնացաւ աշակերտներու հետ ուրիշ լեռ մը, ուր «գաւառացց երանութիւնն տայր»: Այս մասին տես նաեւ S. Weber, Bemerkungen zur palestinensischen Ortskunde aus armenischen Schriftstellern. Հանդ. Ամս. 41 (1927), 817—826, յատկապէս էջ 82:

81. Ս. Սահակի մահուան տարին: — Կորիւնի տեղիքն «յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի... ի կատարել ամսոյն Նաւասարդի... յերկրորդ ժամու աւուրն... Ձերմունդն գհոգին ի Քրիստոս աւանդեալ» Սուտ Ղազար փարպեցի յառաջ բերած է այսպէս. «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի... յամսեանն Նաւասարդի, որ օր լ. էր ամսոյն, յերկրորդ (Ա.—Գ. տպ. յերրորդ) ժամու աւուրն» (37): Իսկ Մ. Խորենացի (Գ. 67). վախճանեցաւ Սահակ յետ ԾԱ. ամի եպիսկոպոսութեան «սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ... մինչեւ ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի... յելս ամսոյն Նաւասարդի»: Հինները սկսեալ Զամչեանէն Յազկերտի Ա. տարին կը նշանակեն 439. եւ ւթէ Սահակի մահը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ «յամի Տեառն 440 ի վերջ Նաւասարդի, այն է իններորդ օր սեպտեմբերի» (Զամչեան, Պատմ. Ա. 533), յատնապէս կը տեսնուի թէ կարեւորութիւն տուած են փարպեցւոյ եւ Մ. Խորենացւոյ ընթերցուածներուն, անտեսելով Կորիւնի «յառաջ Նաւասարդի երկրորդ Յազկերտի»: Ա.յսպէս 440 ունի նաեւ Հ. Յ. Դաթեւրճեան, Տիեզ. Պատմ. Բ. 527: Միայն Հ. Ղ. Ալիշան է, որ անտեսելով կորիւնի կը հետեւի եւ կը տեսնայ 439 տեսր. 7 Մ. Խորենացւոյ տեղիքները կորիւնի կը (Յուշիկք հայրենաց Հայոց, Ա. 347):

Երբ լոյս տեսաւ Th. Nöldeke ի Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Leyden 1879. ուր Յազկերտ Բ.ի գահակալութեան սուրբ դագոն տարին 4 սեպտեմբեր 438 ցոյց տուած էր, հարկաւոր տեսնուեցաւ սորհամեմատ ճշդել նաեւ Ս. Սահակի եւ Մաշտոցի մահուան տարիները. այն է 7 տեսր. 438 եւ 17 փետր. 439 (Հմմտ. Նորայր, Կորիւն, էջ 387—388): Այս ժամանակագրութեան հետեւած էի եւ ես (Մաշտոց վարդապետ, էջ 71, 80, 157 եւն): Պէտք եղաւ վերաքննել թ. Նէօլդեկէի պատճառաբանութիւնները, որ ըստ սորբ եւ հայ աղբիւրներու Յազկերտի պաշտօնական Ա. տարին է համարել 439 սէպ. 4: Իր հայրը Վռամ Ե. պէտք է վախճանած ըլլայ պէտք է համարել 439 տարւոյ առաջին ամիսներուն. 439 յունիսին արդէն գահին վրայ էր Յազկերտ (տե'ս Ակինեան, Կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն, էջ 93—95): Ուստի 439 տարւոյ առաջին ամիսներուն Շահապիվանի ժողովոյն կերտ (տե'ս Ակինեան, կանոնք Շահապիվանի ժողովոյն, էջ 93—95): Ուստի կերտ Բ.ի զօրքերը «եկեալ անարգապէս բանակեցան տանձնացած էր ի Բագրեւանդ գաւառի... (ի Բագնացն աւանի), երբ Յազկերտ Սահակ վախճանած է 439 տեսր. 7ին:

82. Բլրացւոց գիւղ: — Սուտ Ղազար փարպ. 37 այս տեղիքը յառաջ կը բերէ այսպէս. «վախճանեցաւ... ի գաւառին Բագրեւանդայ, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Բլուր». Մ. Խորենացի (Գ. 67) կը պատմէ, թէ Սահակ, որ տանձնացած էր ի Բագրեւանդ գաւառի... (ի Բագնացն աւանի), երբ Յազկերտ Բ.ի զօրքերը «եկեալ անարգապէս բանակեցան տանձնացած էր ի Բագրեւանդ գաւառի... (ի Բագնացն աւանի), երբ Յազկերտ Բ.ի զօրքերը «եկեալ անարգապէս բանակեցան Ա.յսպէս «ի գիւղն Բլուր» ունի նաեւ H. իսկ B «ի գիւղն Բլրոցայ». առ այս կը գրէ Հիւբշման. «ուրեմն ուղղականը Բլրոցf, որ Բլուրի հետ (յգ. բլուրք, սեռ. բլրոց) չի համաձայնիր» (Տիզուց անուններ, 325): Այս անհամաձայնութիւնը կը բառնայ Բլրեցւոց ընթերցուածը. ուստի Բլուր + եցի, հմմտ. Աբէնց, Աբէնեցւոց քաղաք: Բլուր գիւղին սապէ տեղը չգիտենք, կը գրէ Հ. Ղ. Ալիշան, «զոր անկ է կարծել ի լեռնակոմանս ուրեք հետ յարբունի պղտոտացէն», թերեւս յետագ Մ. Խորենացւոյ յիշեալ վկայութեան վրայ

© National Library of Armenia

(Այբարուտ, էջ 528)· այլուր (էջ 535) նկատի առնելով Բագրեւանդի ենկի քեփէ գիւղը Ալաչկերտի (Վաղարշակերտի) չրջանին մէջ, «յիշեցուցանէ, կը գրէ, գՀինն Բլուր կամ Բլրոցաց գիւղ»:

Այստեղ, Բլուր գիւղին մէջ կը պարապէր Սահակ Եղնիկի հետ Ս. Գրոց սրբագրութեամբ: Սակէ կարելի է հետեւցնել թերեւս, թէ այս չրջանին Բլուր նստոցն էր Բագրեւանդի եպիսկոպոսին, ուստի զի Եղնիկ 450ին գաւառս եպիսկոպոսը կը յիշուի: Միւս կողմէ, եթէ Մ. Խորենացի կը գրէ թէ Սահակ հիւանդացին Բագաւանէն Բլուր գիւղ փոխադրուեցաւ, պէտք է կարծել թէ Բլուր Բագաւանէն չատ հեռու չէր նկատեր Խորենացի:

Երեմիա, որ Սահակի ձեռնասունն եւ պաշտօնէից գլխաւորը կը նկարագրուի, ուրիշ կողմէ ծանօթ չէ: Եթէ «պաշտօնեայք» διάκονοϛ, սարկաւագ իմաստով առնուի, Երեմիա պէտք է սարկաւագապետ նկատուի: Բայց չկայ որ եւ է պատճառ այս իմաստի դիմելու համար:

Դուստրը, որ կին Վարդանայ: — Վերագոյն Ծան. 34 խօսք եղաւ այս մասին. պարբերութիւնս անհարազատ է տեղւոյս, ինչպէս որ անյարիր է նախորդ եւ յաջորդ բառերու իր գործական հոլովով. «պարապեալ ամենայն հանդերձանօք... պաշտօնէիցն իւրոց... հանդերձ աստուածասէր իշխանակնեայ միով, որ անուանեալ կոչէր Դուստր, որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերոյն (Ա. ի վերնոյն) յիշեցաք, եւ բազմամրոխ սրբոց ժողովելոցն բարձեալ...»: Նկատելու է լուսանցագրութիւն մը: Դուստր իշխանակին Վարդանայ յիշուած է հոս որպէս կին Սահակայ Թոռնիկին, ուստի եւ որպէս մայր Ս. Շուշանիկան: Այլուր չէ յիշուած «Դուստր» անունս, եւ ոչ Ս. Շուշանիկան վկայաբանութեան մէջ:

83· Աշտիշատ գիւղ: — Կորիւն կը չեշտէ, թէ Ս. Սահակի մարմինը տարին Տարօն «ի բուն իսկ գիւղն· եւ անդ ի մարտիւրոսական խորանին յարկեղս սրբոցն... եդեալ»: Փաւստոս Աշտիշատը կ'անուանէ «աւան» եւ «գիւղ» (Գ. 19)· այս տեղ կային Վահագնի մեհեանք, զորոնք կործանեց Ս. Գրիգոր եւ անոր աւետարկիչներուն վրայ կանգնեց «զմեծ եւ առաջին մայրն եկեղեցեացն Հայոց», որ չրջափակուած էր քաղաքորմով (Փաւստ. Գ. 3, 14): Այն տեղ էր նաեւ եպիսկոպոսանոցն (անդ, Գ. 19): «Ի ներքոյ քան զնա» կար մարդարէանոցն Յովհաննու. նոյնպէս մօտ ի տուն Տեառն Հանդիստ առաքելոցն» (անդ, Գ. 14): «Մեծ մարգարէանոցն Յովհաննու... էր նախ չինեալ տուն աղօթից եւ խնդրուածոց ի հանդիստ սրբոցն»: Այս տեղը Փաւստոս կը յիշէ նաեւ «Վկայարան Մարտիրոսաց» (անդ):

Աշտիշատի դիրքը կ'որոշէ Ագաթ. 422. «ի մնաց լերինն Քարքեայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ (այսինքն Արածանւոյ), որ հանդէպ հայի ի մեծ լեառնն Տաւրոսի». Փաւստոս (Գ.49 կը պատմէ թէ Հայր մարդպետ իջնալով Աշտիշատէն կը հասնի Եփրատայ եզերքը, ուր երկու գետեր իրարու հետ կը խառնուին հին Մծուրք քաղաքին քով, զոր չինած էր Սանատրուկ Թագաւոր: Հ. Ղ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 193—194 կը գրէ. «Սուրբ Սահակ, ի հն(ուհն) Աշտիշատ: Գիւղ հեռի սուրբ կարապետ իրրեւ 6 ժամու յարեւելեան կողմն նորա առ առորոտով լերին. յեկեղեցւոջ սորա որ քակեալ կայ բուռ մասին, է գերեզման սրբոյն Սահակայ, նաեւ սրբոյն Շուշանայ որպէս ասեն, ուր յաճախեն ուխտաւորք յաւուր աւագ հինգշաբաթւոջ: Ջուրը եկեղեցին եւ գմեննասան քակեաց Լէնկթէմիրն առ ի չինել ի քարանց անտի գերայքակեալ կամուրջն Եփրատայ... ի Սուրբ Սահակայ մինչ ի կամուրջն... հեռի է իրրեւ 2 ժամու»:

Սուտ Ղազար Փարպեցի կը գրէ այս առթիւ. «Ուր եւ չինեալ եկեղեցի մեծապայծառ եւ վկայարան սրբոց՝ զարդարեցին պատուական եւ մեծագին սպասուք. հիմնացեալ կանգնեցին ի տեղւոյն վանս բազմութեան պաշտօնէից, կարգեալ դարման անպակաս պաղոց ի հանդիստ առաւելեալ եղբայրութեան. ժողովս տարեւորական աշխարհայորդոց բազմութեամբ հաստատեցին ի տեղւոյն. որ ըստ ժամանակի բազմամրոխ ժողովրդոց կամաւոր յօժարութեամբ ազատաբ եւ քահանայք գաւառին, այլ եւ կարի յոյժ ի հեռաւոր տեղեաց դիմելոյ զօր կարզաղրութեան նորա կառարին: Ուր եւ բազում օգնականութիւնս առողջութեան ըստ իւրաքանչիւր ախտից չահէին ի նէխրաց սրբոյն եւ ուրախալից սրտիւ դառնային ի բնակութիւն յիւրաքանչիւր» (37): Հմմտ. Յ. Թաթարեան, Ս. Սահակայ գերեզմանն յԱշտիշատ. Բիւզանդիոն, 1897, թ. 205:

«Որպէս եւ զաւր ծննդեանն զնոյն համարեալ յիշէին»: — Այս տեղ անչուշտ «օր ծննդեանն» կ'ակնարկէ ամսոյն օրը, այն է 30 Նաւասարդի=7 սեպտ. եւ ոչ օրուան պատկերը (439ին սեպտ. 7՝ երեքշաբթի): Հաւանօրէն կը մոռնայ Հայոց քով ալ օրն ծննդեան. որով միայն կարող էր իրր գար մը եօթը Սահակի ծննդեան օրը մարդկան յիշողութեան մէջ կենդանի ճնալ: Կ'ըսուի թէ Սահակ 110 տարեկան հասակի մէջ վախճանած ըլլայ (Diegesis): Իսկ Թումմաս Արծրունի (էջ 74) 120 կը նչանակէ Սահակի տարիքը. ուստի Սահակ ծնած պիտի ըլլայ 319ին կամ 329ին. սովորաբար կը վերագրուի Սահակի երր 100ամեայ տարիք եւ ծննդեան տարին կը համարուի երր 339ին:

«Ի պաչտաման անուչահոտ իւղոյն»: — Անուչահոտ իւղն է միւռոնը (յն. μυρον, որ իմաստ. Բ. 7 թարգմանուած է «անոչխ իւղ»). հոս խօսքը հիւանդաց իւղի մասին է. հմմտ. Յակոբ. Ե. 14. «Հիւանդանայցէ ոք ի ձէնջ՝ կոչեսցեն զերիցունս եկեղեցւոյն եւ արասցեն ի վերայ նորա աղօթս, օծցեն իւղով (ձիթով) յանուն Տեառն»: Տեղւոյս կը հայի հետեւեալ հարցը:

Հ. Ղ. Ալիշան (Հայապատում, Ա., էջ 49) յառաջ կը բերէ տեսիքս. «Whiston անգլիացի գրէր առ հայադէտն La Croze, թէ Զաքարեան քահանայ Schroeder կ'ըսէք թէ Խորենացին ի կորինէ առեր է Յովսեպոսի յիշած (Բ. ԺԵ) ապրամ (իւղոյն) յիշատակը· բայց երկուքին բանից ոճն զանազան է, մէկտեղ բաղդատելով: Բայց, կը գրէ Ալիշան, ապրամ չի գտնուիր կորինէի մեր օրինակաց մէջ: Յարմարագոյն տեղն պիտի ըլլար յիշուելու հոն ուր կ'ըսուի. 'ի պաչտաման անուչահոտ իւղոյն,: Մթթէ՞ այս տեղ սպրդած էր ապրամն, եթէ ուրիչ տեղ. ըսել է թէ բանք պատմին մեր օրինակաց մէջ: Եւ այս անտարակոյս է, ինչպես յառաջ յիշեցի, թէ աւելի երկար գրած էր կորիւն այս գործը»:

Whistonի յիշած Gorionides յունական ձեւն է Josippon կամ Յովսէփ ben Gorion անուան, որ հրեայ հեղինակ մըն է, եւ գրած է երբայերէն լեզուով Հրէից Պատմութիւնը, ժամանակ մը համարուած թէ այս ըլլայ Յովսէպոսի Պատմութեան սկզբնագիրը: Josippus ben Gorionի մասին տե'ս E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. I. Leipzig 1901, էջ 159—161 եւ J. Wellhausen, Der arabische Josippus. Berlin 1897. Հմմտ. W. von Christ, Geschichte der griechischen Literatur, II, 1, München 1920, էջ 601. Lacroze իր մէկ թղթին մէջ, գրուած 1718ին, կը լիչէ, թէ Josephus Gorionidesի գործը հրատարակած է J. F. Breihaupt (Thesauri epistolici Lacroziani t. III, էջ 131): Ուսում հրեայ Յ. րին Կորինի մասին ըսուածը կարծած է Հ. Ալիշան, թէ կորինի կը հայի:

Gulielmus Whiston 24 գիմա. 1731 Լոնտոն կը գրէ առ La Croze:

Non possumus quin miremur, quomodo tu vir doctissime, pariter cum Schroedero, indaxeritis in animum, quae testimonia ex Josepho produxerit Chorenensis, ea ex Gorionide deprompta fuisse suspicari; quum non solum res a Chorenense memoratae, sed totum orationis filum, atque ipse rerum contextus longissime a Gorionide discrepent; quin et ipsissias Josephi voces Graecas saepius Armeniace reddidisse videtur Moses, id quod cuiuis Graeca Josephi cum Armeniacis conferenti facile, credo, persuasuri sumus. Nam, quod ad vocem *Apersamon* attinet, quam Moses aeque ac Gorionides usurpat, sic nihil inde sequitur, nisi in nomen Chorenensis temporibus balsamo

© National Library of Armenia

Judaico in oriente datum fuisse, qua de re consulas Bochartum in *Hierozoic.* l. II. c. 51. Thesauri epistolici Lacroziani. t. I. Lipsiae 1742, էջ 356—357.

84. Բանակն Հայոց: — *Այս պարբերութիւնը* B *ունի «Սահակայ, լինէր հանդերձ սրբով վարդապետովն Բանակն Հայոց յԱյրարատեան* (IJK *յԱյրարատ*) *ի Նոր քաղաք... հասանէր*: K *կը կարդայ. «Սահակայ, հանդերձ սրբով վարդապետին յոստանին Հայոց յԱյրարատ ի Նոր քաղաքին... հասանէր*: H (*չունի «լինէր հանդերձ սրբով վարդապետաւն բանակն Հայոց) յԱյրարատ գաւառի ի Նոր քաղաքն... հասանէր*»: *Կը համարիմ թէ չորս ձեռագիրներու մէջ ալ համաձոտուած է հոս բնագիրը առաւել կամ նուազ չափով. լրացուցի եւ վերականգնեցի:*

Հայոց Բանակին ձմեռոցն էր 297*էն յառաջ Ուտի. Անակ «եկեալ յանդիման եղեւ Թագաւորին Խոսրովու յՈւտի, ի Խաղխազ քաղաքի, ի ձմեռոցս աթոռոյ[եւ]թեանն Հայոց»* (Ագաթ. 21): *Այնուհետեւ Այրարատեան գաւառի մէջ կը ձմեռէր հայ բանակը* (Համմա. Փարպ. 67 «*ըստ սովորութեան*». Եղիշէ. 48, 60. Մ. Խոր. Բ. 65 եւ այլն): *Մաշտոց վախճանեցաւ* 16 *փետր.* 440, *երբ ձմեռ էր տակաւին:*

Իբր 422*ին, երբ Մաշտոց վերադարձաւ Հռոմէական Հայաստանէն, «հասեալ ի Նոր քաղաք յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ եւ Թագաւորին Հայոց, որոմ անուն Արտաշէս կոչէին եւ ամենայն Բանակին»* (Կոր. ԺԴ. 10): *Ակէ կարելի է թերեւս հետեւցնել, թէ Մաշտոցի վերադարձը տեղի ունեցած է ձմեռ ժամանակ, երբ բանակը տակաւին ձմեռոց կը գտնուէր:*

Հայոց եպիսկոպոսապետը միաժամանակ Բանակին եպիսկոպոսն էր. ուր կ'երթար Թագաւորը իր բանակով, հոն էր նաեւ եպիսկոպոսը. այսպէս Վրթանէս Խոսրով Բ.ի օրով, Ս. Յուսիկ Տիրանի հետ Ծոփաց աշխարհը, Ներսէս Շահապիվան, երբ Բանակը Նաւասարդաց տօնը կը տօնէր, նոյնը Պապի եւ Հայոց Բանակի հետ Նպատ լեռան վրայ (*տե՛ս Փաւստոս*):

85. Յովսէփ երէց: — *Այս Յովսէփը պէտք չէ շփոթել Յովսէփ Պաղնացւոյ հետ, որ Մաշտոցի օգնականն էր: Կորիւն վերագրոյն Ա. 2 յիշած էր զինքը իբրեւ «այր պատուական», մին Մաշտոցի աշակերտներէն, որ հրամայած էր իրեն գրել Վարդապետի կենսագրութիւնը: Թէ այն տեղ եւ թէ այս տեղ որ եւ է ակնարկութիւն չենք գտներ Յովսէփի ծննդավայրի մասին. լռելեա՞յն անցած է Կորիւն, թէ թերագիր մը կայ հոս բնագրին մէջ: Սուտ Ղազար Փարպեցի (էջ 38) գիտէ սակայն. «որ էր ի գաւառէն Վայոց Ձորոյ, ի գեղէն որում անուն էր Խաղոցիմք»: Հեղինակը իր ձեռքին տակ ունէր Կորիւնը. առանց տարակուսի անկէ գիտէ այս մանրամասնութիւնն ալ: Վայոց Ձորէն գիտէ նաեւ Ղ. Փարպեցի (էջ 101. «սուրբ Կաթողիկոսն Յովսէփ ի Վայոց [Ձ. Վայոց] Ձորոյ»): Վայոց (կամ Վայոց Ձոր Սիւնեաց գաւառներէն էր (Հիւբշման, Տեղաց անուններ, 259):*

Մաշտոցի մահէն ետքը «գլխաւոր ժողովոյն» եւ «հանդամայհ» կաթողիկոսին կարգուեցաւ Յովսէփ երէց: Պարսից Դուռը թոյլ չտուաւ, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ընդունի: 450ին Արտաշատի ժողովին նախագահն էր, ինչպէս կը գրէ Ղ. Փարպեցի (44). «Յովսէփ, որ թէպէտ եւ երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ դիակոնութեան Հայոց գաթոռն ունէր ի ժամանակին»: Նահատակուեցաւ 27 յուլիս 454 ի Ռեւան (Փարպ. 101):

Թադիկ, Մ. Խոր. Գ. 67 գիտէ Թաթիկ: Ղ. Փարպեցի (44, 75, 88) կը յիշէ 450ի Արտաշատի ժողովին մասնակից «ակր Թաթիկ (տես. Թաթկայ) Բասենոյ եպիսկոպոս»: Կայ նաեւ անունս Թաթ կամսարական (Փարպ. 86): Ցամենայն դէպս Հի ընթերցուածը «Թոդիկ» չփոթութիւն մըն է համանուն ճգնաւորին հետ, որ է. դարուն կը ճգնէր ի Վարագ:

86. Վահան Ամատունի: — *Կորիւն, որ կը գրէր իբր* 442*ին, կը ճանչնայ զինքը Վահան «յազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց մեծաց», «այր պատուական» կ'ըսէ: Ինքն էր որ առ անարս Մաշտոցի կանգնած, առաւ անոր հաւանութիւնը, ինչպէս կը կարծեմ, որ Հայոց գրականութեան*

Մեծ Վասակաւորին մահկանացու նշխարները ամփոփուին Օշական, Այրարատեան նահանգի Արագածոտն գաւառի այս պատմական աւանին մէջ, որ Ամատունեաց ազգին տիրոջ նստոցն էր, ուր եւ կանգնեց փառաւոր խորան մը եւ ի հանդիստ փոխադրեց Մաշտոցի մարմինը. որ եւ եղաւ այնուհետեւ պատսպարանի:

Երբ Վասակ Սիւնի Հայաստանի մարզպան կարգուեցաւ, որ եւ է պատճառով առաւ Վահանէն հազարապետութիւնը: Ե՞րբ տեղի ունեցաւ այս դէպքը, չենք գիտեր: Ցամենայն դէպս դեռ 444*ին հազարապետն էր Վահան, ինչպէս կ'ըսուի Շահապիվանի ժողովին Նախադրութեան մէջ. ուստի* 444*էն առաջ եւ* 450*էն յառաջ. այս տարւոյս լոկ «տէր Ամատունեաց» էր Վահան* (Փարպ. 445): *Ասկէ ծագեցաւ այն «ոխութիւնը», զոր ունէին առ մմիանս իշխանն Սիւնեաց Վասակ եւ տէրն Ամատունեաց Վահան» (Փարպ. 60): 450ին Թէոդոս Բ. կայսեր ուղարկուած հայ պատգամաւորութեան գլուխն էր «իշխանն տանն Ամատունեաց Վահան, որպէս այր մտացի եւ խորհրդական» (Փարպ. 63): Բիւզանդիոնէն վերադարձին կալանաւորուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Վրկանից աշխարհ (Փարպ. 86): Համմա. Ակինեան, Եղիշէ վարդապետ, Բ., էջ 465—467:*

87. Համայեակ Մամիկոնեան: — *Եղբայրն էր սա Վարդան Մամիկոնեանի, Հայոց սպարապետի. հաւանօրէն անոր բացակայութեան իրբեւ նեկայացուցիչ սպարապետութեան՝ մասնակցած յուղարկաւորութեան բանակի կողմէ: Համայեակ, որ իրեն կին առած էր Արծրունի տունէն առաքինի Զուիկը, քոյրը Աշուշայ իշխանի կնոջ Անուշվռամի, հայրն է Վահան Մամիկոնեանի եւ իր եղբայրներուն: 450ին ինքն ալ մասնակից էր այն պատգամաւորութեան, որ հայ նախարարներու կողմէ ուղարկուած էր Թէոդոս Բ. կայսեր: Վերադարձին, երբ լսեց Վարդանի նահատակութիւնը Աւարայրի վրայ, չանցաւ Պարսկահայաստանի սահմանը. ամրացաւ Պարխարի լեռները, հոն ալ նահատակուեցաւ. (Փարպ. 73—75):*

88. Յովհան խոստովանող: — *Զինքը պէտք չէ շփոթել ոչ Յովհ. Ա. կաթողիկոսի հետ: Կորիւն չատ անորոշ, տարտամ խօսք, արտայայտուած է Յովհաննու անձնաւորութեան մասին:*

Յովհան, անչուշտ յետ ընտրութեան, մեկնած է Տիգրոն, հաւանօրէն կարեւոր գործով մը. բայց հոն ենթարկուած է «բազում եւ ազգի ազգի փորձութեանց եւ կապանաւոր վշտաց» եւն: Կորիւն, որ գոհաժուած կը նկարագրէ Յովհաննու կրած վշտերը, բաւով մթին չ'ակնարկեր այս վշտերու պատճառը: Զենք կրնար ենթադրել թէ Յովհան Արտաշէսի դահին վրայ յաջորդ մը պահանջած, եւ այսու արգելքի արքայի բարկութիւնը դրգռած ըլլայ: Բայց հաւանական է կարծել, թէ Յովսէփի ընտրութիւնը ծանուցած ըլլայ Թագաւորին եւ անոր հաստատութիւնն ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան համար կենարթիա երթալու թոյլտուութիւնը խնդրած ըլլայ: Այսպիսի խնդիր պիտի բախէր առանց տարակուսի Թագաւորին դիմադրութեան: Տիգրոնի եկեղեցին դեռ նոր լազած էր իր յարաբերական բովանդակ Պարսկաստանի դինքը անկախ մետրապոլիտին հրաժարեցնելու Անտիոքի հետ եւ ինք քրիստոնեաներու: Պէտք էր Հայոց եկեղեցին ալ ենթարկուէր անոր, ըստ ամէն կապ կայսերական արտաքսմանի հետ: Յովհան չէր կրնար տեղի տալ այս պահանջքին: Կոտրելու համար իր յամառութիւնը Յովհան եւ կը վերագառնայ Չայաստան իր կոչնճեն, կը խոչտանգէն: Այս առաջին անգամն էր, որ քրիստոնեայ Հայաստան իր նայ ձեռնունայն: Այս առաջին անգամ հաստատութիւն կամ «վոստոս» ընտրած գլխաւոր եպիսկոպոսի համար

Թիւն» կը խնդրէր հենթանոս Թագաւորէն:

Կ'ըսուի, թէ Յովհան «այրէն ի նոյն վերակացութիւն գառնայր յերկիս Հայոց»: Նա ընտրուած էր ժողովին «վերակացու ժողովրդեան»: Իր գործունէութեան մասին անդրագոյն տեղեկութիւններ կը պակսին:

© National Library of Armenia

89· *Կորիւն սրտաուչ ոճով ներկայացուցած էր երկու մեծ գործիչներու Սահակի եւ Մաշտոցի յաստեացս յանմահութիւն փոխումը: Կը ւնար մահուան յիշատակութիւնը երբորդ անձնաւորութեան մը, որ իբրեւ Մեկենաս երեւցաւ պատմութեան բեմին վրայ եւ անյայտացաւ: Անոր նպաստամատոյց աջակցութեան սակայն արդիւնքն էր մեծ ձեռնարկութեան յաջողութիւնը: Մեծն Վռամշապուհ: Թէպէտ հասու, բայց հոյակապ տողերու մէջ հիւսած է Կորիւն անոր դովքը:*

Բայց որքա՜ն աղաւաղուած ձեւի մէջ հասցուցած է մեզի զայն միակ ձեռագիրը: Բարեբախտաբար Ագաթանգեղոս եւ Մովսէս Դասխուրանցի (Կաղանկատուացի) պահած են անկէ անաղարտ տողեր, որոնք կը նպաստեն մեզի վերականգնելու բնագիրը: Կը ներկայացնեմ այս տեղ երեք պատճէնները:

Բ Իսկ բարեացապարտին Վահանայ յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լիներ որ աշխարհածնիւն հայրենեացն սեպհական ոգի գտեալ շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ մերձաւոր կենակից վայելէր:

Հ Իսկ բարեացապարտն Վահան յանկարծահաս կենաց ասպնջական ցանկալի ամենաչքն սրբոց լիներ, որ աշխարհածնուանդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ՝ շնորհօք Քրիստոսի մերձաւոր կենացն յաւիտենից լիներ:

Ա· 11· Իսկ բարեացապարտն Տրդատ յանկարծակամ կենաց ասպնջական ցանկալի ամենեցուն լիներ, որ աշխարհածնուանդ հայրենեացն որդի գտաներ շնորհօքն Աստուծոյ, եւ յաւիտենական կենացն մերձաւոր լիներ [bt Աստուծոյ մերձաւոր կենաց (b կենացն) վայելէր]:

Մովսէս Դասխուրանցի Բ· 41 (էջ 197, էմին)· «Ասպնջական ցանկալի սուրբ հաւատոցն լինելով, աշխարհածնուանդ հայրենեացն որդի գտաներ շնորհօքն Աստուծոյ»:

Աւելորդ կը համարիմ այլ եւ այլ վորձեր հատածիս սրբագրութեան համար մի առ մի յիշել հոս· հմմտ· Նորայր, Կորիւն, 136· Ֆնտզեան, էջ 73· Աբեղեան, էջ 96 եւ 122—123:

Թէ ի՞նչպէս Վռամշապուհ «Վահանայ» փոխուած է, չեմ կրնար բացատրել· բայց Ագաթանգեղոսի «բարեացապարտն Տրդատ» բաւական էր անդրադառնալու համար, թէ հոս Վռամշապուհի մասին ըլլալու էր խօսքը:

90· Ժամանակագրութիւն: — *Մաշտոց կրօնաւորած է 47 տարի:*

Հայոց գրականութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Մաշտոցի մահը կ'ընէ 32 տարի:

Այս տարիները Պարսկաստան թագաւորած են.

Վռամ Դ· Կրման	6 տարի	(388—399)	393—398/9·
Ցազկերտ Ա·	21	»	399—419·
Վռամ Ե·	19	»	420—438/9·
Ցազկերտ Բ·	1	»	439/440·
	47		

Ցազկերտ Բ·ի առաջին տարին † Մաշտոց 439/40 (փետր· 17):
Մաշտոց կը կրօնաւորի Վռամ Դ·ի չորրորդ տարին, 392/3:
Հայոց գրականութիւնը սկսաւ Ցազկերտի Ա·ի ութերորդ տարին 407/8:

© National Library of Armenia